

Muhayyoxon Hamidova

BOLALAR ADABIYOTI

MA'RUZALAR MATNI

Mazkur ma'ruzalar matnida bolalar adabiyotining yuksalishida katta hissa qo'shgan ijodkor, betakror iste'dod egalari, badiiy adabiyot namoyandalarining hayoti va ijodi haqida ma'lumot berilgan.

Mas'ul muharrir: **S.Saydaliyev**
pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

Taqrizchilar: **H.Usmonova**
filologiya fanlari doktori

K.Abdullayev
Namangan davlat universiteti qoshidagi
2-akademik litsey direktori,
pedagogika fanlari nomzodi, dotsent

Ushbu ma'ruzalar matni Namangan davlat universitetining 2017-yil 25-yanvarda o'tkazilgan uslubiy Kengashida muhokama qilingan va № 5-bayonnoma bilan nashr etishga tavsiya etilgan.

M.Hamidova.

Bolalar adabiyoti: ma'ruzalar matni.- Namangan, 2017.- 200 b.

SO'Z BOSHI

“Bolalar adabiyoti” kursi ta’limning bakalavriat ta’lim yo’nalishiga mo’ljallangan. Unda maktabgacha ta’lim yo’nalishida tahsil olayotgan talabalarga o’zbek bolalar adabiyotining jahon adabiyotida tutgan o’rni, folklor bilan chambarchas bog’liqligi, tarbiyaviy mohiyati, didaktik xususiyatlari, bolalarga bag’ishlangan asarlarning kitobxonlar yosh xususiyatlariga ko’ra tasniflanishi, badiiy uslubiy izlanishlar, taraqqiyot tamoyillari, janrlar rang-barangligi hamda boshqa fanlar bilan aloqasi yuzasidan tushuncha berish ko’zda tutiladi. Bolalar adabiyoti tarbiyaga mo’ljallangan so’z san’atining maxsus turi haqidagi fan bo’lib, umumadabiyot qonuniyatiga bo’ysunishi, tarixiy taraqqiyotni, shakllanish tarixi, boshqa fanlar bilan aloqadorligi, ijtimoiy mohiyati, yetakchi tamoyillari, ilmiy-nazariy qimmati haqida DTS talablari darajasida bilim berish rejalashtirilgan.

1-mavzu: Kirish. “Bolalar adabiyoti” fan sifatida.

REJA:

1. “Bolalar adabiyoti” fan sifatida.
2. Bolalar adabiyoti va folklorning fan sifatida shakllanish omillari.
3. Fanning o’ziga xos xususiyatlari, tarbiyaviy ahamiyati.
4. Boshqa fanlar bilan aloqadorligi.
5. Adresliligi va yo’naltirilganligi.
6. Xulosa.

BOLALAR ADABIYOTI FANI HAMDA UNING MAQSAD VA VAZIFALARI

O’zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov o’zining “Yuksak ma’naviyat–yengilmas kuch” kitobida ma’naviyat masalasiga alohida e’tibor berib, mana bunday deb yozadi, - Biz xalqimizning dunyoda hech kimdan kam bo’lmasligi,

farzandlarimizning bizdan ko'ra kuchli, bilimli, dono va albatta, baxtli bo'lib yashashi uchun bor kuch va imkoniyatlarimizni safarbar etayotgan ekanmiz, bu borada ma'naviy tarbiya masalasi, hech shubhasiz, beqiyos ahamiyat kasb etadi. Agar biz bu masalada hushyorlik va sezgirligimizni, qat'iyat va mas'uliyatimizni yo'qotsak, bu o'ta muhim ishni o'z holiga, o'zibo'larchilikka tashlab qo'yadigan bo'lsak, muqaddas qadriyatlarimizga yo'g'rilgan va ulardan oziqlangan ma'naviyatimizdan, tarixiy xotiramizdan ayrilib, oxir-oqibatda o'zimiz intilgan umumbashariy taraqqiyot yo'lidan chetga chiqib qolishimiz mumkin, - deydi va u o'z fikrini davom ettirib yozadi, - Ma'naviyat insonga havodek, suvdek zarur. Sahrodagi sayyoh har doim buloqdan chanqog'ini bosadi. Xuddi shuningdek, inson ham necha-necha azoblar va qiyinchiliklar bilan ma'naviy chashmasini izlaydi. Er, oila, ota-ona, bolalar, qavm-qarindoshlar, qo'ni-qo'shnilar, xalq, mustaqil davlatimizga sadoqat, insonlarga hurmat, ishonch, xotira, vijdon, erkinlik-ma'naviyatning ma'nosi ana shunday juda keng... Inson o'zini xalqining bir zarrasi deb sezgandagina, u haqda o'ylab, o'qib, mehnat qilib yashagandagina ma'naviyat bilan tutashadi¹.

Bunday mas'uliyatli vazifani amalga oshirishda kattalar adabiyotining ajralmas bir bo'lagi bo'lgan bolalar adabiyotining ham alohida o'rni bor.

Xalqda, - adabiyotga e'tibor – ma'naviyatga e'tibor, - deyiladigan juda katta ta'lim-tarbiyani o'zida jamlagan umumlashma bor. Bu umumlashmada adabiyotdan xabardor bo'lgan bolaning ilmi, odobi, yurishi, turishi, muomalasi, ota-ona-yu, vatanga mehr-muhabbati risoladek bo'lishi masalasi ilgari suriladi.

Ko'rinadiki, bolalar adabiyoti oldida bajarilishi lozim bo'lgan juda muhim ishlar turadi. Bu haqda O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti 2009-yilda O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi raisini qabul qilib, uyushma faoliyatining samaradorligini oshirish, milliy adabiyotimizni rivojlantirish masalasi bo'yicha bergan ko'rsatmasida bolalar adabiyoti yuzasidan to'xtalib, - Ayniqsa, biz uchun g'oyat

¹ Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yangilmas kuch.- O'ishkent:..Ma'naviyat, 2008.-B.4.

muhim ahamiyatga ega bo'lgan bolalar adabiyotini rivojlantirishga alohida e'tibor berishimiz, mustaqil fikrlaydigan shaxsning shakllanishi, har qanday kitobxonlik, mutolaa madaniyati bolalikdan boshlanishini doimo yodda tutishimiz lozim, deb ta'kidlab o'tdi. Barchamizga ma'lumki, bolalar adabiyoti so'z san'ati va tarbiya vositasidir. Kichkintoy uchun yoziladigan har qanday badiiy asar ularning yosh xususiyatlariga, saviyalariga mos, kitobxonlar qalbida o'y-fikrlar uyg'otadigan, yorqin obrazlarga boy, yuksak g'oyalarga, ulkan va porloq ishlarga ilhomlantiradigan bo'lishi zarur. Eng muhimi mavzular tushunarli, sodda va qiziqarli tilda ifodalanishi kerak.

Bolalar adabiyoti yoshlarni imon-e'tiqodli va ona-Vatanga muhabbatli qilib tarbiyalashda mustaqil mamlakatimizning qudratli qurolidir.

Faqat chinakam badiiy asarlarga bolalarga kuchli ta'sir ko'rsatib, ana shu yuksak talablarga javob bera oladi. Demak, bunday kitoblar pedagogik va psixologik nuqtai nazardan ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Bolalar kitobi bu vazifani bajarishda badiiy tilga suyanadi. Adabiy asarning tili uning g'oyaviy mazmunini aniq va ifodali ochib berish vositasidir. Yaxshi, aniq, ravon, obrazli, boy til bilan yozilgan asar yozuvchining maqsad va fikrlarini kitobxonlarga tez va oson yetkazadi.

Alisher Navoiy "Mahbubul qulub"da tilni "ko'ngil xazinasining qulfi" deb ta'riflaydi. Buyuk shoir kishilarni qisqa va mazmunli, chuqur mantiq bilan so'zlashga chaqiradi. Bu talab, shubhasiz, bolalar yozuvchilariga ham taalluqlidir.

Demak, bolalar yozuvchisi sodda, ravon, qiziqarli va mazmundor qilib yoza bilishi kerak. Buning uchun esa u xalq tilini puxta bilishi lozim. Ravon til bilan yozilgan badiiy asarlar kitobxonning nutqiga ham katta ta'sir ko'rsatadi, so'z boyligini oshiradi.

Bolalar yozuvchilarining eng yaxshi kitoblari yosh avlodni hayotga to'g'ri munosabatda bo'lishga o'rgatadi, ona-diyorimizga, mehnatga muhabbat, zamonamizga sadoqat ruhida tarbiyalaydi, ularni yurtimizning munosib farzandlari bo'lishga chaqiradi. Kitob bolaning

dunyoqarashini shakllantirishga yordam beradi, xarakterini tarbiyalaydi. Ilm-fanga muhbbatini oshiradi. Kitob xalqimizning o'tmishi, ilg'or madaniyatimiz, fan va texnikamiz yutuqlari bilan tanishtiradi, faxr-iftixor tuyg'ularini o'stiradi.

Bugungi kunda qudratli qurollardan biri bo'lgan bolalar adabiyotidan keng foydalanmay turib, yangi jamiyat quruvchisini har tomonlama yetuk inson qilib tarbiyalash mumkin emas.

Bolalar kitobxonligini o'quvchilarning pedagogik-psixologik xususiyatlariga ko'ra quyidagicha guruhlariga ajratib o'rganish mumkin:

1. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar kitobxonligi (2 yoshdan 7 yoshgacha).
2. Maktab yoshidagi kichik bolalar kitobxonligi (7 yoshdan 11-12 yoshgacha).
3. O'rta va katta yoshdagi bolalar kitobxonligi (13-14 yoshdan 15-16 yoshgacha).

MAKTABGACHA TA'LIM YOSHIDAGI BOLALAR KITOBXONLIGI

Odatda, bola olamga kelibdiki, onani taniydi, uning hidini, qadam tashlashini, nafas olishini darhol sezib oladi. Ona bir daqiqa o'zidan uzoqlashsa xarxasha qiladi, ingalab yig'laydi. Chunki bu norasida onaning qornida ekanligidayoq uni o'ziga kashf qilib olgan. Shu onaning ko'magida atrof-muhit bilan, o'zini qurshab olgan olam bilan tanishadi. Onaning allasi, qo'shig'i, ertagi murg'ak qalbida bir umrga muhrlanib qoladi.

Folklor va yozma adabiyot namunalarini tinglab, voyaga etayotgan bolalarning o'yinlari, sho'xliklari, xayollari, qiziqishlari, gap-so'zlari... Bular bolalarning ma'naviy dunyosini boyitadigan omillardandir. Agarda kattalar bu o'ziga xos bolalar dunyosini tushunib, uni to'g'ri baholay olsalar, bolalarning kelajagi uchun katta ish qilgan bo'ladilar.

Alla, ertak, topishmoq, maqollarda kuzatganimizdek odamlarga, jonivorlarga, tabiatga bo'lgan mehr-muhabbat, do'stlik va o'rtoqlikning ilk tuyg'ulari, yaxshilikka nisbatan uyg'ongan dastlabki minnatdorchilik hissi, har narsaga chanqoqlik bilan qiziqib qarash

shularning bari bolaning ma'naviy dunyosini boyitishi, uning xayoli va tasavvurini kengaytirishi lozim.

Biz, kattalar «Bolalik betashvishdir. Bolalik hayotdagi eng baxtiyor damdir. Bolalik inson umrining yorqin, bahoriy tongidir», degan gaplarni qayta-qayta gapirishni yaxshi ko'ramiz.

Har bir kishi fol'klorda zikr etilganidek eng baxtiyor va betashvish bolalik yillarida taxminan quyidagi qobiliyatlarni egallab olgan bo'lishi lozim. O'ynab va sho'xlik qila turib, u: nima yaxshi va nima yomonligini, narsalar dunyosini, hayvonot dunyosini, odamlar dunyosini anglab boradi. Buning ustiga dunyoni bilish-shunchaki yuzaki bir kuzatuv emas: kecha u yomg'irning nimaligini bilmas edi, bugun esa u ertalab uni ko'rdi-yu, ayni paytda dunyoda tarnovlar bo'lishini, chumchuqlar sovuqda xurpayib, yum-yumaloq bo'lib olishini ham bilib oldi. Bu ertalabki kashfiyotlar edi, tushga borib esa, u, mushukchani qo'rqitib yuborsa, yunglari xurpayib, ko'zlari yashil rangda chaqnab ketishini ham birinchi bor ko'rdi.

Darhaqiqat, bolalarning o'yinlariga, chizgan rasmlariga astoydil razm soling, gaplarini tinglang – shunda siz ularning olamni naqadar yorqin, aqlga sig'mas darajada mo'jizakor bir tarzda ko'ra bilishlarini payqaysiz. Ular o'zlarining sezgirliklari tufayli, hatto, qo'rqinchli ertaklardan ham qandaydir qiziq joylarini ilib oladilar, kundalik voqealarning esa kattalar sezmay qoladigan muhim jihatlarini ko'ra biladilar. Mana shu musaffo tuyg'ulari uchun ham kishilar bolalikni sevadilar va uni butun umr mamnuniyat bilan xotirlab yuradilar. Betashvish bo'lgani uchun emas, musaffo tuyg'ulari uchun sevadilar uni.

Shu boisdan kattalar bolalarni quvonchdan mahrum etmasliklari, ularning yangilikka boy bo'lgan va doimo o'zgarib turuvchi hayotdan olgan taassurotlarini, xis-hayajonga to'la hayratli tuyg'ularini toptamasliklari kerak.

Har birimiz ham bolalikda kunlarning uzoqligi, har bir kunning voqealarga boy o'tgani, tushda osmonda uchib yurish naqadar yoqimliligi, oddiygina uyning shifti ham naqadar baland, hovli

oldidagi bog` juda katta, ho` naridagi o`tloqzor esa, qanchalar sirli tuyulganini eslashni istaymiz.

Lekin quyoshdan taraladigan chinakam nur-yog`duni hammamiz ham yaxshi xotirlay olamizmi? Yangi o`yinchoq, yangi kitobchalarning yoqimli hidini qay birimiz aniq eslaymiz? Oddiy hodisalarning yoqimli hidini qay birimiz aniq esalaymiz? Oddiy hodisalar ham qanchalar tantanavor va muhim bo`lib tuyulgani va qachonlardir yuz bergan olis voqealar xuddi kechagidek xotiraga mahkam o`rnashib qolganini-chi?

Hamma yoqdan anvoyi gullarning o`tkir isi keladigan oppoq, tebranib turuvchi dalalar-chi? Shunda to`satdan uzoq ko`ringan ona... Uning ovozi... Har tomonga go`yo uzun-uzun oltin rang chiziqlarsimon quvnoq nur taratayotgan saxiy quyosh-chi?

Ularni kattalar sira ko`rmaydilar, bolalar esa ko`radilar. Negaki ular o`zlari tinglagan ertaklarida bunday ajoyib-g`aroyib voqea-hodisalarni ko`p bor eshitishgan.

Hatto, rasmini ham chizadilar. Bolalar chizgan rasmning bo`yog`i juda tiniq bo`lishi ham bejiz emas. Bolalik paytida yaxshilik bilan yomonlik ham mana shunday aniq ko`rinadi. Bolalikda yo sevishadi yoki nafratlanishadi, bolalar xatti-harakatlarining o`rta miyonasi ham bo`lmay, faqat yo yaxshi, yoki yomon bo`lishi mumkin.

Ularda tajriba, bilim hali yetarli emas ammo chiroyli va xunukni, samimiyat va soxtalikni his etish tuyg`usi esa nihoyatda o`tkir bo`ladi.

Tevarak-olamni mana shunday tiyraklik bilan his etgan odamlar tufayligina biz musiqa eshitib, yaxshi kitoblarni o`qib, chinakam san`at asarlarini ko`rib cheksiz huzur-halovat olamiz. Ular ohanglar, so`zlar, ranglar vositasida dunyoning nafosati-yu, uning donishmandligini bizga yaqqol ko`rsatib beradilar, chunki iste`dodning o`zi aslida bolalik ta`sirchanligidan, oddiy narsadan go`zallik topa bilish hislatidan boshlanadi, bu xislat esa hayotiy tajriba va ma`naviy etuklik tufayli boyib boradi.

Bu davr bolalar kitobxonligi asosan ota-onalar va tarbiyachilar tomonidan amalga oshiriladi. Hali o`qish, yozish, chizishni bilmaydigan maktabgacha ta`lim yoshidagi bolalar dunyo sirlaridan

butunlday bexabar bo'ladilar. Shunga qaramay, kichkintoylar o'zlarini qurshagan olamni tezroq bilib olishga, uni o'rganishga intiladilar. Bunda ota-onalar, bog'chalarda esa tarbiyachilar bolalarga yaqindan yordam berishlari, ya'ni ularga badiiy asarlardan parchalar o'qib berishlari lozim. Bu davr bolalariga o'qib beriladigan har qanday asarning hajmi qisqa, mazmuni sodda bo'lishi talab etiladi. Shuningdek, bunday kitoblarning rasmlari rang-barang, harflari esa yirik-yirik bo'lishi maqsadga muvofiq

Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar tinglaydigan asarlarning ko'pchiligini alla-qo'shiq, ertak, topishmoq, maqol, tez aytish kabi xalq og'zaki ijodi asarlari tashkil etadi. Bundan tashqari, yozuvchilar yaratgan va yuqoridagi talablarga to'la-to'kis javob beradigan ayrim asarlar ham maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar uchun qo'l keladi. Ammo shu narsani ham ta'kidlab o'tish kerakki, bolalar uchun ijod qiladigan qalam sohibi hayotdagi muhim xarakterli voqea va hodisalarni badiiy obrazlar orqali bolalar nutqiga mos tilda, ularning yoshi, ruhiyati va saviyasiga muvofiq ravishda tasvirlashi lozim.

Bolalar shoiri Anvar Obidjon o'zining "Suhbat" degan she'rida bolalar yaxshi ko'radigan g'ozlar to'g'risida so'z yuritadi. Ma'lumki, bolalar jonivorlar, xususan, qushlarga ilk yoshlaridan boshlab qiziqadilar. Shu jihatdan qaraydigan bo'lsak, "Suhbat" bola hayotida muhim rol o'ynaydi. Voqea juda oddiy va sodda. O'zaro suhbatdan ma'lum bo'ladiki, g'ozlarning qorni och, ularni boqish kerak. Buni shoir o'yin vositasida ifoda etadi:

- *G'ozlar, bir so'z deysizmi?*
- *G'a, g'a-g'a!*
- *Totli suli yeysizmi?*
- *Ha, ha-ha*
- *Nega patni silaysiz?*
- *G'oq, g'oq-g'oq*
- *Mendan nima tilaysiz?*
- *Boq, boq, boq!*

Bu xildagi she'rlar kichkintoylarni mustaqil fikrlashga, turmush taassurotlarini to'plab, ulardan xulosa chiqarishga o'rgatadi.

Bolalarning, ayniqsa, jajji qizchalarning sevimli mashg'ulotlaridan biri qo'g'irchoq o'ynashdir. Yo'ldosh Sulaymonning "Qo'g'irchoq" she'rida qo'g'irchoqlarni asrab-avaylash, oddiy bir o'yinchoq vositasida kattalarning mehnatini e'zozlash masalasi o'rta tashlanadi:

*Quyosh bilan teng turib,
Ozoda kiyintirib,
Senga taqamiz marjon,
Qo'g'irchoq, qo'g'irchoqjon.
Qo'ldan qo'ymaymiz sira,
Yuqtirmaymiz gard, shira.
Ovunchoqsan bizlarga,
Qo'g'irchoqsan bizlarga.*

Har qanday yozuvchi maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarga o'qib beriladigan asar tilining badiiy jihatdan puxta-pishiqligiga, tushunarli, aniq va ravonligiga alohida e'tibor beradi. Bu yoshdagi bolalarga tavsiya etiladigan asarlar ularga hayot haqida muayyan tasavvur berishi bilan birga zavq-shavq bag'ishlaydi. Masalan, Shukur Sa'dullaning "Lola va mushuk" she'rini olib ko'raylik. Bu asar juda oddiy. Misralari ham sodda. Ammo u bir o'qishdayoq kichkintoy mehrini o'ziga tortadi, uni barvaqt turishga, yuvinib-taranishga, ozoda, pokiza bo'lishga o'rgatadi. Shuningdek, ularni uy hayvonlariga, jonivorlariga mehribon, g'amxo'rliklarini oshiradi:

*Men Lolaman, Lolaman,
Ozoda qiz bolaman.
Erta bilan turaman,
Yuz-qo'limni yuvaman.
Mushugim bor qora mosh,
O'zi judayam yuvosh
Mendan oldin turadi,
Yuz-qo'lini yuvadi.*

Xulosa qilib aytganda, bolalar o'zlari tinglagan asarlari yordamida asta-sekin atrof-muhit bilan tanishadilar, ona-yurtga mehr-oqibatli bo'lishni, tabiatni asrashni, mehnatni sevishni o'rganadilar.

KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI BOLALAR KITOBXONLIGI

O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov nutq va kitoblarida bolalar kitobxonligi, ayniqsa, kichik maktab yoshidagi bolalarning o'qish-u xulq-odoblari tilga olinadi. Bularga ko'proq e'tibor berish, ularning ta'lim-tarbiyasi bilan muttasil shug'ullanish, asosiy masalalardan biri deb hisoblanadi.

Bu masala I.A.Karimovning "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch" kitobida ham ta'kidlanadi. Ha, bu bolalarda moddiy va ma'naviy hayot uyg'unligi o'z-o'zidan bo'lmaydi. Balki kichkintoylarni bu ruhda tarbiyalashda ota-onalar, maktab o'qituvchilari, mahalla ahillik bilan ish olib borsa, o'qish, tarbiya to'g'ri izga qo'yilsa, ko'zlangan maqsadga, albatta erishiladi.

Bir donishmand safarda yurgan paytida o'g'liga mana shunday nasihat qilib maktub yo'lladi:

- Sevikli o'g'lim! Vijdoning lavhasini insof, adolat gavhari bilan bezat, chunki insof, adolat insoniyat olamining porloq quyoshidir. Bu quyoshdan fayz olgan odamlar baxtiyordirlar.

Belimning quvvati o'g'lim!

Qalbing oynasini yoshlik g'ururi bilan xoinlik, g'arazlik kabi behuda bema'niliklar chang-g'ubori bilan xira qilma. Agar shunday be'maniliklarni qilsang, insoniy vazifangni suiste'mol qilgan bo'lasan.

Ko'zimning nuri!

Davlat va xalq qoshida izzatli va obro'li bo'lishni istasang, jamiyat tomonidan senga berilgan vazifani chin ixlos bilan bajar, vazifashunos bo'l. Vazifasini tanimagan, ado qilmagan odamlar sharmanda, sharmisor va nafratga sazovordirlar.

Ko'zimning qorachig'i.

Senga jonidan ham ortiq muhabbati bo'lgan otangning rizosi va qalbining xush bo'lishi sening zulm, jabr va adolatsizlikdan saqlashing bilan xolis bo'ladi. O'g'lim, jabr, zulm, adolatsizlik yashanga o'xshash bo'lib, tushgan joylarni yangidan ta'mir qilish mumkin bo'lmagan darajada, yoqib, yondirib, parishon qiladilar. Sening asl zotingda bo'lgan poklik, oliyjanoblik, o'tkir zaharli yaramas hislarga yo'l

qo`ymaydi, deb ishonaman. Doimo, adolatli, muloyim, tavozeli, shafqatli bo`l.

Hayotim sarmoyasi!

Shu kunlarda o`z tengdoshlaring bilan urishib, ba`zi vaqtda, hatto, yoqalashganingni eshitib, ko`nglim parishon bo`ldi. Jon o`g`lim, qahru g`azabli bo`lma, muloyim, shafqatli va marhamatli bo`l. Go`zal hislatlaring bilangina hammani o`zingga rom qilasan, senga ozor berganlarni xushmuomalang bilan uyaltirasan.

Senga uzoq umr, baxt-saodat tilab, so`zimni tamom qilaman, aziz o`g`lim.

Azaldan ma`lumki, chin, mukammal tarbiyali inson boshqalarga hech bir ozor etkazmaydi, takabburlik qilmaydi, hech kimga haqorat ko`zi bilan qaramaydi, yolg`on so`zlamaydi, rostgo`y bo`ladi. O`zidan kattalarga hurmatli, kichiklarga shafqatli va marhamatli, kular yuzli, shirin so`zli va xushmuomala bo`ladi. Va`dasiga vafo qiladi, omonatga xiyonat qilmaydi, ig`vo, g`iybat, munofiqlikdan o`zini saqlaydi.

Bu erda shu narsani ham alohida ta`kidlab o`tish lozimki, bu yoshdagi bolalar kitobxonligi avvalgisidan bir oz farq qiladi. Bu farq bolalarning yoshi va bilim saviyasi bilan bog`liq. Maktabgacha ta`lim yoshidagi bolalar asosan tarbiyachilari, ota-onalari yordamida badiiy asarlar bilan tanishsalar, boshlang`ich sinf o`quvchilari bu ishni mustaqil bajaradilar. Mustaqillik ularga ishonch va zavq-shavq bag`ishlaydi.

Bu yoshdagi bolalarni tevarak-atrofdagi turli voqea-hodisalar nihoyatda qiziqtiradi. Ularning bizni qurshagan olam haqidagi savollariga badiiy asarlarda mufassal javob berilgan.

11-12 yoshdagi bolalar sehrli, fantastik ertak, sarguzasht, hikoya, qissa va dostonlarni sevib o`qiydilar. Olloyorning "Fazogir chumoli" (ertak-qissa), Anvar Obidjonning "Dahshatli Meshpolvon" (ertak-qissa), Quddus Muhammadiyning "Erkinjon oyga chiqibdi" (doston), Yusuf Shomansurning "Oydan kelgan bolalar" (doston) kabi asarlari shu yoshdagi bolalarga mo`ljallab yozilgan.

Bu yoshdagi bolalar o`zlari mustaqil ravishda kitob o`qib qolmay, balki o`qigan kitoblaridagi qahramonlarning xatti-harakatlarini

baholashga o'rganadilar, zarur bo'lsa ular ko'rsatgan mardlik va jasoratlarni takrorlashga hozirlanadilar.

O'RTA VA KATTA YOSHDAGI BOLALAR KITOBXONLIGI

Bu davr bolalar kitobxonligida o'qish; mehnat qilish; kasb-hunar o'rganish; yurish-turishda o'zgalarga o'rnak ko'rsatish; sport olamida chiniqish; mardlik va dovyuraklikni o'zida jo qilish kabi muhim vazifalar turadi. Oddiy bir misol. Keltirishlaricha, zabardast, bilagida kuch-quvvati to'lib-toshib turgan bir yigitning tomirida ishyoqmaslik, dangasalik oqib qoladi. O'zi, bola-chaqasi och, yupun, bir parcha nonga muhtoj.

Ana shu yigit o'rmon bo'ylab yurib ketayotganida uning qarshisidan bir donishmand chol chiqib qoladi. Bularnig o'rtasida bo'lib o'tgan savol-javob har qanday kitobxonning g'ashiga tegadi, uni o'ylashga, mehnat qilib, peshona teri to'kib yashashga undaydi. Yigit donishmandga murojaat qilib:

- Otaxon, ochman, non bering, - dedi.

- O'ng ko'zingni bersang, bir parcha non beraman, - dedi donishmand.

- Yo'q, o'ng ko'zim o'zimga kerak, - dedi yigit.

- Unday bo'lsa, chap ko'zingni ber, - dedi donishmand.

- Chap ko'zim o'zimga kerak, - dedi yigit.

- Mayli, o'ng qo'lingni bera qol, - dedi donishmand.

- O'ng qo'lim o'zimga kerak, - dedi yigit.

- Bo'lmasa chap qo'lingni ber, - dedi donishmand.

- Chap qo'lim o'zingi kerak, - dedi yigit.

Donishmand shu zaylda yigitning jamiki a'zolarini so'rab chiqdi. Yigit hammasini rad etdi. Shunda donishmand:

- To'rt muchang sog' ekan ishla, biror kasb-hunar o'rgan. Tog'ni ursang talqon qiladigan yigit ekansan o'zingning kallang, onging, mehnating, hunaring bilan non top, tirikchilik o'tkaz, - dedi.

Demak, bu davr bolalarida har tomonlama mas'uliyat bor, vazifa, yuk bor. Shuning uchun ham bu yoshdagi bolalarga xalqimizning shonli tarixi, bugungi hayoti haqida yozilgan turli janrdagi asarlarni

tavsiya etish mumkin. “Shiroq”, “To`maris” kabi afsonalar, “Uch og`a-
ini botirlar”, “Ur to`qmoq”dek ertaklar bilan birga, Oybek, G`afur
G`ulom, Zafar Diyor, Quddus Muhammadiy, Hakim Nazir, Shukur
Sa`dulla, Anvar Obidjon, Tursunboy Adashboev va boshqalarning
zamonaviy mavzudagi eng yaxshi asarlari muhim tarbiyaviy ahamiyat
kasb etadi.

Jahon bolalar adabiyotining A.Pushkin, L.Tostoy, S.Servantes,
D.Defo, J.Svift, E.Voynich, K.Chukovskiy, S.Marshak kabi
namoyandalari yaratgan asarlar bolalar dunyoqarashini shakllantirishga
ijobiy ta`sir ko`rsatadi.

Ko`rib o`tganimizdek, bolalar adabiyoti o`ziga xos xususiyatlari
bilan kattalar adabiyotidan farq qiladi. Zotan, bolalar yozuvchisi dunyo
voqealarini bolalar tasavvuri, tushunchasini nazarda tutib tasvirlaydi.
Shu orqali bolalarni olg`a intilishga chaqiradi, hayotni chuqur
anglashga va sevishtga yordam beradi.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Bolalar adabiyotining vazifasi nimadan iborat?
2. Bolalar adabiyotida ma`naviyat deganda nimani tushunasiz?
3. Bolalar adabiyotining boshqa fanlar bilan yaqinligini asoslab
bering.
4. Bolalar adabiyoti – so`z san`ati deganda nimani tushunasiz?
5. Maktabgacha ta`lim yoshidagi bolalarning o`ziga xos
xususiyatlari nimada?
6. Bu davr bolalar kitobxonligi kimlar tomonidan amalga
oshiriladi?
7. Bu davr bolalari tinglaydigan asarlar nomini ayting.
8. Bu davr bolalariga tavsiya etiladigan asarlarning hajmi, ma`no
va mazmunini tuo`untirib bering.
9. Kichik maktab yoshi davri bolalar kitobxonligining avvalgisidan
farqi nimada?
10. Ota maktubidan maqsad nima?
11. Bu davr bolalarining orzu – intilishlarini yoritib bering.
12. Qanday yozma adabiyot namunasini ularga o`qish uchun
tavsiya etish mumkin?

13. O'rta va katta yoshdagi davr bolalar kitobxonligining avvalgisidan farqi nimada?

14. Bu davr bolalar kitobxonligida o'qish, mehnat, vatanparvarlikni asoslab bering.

15. Bu davr bolalar adabiyotida tarix deganda nimani tushunasiz?

16. Jahon bolalar adabiyoti xususida fikr yuriting.

Tayanch iboralar:

1.“Bolalar adabiyoti” fanining predmeti. 2.“Bolalar adabiyoti” fanining maqsad va vazifalari. 3. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar kitobxonligi. 4. Kichik maktab yoshidagi bolalar kitobxonligi. 5. O'rta va katta yoshdagi bolalar kitobxonligi.

Asosiy darslik va o'quv qo'llanmalar:

1.I.A. Karimov. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch.- T.: Ma'naviyat, 2008.

2.Jumaboyev M. O'zbek bolalar adabiyoti. –T.: O'qituvchi, 2002.

3.Jumaboyev M Bolalar adabiyoti. –T.: O'qituvchi, 2011.

4.Jo'rayeva G O'zbek bolalar she'riyatida hajviy obraz yaratish mahorati. –T.: Muharrir, 2011.

5.Masharipova Z. O'zbek xalq og'zaki ijodi.- T., 2008

Qo'shimcha adabiyotlar:

1.Asotirlar va rivoyatlar. -T.: Yozuvchi, 1993.

2.M.Murodov. Oltin sandiq ochildi.- T.: O'qituvchi, 1994.

3.Mirzayeva S. O'zbek xalq romanik dostonlari poetikasi. Doktorlik dissertatsiyasi avtoreferati. -T.: 2004.

4.Matchonov S. Kitob o'qishni bilasizmi? –T.: O'qituvchi, 1993.

5. Safarov O. Oliy o'quv yurtlarida bolalar adabiyotini o'qitish muammolari // Til va adabiyot ta'limi, 1999-yil, 3-4-sonlar.

6. Barakayev R. Jonajonim she'riyat. –T.: Cho'lpon, 1996.

7.Barakayev R. O'zbek bolalar adabiyoti va A.Avloniy ijodi. – T.:Fan, 2004.

8.Ibragimova Z. Anvar Obidjon – bolalar shoiri. – T.: Yangi asr avlodi, 2006.

2-mavzu: Bolalar folklori va mumtoz adabiyot namunalari

REJA:

1.Bolalar adabiyoti va bolalar folklorining mumtoz adabiyot namunalari bilan bog'liqligi.

2.Bolalar folklorining ma'naviy ahamiyati.

3.Mumtoz davr adabiyotida bolalar kitobxonligi

4. Mumtoz adabiyotning ma'naviy-axloqiy mohiyati.

5. Bolalar folklorida janr rang-barangligi.

6. Topishmoq, tez aytish, maqol, ertak va dostonlarning janr ko'lam.

7. Mumtoz davr bolalar adabiyoti janrlari, badiiy ertaklar, tez aytishlar, maqollar, allalar ko'rinishidagi tarbiya vositasi ekanligi.

8. Xulosa.

XALQ OG'ZAKI IJODI VA BOLALAR KITOBXONLIGI

Folklor hamma zamonlarda ham ijod sarchashmasi hisoblanib keladi. Shuning uchun ham insoniyat alla, qo'shiqlar, afsonalar, ertak va dostonlarda o'zining yuksak orzu-umidlari, zavq-shavqi-yu, kurashlarini ifodalagan. Xalq og'zaki ijodi o'zining mazmunan rang-barangligi, yuksak g'oyalar bilan yo'g'rilganligi bilan yozma adabiyotdan ajralib turadi.

Bolalar folklori ko'pincha kattalar tomonidan ijod qilinadi, ba'zi hollarda bolalar o'z o'yinchoqlari asosida o'zlari ham alla, qo'shiq va ovunmachoqlar to'qiydilar. Bularning hammasi bir bo'lib faqat yaxshi tarbiyani targ'ib qiladi. Bolalar xalq og'zaki ijodining pedagogika bilan bog'lanishi alladan boshlanadi.

ALLA - QO'SHIQ

Alladir hayotda sevimli qo'shiq,
Onalar kuylaydi yurakdan jo'shib.

Bolasin umriga umrlar tilar,

Allaga dildagi niyatin qo`shib.
Bu qanday sinoat, men bilolmadim,
Ta`rifiga so`zlar topa olmadim
Allalar eshitib, o`sib-ulg`aydim,
Dard cheksam, allani tinglab sog`aydim!

Bu hammaning gapi, hammaning dil so`zi, hammaning allaga, onaga iqrornomasi, ta`zimi. Yoshi ulug`mi, kichikmi alla eshitgan, alla og`ushida, ta`sirida o`sgan, ulg`aygan, esini tanigan, kamol topgan, inson bo`lgan.

Alla xalq og`zaki ijodining eng oliy namunasi hisoblanadi. Allada onaning o`yi, xayoli, ezgu niyati, porloq kelajak uchun intilishi, kurashi o`z ifodasini topgan bo`ladi. Alla millat tanlamaydi, uning matnini tushunmasa-da, ohangi-kuyini eshitgan har bir inson bosh chayqaydi, beshik kabi ohista tebranadi, orom oladi, o`zini-o`zi taniydi, xayoli bolaligiga ketadi, hayotda yo`l qo`ygan xato va kamchiliklarini tuzatib olishga intiladi. E`tibor bering:

Tol beshikni tebratib,
Ona aytar qo`shig`in.
Qo`shiq bilan tebratar
Dunyoning tol beshigin.
Bu beshikda ulg`ayar
Necha ming, millionlar.
Ona mehri ziyosi
Yuraklarga yo`l olar.
Bu beshikda tinglashar
Mayin-mayin allalar.
Uchib o`tgan el bilan
Olam bo`ylab taralar.
Tol beshikni tebratib,
Ona aytar qo`shig`in.
Qo`shiq bilan tebratar
Dunyoning tol beshigin.

Alla qadimiy xalq qo`shig`i. Alla va beshik xamohang yuradi. Bu haqda buyuk alloma Abu Ali ibn Sino, - ...Bolaning mijozini

kuchaytirmoq uchun unga ikki narsani qo'llamoq kerak. Biri bolani sekin-sekin tebratish, ikkinchisi, uni uxlatish uchun odat bo'lib qolgan musiqa va allalashdir. Shu ikkisini qabul qilish miqdoriga qarab bolaning tanasi bilan badan tarbiyaga va ruhi bilan musiqaga bo'lgan iste'dodi hosil qilinadi, - deb alla va beshikning norasida kamolotida muhim ahamiyat kasb etishini ta'kidlab o'tgan. Buni dildan his qilgan ona chaqalog'ini o'zi suyugan, e'zozlagan har narsadan yuqori qo'yib alla aytadi:

Sen bog'imning bahori,
Sen umrimning nahori,
Sen qalbimning ohori,
Onajoni shunqori, alla-yo, alla.

Odatda, onaning orzu-armonlari bir talay bo'ladi. Dilidagi ezgu niyatlarini allaga qo'shib jo'shib kuylaydi. Bola birinchi navbatda sog'lom fikrli, el-yurt o'g'loni bo'lib kamol topishi kerak. Mana bu allada shu g'oya yaqqol ko'zga tashlanib turadi:

Onasining erkasi,
Uxlab qolsin, alla-yo.
Bo'lsin inson sarasi,
Obro' olsin, alla-yo, alla.

Inson birdaniga yuqori martabali, o'qimishli, oq-qorani ajrata oladigan bo'lmaydi. Buning uchun qunt bilan o'qish, o'rganish, ilmi bo'lish kerak. Mana bu alla ham juda jozibali chiqqan:

Ko'chalarda o'ynab yursin,
Maktablarda o'qib yursin.
Mulla-yu, mudarris bo'lsin,
Martabasi ulug' bo'lsin.

Chaqaloq olamga kelishi bilan dastlab ota-onani taniydi. So'ng oila a'zolari, jonivorlar, parranda-yu, darrandalar bilan oshno bo'ladi. Tabiat insonga xizmat qiladi. Inson uni ehtiyot qilishi, parvarishlashi, o'stirishi, ko'paytirishi lozim. Shu ma'noda inson ruhiga o'z kuyi, qo'shig'i bilan quvonch bag'ishlaydigan qush-bulbulni ham ehtiyot qilishi zarurligi bir qator allalarning asosini tashkil etadi:

Bulbul sayrar yozina, alla-yo, alla,

Qulluq qush ovozina, alla-yo, alla.
Bermang bulbula ozor, alla-yo, alla,
Bulbul beozor qushdir, alla-yo, alla.

Qadimda och-yupun hayot kechirgan mehnatkash xalq o'z farzandini kelajakda mard-pahlavon, botir bo'lib kamol topib yurt himoyachisiga aylanishiga umid bog'lagan. Shu bois ham alla-qo'shiqlarida farzandlarini yo'lbars yurakli, qoplon bilakli bo'lib kamol topishlari uchun allalar to'qib farzandi ongiga, shuuriga quyib tarbiya qilganlar:

*Yo'lbarslarday yuraklim, alla,
Qoplonlarday bilaklim, alla.
Yaxshi-yomon kunimda, alla,
Menga juda keraklim alla.*

Ona allasida bolasining ertasi, kelajagi porloq ekanligiga qattiq ishonch ko'pgina allalarda o'z ifodasini topganligini ko'ramiz. Quyidagi alla ana shulardan biri sifatida kitobxonda katta taassurot qoldiradi:

Alla, bolam-ey,	Alla, erkatoy
Guli lolam-ey.	Og'zing to'la moy,
Tezroq katta bo'l,	Baxting munavvar,
Mushtoq olam-ey.	Sharofatga boy,
Alla, alla-ey,	Alla, alla-ey.
Yorqin kelajak,	Alla erkatoy,
Seni kutajak.	Mushtoq senga toy,
Toza qalbingga	Uxlasang, qalbing
Sevinch to'lajak.	Ochadi chiroy,
Alla, alla-ey.	Alla, alla-ey.

Ovuntirish - allani hamma aytadi – onalar, buvilar, bobolar aytishadi. Alla asta-sekin ommaviy qo'shiqqa aylanadi. Qo'shiqlar uzoq yillar davom etadi. Aytaylik, chaqaloqni birinchi bor beshikka solayotganda aytiladigan qo'shiqlar. Aslida beshik bir yog'och-taxta. Paxta, par va matolar bilan burkanganda u yumshoq, har qanday murg'akka huzurbaxsh joy bo'lishi har bir beshik qo'shig'ida chiroyli ifodaga ega:

Beshigi taxta,
Orqasi paxta.
Egasi keldi,
Kuchugi qoch.
Ichida yotganni
Bahrini och.

Chaqaloq beshikda maza qilib uxlab, orom olib bo'lgach, norasidani beshikdan olayotganda aytiladigan qo'shiq ham nihoyatda muxtasar aytilgan. Alloh beshikdagi chaqaloqqa xotirjamlikni ato etganligini, shu sababli hech qanday sharpa-dushman uning uyqusini buza olmasligini quyidagi to'rtlikdan bilib olish qiyin emas:

Taqa-tuqi gavora bo'lsin,
Dushmani ovora bo'lsin.
Uyqusi beshikda qolsin,
Dushmani eshikda qolsin.

Xalqda chaqaloq uchun xavfli kunlar ham borligi alohida qo'shiqlarda ta'kidlanadi. To'qqiz kunlik bo'ldimi, tamom, u yashab qolishi, endilikda xavf-xatardan butunlay xoli bo'lib olganligi, do'st ustiga do'st orttirib shu xonadonning haqiqiy a'zosiga aylanib qolganligi mana bu qo'shiqda to'la-to'kis ifoda etilgan:

To'qqizdan o'tdi bu bacha,
Endilikda o'lmas bu bacha.
Bog'larning g'o'rasi bu bacha,
Bolalar jo'rasi bu bacha.
Shu uyning to'risi bu bacha,
Shamsu qamaru sitora
Hamrohi shu bacha.

Xalq hayotda hech qachon shoshilmaydi, shoshqaloqlikka yo'l ham qo'ymaydi. Hamma narsa o'z o'rnida, o'z yo'lida bir me'yorda davom etishini orzu qiladi. Bu gapning tasdig'ini o'sha yangi olamga kelgan chaqaloq, u bilan bog'liq bo'lgan rasm-rusum misolida bilib olish mumkin. Mana bolaning tishi ko'rindi. Bu voqea ota-ona uchun ham shu oila a'zolari-yu, butun qavm-qarindoshlar uchun ham katta

voqea. Negaki, endilikda bola o`zi mustaqil ovqat eydi, hayot uchun, yashash uchun kurashadi:

Bahor keldi, qish chiqdi,
Chaqaloqqa tish chiqdi.
Kichkintoy deb o`ylamang,
Unga ham yumish chiqdi.
Ovqatini chaynashga
Har kuni bir ish chiqdi.

Bolaning o`tirishi ham hammaga katta quvonch bag`ishlaydi. Bu haqda xalqning to`qigan mana bunday hazilomuz qo`shig`i hamon xonama-xona, oilama-oila ko`chib yuradi:

O`tirsin-o o`tirsin,
Boshini guldan to`ldirsin.
Shuginani ko`rgan qizlar,
O`zini osib o`ldirsin!

Xuddi shuningdek, bola tetapoya qilib birinchi bor oyoq chiqarganda aytiladigan qo`shiq ham juda jozibali:

Adoq-adoq yurisin,
Tikon shunga kirmasin.
Ko`zi qattiq bandalar
Ko`zi shunga kirmasin.

Kiyim-lattaning umri qisqa, deyishadi keksalar. Bu gap xalq qo`shiqlarida ham o`z ifodasini topgan. Bolaga yangi kiyim kiydirilayotgan paytda aytiladigan qo`shiqlarda xalq gapning lo`ndasini aytib qo`ya qolgan:

Tepa-tepa to`zdirmay,
Mingan otim o`zdirmay.
Sen-bir yillik,
Men-ming yillik.
Yoqasi moyli bo`lsin,
Etagi loyli bo`lsin,
Mayli, bir yilda to`zsin,
O`zi-chi, ming yil kulsin!

Xalq qo`shiqlarida rasm-rusumlar rangba-rang. Hammasi o`rinli, hammasi zarur. Masalan, qizaloqning sochini ilk bor yuvib-taraganda sochning uzunligi, qalinligi, ko`rsa-ko`rgidakligi, katta-kichikning havasini keltiradigan darajada ko`rkamligi obdon maqtaladi. Ayrim qo`shiqlarda sochning ta`rifi oy-yu, quyosh bilan bog`lab kuylanadi. Baquvvat sochning uzunligi cho`zsa oy va quyoshga ham etib borishi quvnoq misralarda ifodalanadi:

Oyda - quloch
Kunda – tutam.
Senga – kuyov,
Menga – palov v/k.

Shu zaylda beshik qo`shiqlari kenja avlod kamolotida o`ziga xos tarbiya rolini o`taydi. Kichkintoylar ota-onalaridan, bobo-momolaridan chiroyli, ta`sirli alla, qo`shiqlar tinglab tillari biyron, o`ktam, ziyrak bo`lib ulg`aar ekanlar endilikda o`zlari ham hayot yo`llarida qo`shiq to`qib, qo`shiq qanotida o`sib-ulg`ayishga harakat qiladilar. Bunday qo`shiqlarning oliy namunasi “Chittigul” turkumiga kiradigan qo`shiqlar bo`lishi mumkin. “Chittigul”da mavzu nihoyatda ranba-rang va juda jozibali. Chunonchi,

Oq sholiga ko`k sholi,
Oq sholini oqlaylik,
Ko`k sholini ko`klaylik
Yaxshi kunga saqlaylik,
Hayu, chittigul,

Hayu, chittigul, - singari misralariga nazar soladigan bo`lsak, bu qo`shiqda asosan g`alla-sholi to`g`risida gap ketadi. Sholining turi, rangini eslatish orqali sholi hosili juda mo`l bo`lganligini; bu mo`l-ko`l sholini pala partish qilib eb-tamomlamasdan, balki uni ehtiyotlab, tejamkorlik bilan ishlatish darkorligi bolalar tilidan chiroyli tasvirlangan. Qarang, bugungi kunda tejamkorlik, iqtisod haqida bolalarga ko`p gapiramiz. Yuqoridagi qo`shiqdan ayon bo`lishicha, ota-bobolarimiz azaldan har bir narsani tejab-tergab ishlatishni o`z farzandlariga qattiq o`rgatib kelishgan. Endi mana bu misralarga razm soling:

Jo`xorilar bo`ldi oq,
Qo`nma shum qorayaloq!
Agar qo`nsang, urayin,
Bo`lar oyog`ing cho`loq.
Haq, huvv!

Ko`rinib turibdiki, kattalarning mehnati bilan jo`xori ekilgan. Bugungi kunda u hosilga kirgan. Agar jo`xori qo`riqlanmaydigan bo`lsa, qush-qumursqalar eb ekinni barbod qiladi. Bu ish kenja avlod – bolaga topshirilgan. Bolaning g`ayrat-shijoati, ekinni saqlab qolish uchun urinishi o`ylaymizki, bugungi bolalarga ham namuna bo`ladi. «Agar qo`nsang, urayin, bo`lar oyog`ing cho`loq» deyishi qaysi bolani kattalarning mehnatiga ko`maklashishga da`vat etmaydi deysiz!

Bolalarning aytishuv – oq terakmi, ko`k terak qo`shiqlari ham hamma zamonlarda katta shuhrat qozonib kelgan. Bu qo`shiqda ko`pincha o`ziga xos obro`-e`tiborga muyassar bo`lgan bolalar tilga olinadi. Ularning ibratomuz jihatlari bolalar o`rtasida ta`kidlanishi qo`shiqning yanada jozibali chiqishini ta`minlaydi. Ayniqsa, bu aytishuv qo`shig`i bugungi kun, bugungi bolalar to`g`risida bo`lsa yanada ajoyib bo`lishini quyidagi parchadan bilish mumkin:

Oq terakmi, ko`k terak,	Ko`m-ko`k, ko`m-ko`k, ko`k
terak,	
Bizdan sizga kim kerak?	Bizdan sizga kim kerak?
Erkin qo`zichoq kerak!	O`zi a`lo o`qiydi,
Ola-bula kapalak,	Tartibli, ham odobli.
Orqa sochim jamalak,	Hammani sevar,
Oq terakmi, ko`k terak,	Tikishda chevar,
Bizdan sizga kim kerak?	Barchadan chaqqon,
Xayri qizaloq kerak!	Hammaga yoqqan
Oppoq-oppoq oq kurak,	Go`zal Ozoda kerak!

Bu kabi aytishuv qo`shiqlari bolalarni mehnatkash, odob-axloqli, o`qimishli bo`lib kamol topishga da`vat etaveradi. Bunday qo`shiqlar qanotida o`sgan har bir bola sog`lom fikrli, el sevar bo`lishiga hech shubha yo`q.

MAQOL

Bolalar xalq ogʻzaki ijodida maqollar yetakchi oʻrinda turadi. Xalq yaratgan gʻoyat ixcham, chuqur va tugal maʼnoli gaplar maqol, deb yuritiladi. Maqol xalqning, bir necha avlodlarning aqlu farosati hamda turmush tajribasining yakuni, ular donishmandligining mahsulidir. Maqollarda hayotning achchiq-chuchugini tatib koʻrgan, turmushdagi hodisalarga aql koʻzi bilan qaraydigan, sof vijdonli, olijanob, mehnatkash kishining biror voqea-hodisadan, biror kishidan yoki biror ishdan chiqargan xulosasi bayon qilinadi. Bu xulosa biror kishi uchun (koʻproq bolalar uchun) yoʻl koʻrsatuvchi boʻlib xizmat qilishi mumkin. Maqollar xalqning aql-idroki, ijtimoiy-tarixiy tajribasi, kurashi hamda mehnatining badiiy ifodasi sifatida yaratilib kelinmoqda.

Maqollar chuqur maʼnoni ifoda eta bilishi, ixcham, pishiq va puxtaligi bilan xalq ogʻzaki ijodining boshqa janr turlaridan farq qiladi. Ularda mehnatkash xalqning orzu-umidlari, oʻzaro munosabatlari, vatanparvarlik, insonparvarlik hislatlari, oʻy-fikrlari oʻziga xos shaklda aks etgan boʻladi. Shu sababdan ular bolalarni toʻgʻri, mantiqiy fikrlashga, maqsadni qisqa, ixcham va loʻnda bayon etishga oʻrgatadi, ularning badiiy didini oshiradi, tarixiy hodisalarning mohiyatini yaxshiroq, chuqurroq payqab olishga yordam beradi. Bundan tashqari, maqollar ona tilining eng nozik badiiy xususiyatlarini bilishga va soʻz boyligini ham oshirishga koʻmaklashuvchi bir vosita sifatida xizmat qiladi. Kuzatishlarimizdan shunday xulosaga keldikki, deyarli barcha maqollarda birinchi navbatda bola tarbiyasi - odob yotar ekan. Eʼtibor bering:

Avval salom, baʼdaz kalom; Avval oʻyla – keyin soʻyla; Bola aziz – odobi undan aziz; Inson odobi bilan, osmon oftobi bilan; Odob bozorda sotilmas; Odobning boshi til; Otang bolasi boʻlma, odam bolasi boʻl; Yaxshi xulq kishining xusni; Ustozingga tik qarasang, toʻzasan; Hurmat qilsang, asta-sekin oʻzasan; Toʻgʻri oʻzar, egri toʻzar bunday iboratomuz maqollar roʻyxatini yana choʻzish mumkin.

Bola toʻgʻri soʻz, odobli, aqlli boʻlib kamol topmogʻi lozim. Ana shunday bola bor ovoz bilan:

- Ong ko`zimiz ochamiz,
Tong ko`zimiz ochamiz.
Boqamiz keng olamga,
Barchaga teng olamga! – deydigan bo`ladi.
Ularning harakat, intilish, kurashlarida yuqoridagi maqollarning o`rni,
albatta katta bo`ladi.

Bola kamolotida birinchi navbatda salom-alik turadi. Salom-alikni o`rgangan, uni kanda qilmaydigan har bir bolaning ishi yurishadi, omadi chopaveradi. Axir xalq, - yaxshi gap bilan ilon inidan chiqadi, degan gapni bekorga aytmagan. Har qanday holatda ham salom og`irni engil qiladi, oldindagi to`siq va g`oyalarni zabt etishda madodkor bo`ladi.

Ko`plab ertaklarimizda uchraydigan odamzod dushmanlari – devlar, jinlar, yalmog`iz kampirlar, ajdarlar ular huzuriga odamzod borganda, ularga salom berganida – Haq saloming bo`lmaganida ikki yamlab bir yutar edim, - degan gapni qiladilar. Yuqorida eslab o`tganimizdek, salom-alikni dillariga jo qilib olgan bolalar hech qachon kam bo`lmaydilar.

Inson hamisha biror qarorga kelishi, fikr bildirishi, gapirishi uchun dilidagi so`zini nechog`lik to`g`ri-noto`g`ri ekanligining mag`zini chaqib, so`ngra aytishi lozim. Aksincha, bo`lsa, o`ylamay-netmay, og`ziga kelgan gapni aytsa, do`stlari, muallimlari, odamlar o`rtasida izza bo`lib qolishi hech gap emas:

O`ylamasdan so`zlash qanday?
Menimcha, bu mumkin emas.
Odam o`ylab so`zlaydi,
O`ylamasang so`z unmas.
O`ylamasdan so`zlagan so`z
Odamni qilar xafa.

Yo`q, bugina emas, quruq valdirayveradigan bola, - quruq so`z-quloqqa yoqmas, deganlaridek, o`zini-o`zi hijolat qiladi, el o`rtasida uyatga qoladi:

So`zi lop-lop, havoyi,
So`zining yo`q mag`iz-moyi.

Shunday bola so`zin el
Degan puchak, quruq el
Yoqmas degan quloqqa,
Bormas degan uzoqqa.

Mehnatkash xalq to`g`ri so`zlaydiganlarni, o`rnida
gapiradiganlarni bog`bonga va u parvarish qiladigan daraxtga ham
qiyoslashadi:

Egri shoxni bog`bon ham
Kesib tashlar ko`rgan dam.
Shu sabab to`g`ri o`zar
Egri esa ozar, to`zar.

Bunday g`oya bir qator ertaklarda, rivoyatlarda ham ilgari
surilgan bo`ladi. Luqmoni Hakim bilan bog`liq «Sukunatning xosiyati»
rivoyati necha asrlardan beri kenja avlod tarbiyasida muhim o`rin
egallab keladi:

Luqmoni Hakim kunlardan bir kuni hazrati Dovudning oldiga
boribdi. Dovud odatdagidek, sovut zirhli kiyimlar tayyorlash ya`ni-
temir-tersaklar orasida ishlab o`tirgan ekan.

Luqmoni Hakim dunyoga kelganidan buyon bunday ustaxonaga
kirmagan, bunday kiyimlarning tayyorlanishini ko`rmagan ekan. Shu
boisdan bunday zirhli kiyimlar qanday kiyimlar ekanligini, uni kimlar
kiyishini so`ramoqchi bo`libdi. Ammo ustoz: “Avval o`yla, keyin
so`yla”, “Sabr qil-sabrning tagi oltin”, - deb o`rgatgan ekan. Shunga
amal qilib, sabr qilibdi. Kiyimning tayyor bo`lishini kutib turibdi.
Hazrati Dovud kiyimni tayyorlab, kiyib olibdi-da, shodlanib Luqmoni
Hakimga shunday debdi:

- Luqmoni Hakim, mana ko`rdingizmi, men sovuq temirdan
qanday issiq kiyim tayyorladim. Buni kiyib, bermalol jangga kirib,
bosqinchi dushmanning dodini berish mumkin.

Bu gapni eshitgan Luqmoni Hakim: “Sukut qanday buyuk
aqlilikdir. Ustozimning aytganini qilib, sukut saqladim-da, qo`pol
xatodan saqlandim”, - debdi ichida.

Har bir bola ilimli, uquvli, kasb-hunarli bo`lib kamol topishi
lozim. Agar inson bunday xususiyatlarga ega bo`lsa, birinchi navbatda

o`zi hayotda qiynalмай, o`zgalarga muhtoj bo`lмай umr kechiradi. Ikkinchidan, bunday zotlar o`z oilasini ham qiynalмай boqadi, ona-Vataniga ko`mak beradi. Xalq bu haqda bekorga mana bunday maqollar to`qimagan:

Bilim – kuchda,
Kuch – bilimda.
Go`zallik – ilmu ma`rifatda.
Davlat tugar, bilim tugamas.
Ilm-aql bulog`i,
Aql – yashash chirog`i.
Ilmlining so`zi – o`q,
Ilmsizning so`zi – yo`q.
Oltin olma, bilim ol,
Bilim olsang, bilib ol.
Hunar oshatar, mehnat yashnatar.
Hunari borning oltin bilagi bor.

Bolalar xalq og`zaki ijodining, ayniqsa, maqollar janrida kichikntoylarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga mo`ljallangan asarlar alohida o`rinda turadi.

Bu mavzudagi maqollarning katta-ko`pchiligi bola hali maktabga chiqmasidan oldinoq ularga tanishtiriladi. Ko`pincha, bu davr bolalariga vatanni sevish, unga hurmat qilish g`oyasi jonivorlar, parranda-yu, darrandalar misolida bo`ladi.

Vatani borning – baxti bor; Tug`ilgan ering – vataning; Ot aylanib qozig`ini topar; Vatansiz inson – kuysiz bulbul; Ko`lning otini balig`i chiqarar; Baliq suv bilan tirik, odam – el bilan; Bulbulga bog` yaxshi, kaklikka tog`; Har ko`katning o`z suygan tuprog`i bor; Har toycha o`zi suv ichgan bulog`ini maqtar; Har gulning o`z isi bor, Har elning o`z tusi bor; Qush ham ketsa keladi, o`z elini sevadi va boshqalar shular jumlasiga kiradi.

Xalq maqollarida yaxshilik, halollik, to`g`rilik hamda rostgo`ylik ulug`lanib, yomonlik, yolg`onchilik va qalloblik qoralanadi.

Yuqoridagi sharhlardan ko`rinadiki, xalq maqolini qo`llab, yetti o`lchab bir kesib yashagan inson hech qachon kam bo`lмайdi.

Shu tariqa maqol janri rivojlanib, bolalarning ong-tushunchalarini rivojlantirishga xizmat qilmoqda.

TOPISHMOQ

Qadim-qadim zamonlarda ham o'zbek xalqi o'z bolalarini kuchli, epchil, aqlli qilib tarbiyalashga katta ahamiyat bergan. O'sha paytlarda hali bolalarga ta'lim-tarbiya beradigan maktablar yo'q edi. Ana shuning uchun ham xalq turli o'yinlar va boshqa vositalar o'ylab topgan. "Bekinmachoq", "Chillak"ka o'xshash o'yinlarda ishtirok etuvchi bolalarda chaqqonlik, epchillik kabi jismoniy hislatlar paydo bo'la borgan. Xo'sh, endi bolalarning zehni charxlash uchun nima qilish kerak edi? Topishmoq, jumboq singari aqliy o'yinlar ana shu savolga javob izlash jarayonida xalq tomonidan yaratilgan. Topishmoqlarning ham ijodkori xalqdir.

Yuzaki qaraganda kattalar bilan bolalar, bolalar bilan kattalar o'rtasida topishmoqlar aytish, shunchaki bir ermakday tuyuladi, zerikmaslik uchun, vaqtni tez o'tkazishga qaratilganday ko'rinadi. Aslida esa topishmoqlar fikr qayrovidir, ular orqali bola obrazli fikrlaydigan va obrazli so'zlaydigan bo'ladi. Topishmoqlar bolada so'z boyligini orta borishiga va nutqining o'sishiga yordam qiladi. Bolaga topishmoq topishni o'rgatish bilan unda fikrlashning asta-sekin yuksalishiga sabab bo'ladi. Demak, xalq og'zaki ijodining eng qadimgi va eng faol janrlaridan biri topishmoqdir. Topishmoqlar inson, ijtimoiy hayot va tabiat hodisalari bilan chambarchas bog'langan bo'lib, hammavaqt real voqelikka asoslanadi. Unda atrofimizni o'rab turgan moddiy dunyodagi turli narsalar aks etadi. Har bir topishmoq o'ziga xos shakl va mazmunga ega bo'lgan mustaqil bir asardir. Unda falsafiy, tarixiy, etnografik belgilar, tushunchalar, hodisalarning mohiyati nihoyatda go'zal, obrazli ifodalar bilan aks ettiriladi. Bu janr ikki kishi yoki jamoa o'rtasida berilgan jumboqli savolga javob qaytarish tarzida ijro etiladi. An'anaviy topishmoqlarning savol qismi tabiat, tabiat hodisalari, umuman har bir ob'ektga badiiy tus berilgan holda obrazlashtirish, taqqoslash, o'xshatish orqali jumboqlanadi. Javob qismi esa obrazlar orqali jumboqlangan ob'ekt-narsa yoki tabiat

hodisalarning otini aytib berish, ma'nosini topish, yashiringan narsani echish, bilishdan iborat.

Shu narsa diqqatga loyiqki, har bir topishmoq turmush bilan chambarchas bog'langan bo'ladi. Topishmoqda atrofimizdagi narsalarning badiiy-estetik tomonlari, xalqning urf-odatlari aks etadi. Unda tabiat, tabiat hodisalari va narsalarni bir-biriga taqqoslash, o'xshatish orqali borliqni, undagi mavjud narsalarning mohiyatini yaxshiroq tushunishga katta yordam beradi.

Xalq og'zaki ijodining eng boy janrlaridan biri bo'lgan topishmoq ikki qismdan iborat bo'lib, topishmoqning asosiy qismi bo'lgan javob obrazlar orqali jumboqlangan ob'ekt-narsaning otini aytib berishdan iboratdir. Uning savol-jumboq qismi tabiat, tabiat hodisalari va narsalarni, umuman, ob'ektni badiiy tus berilgan holda obrazlashtirish, taqqoslash, o'xshatish orqali jumboqlashdan tashkil topgan. Topishmoqning jumboq qismi bilan javobi birlikda bir butunlikni tashkil etadi.

Topishmoq o'z ichiga borliqdagi hamma narsa va hodisalarni, ularning turli-tuman ko'rinishlarini qamrab oladi. Osmon, ko'k, quyosh, oy, yulduzlar, tabiat hodisalari; odam va uning a'zolari; hayvonot dunyosi; qushlar, hashoratlar; daraxt, har turli o'simliklar, meva, sabzovotlar; uy-ro'zg'or buyumlari; mehnat qurollari, umuman, hamma narsalar haqida ko'plab topishmoqlar yaratilgan.

Zero, topishmoq hozirgi vaqtda ham o'zining g'oyaviy, tarbiyaviy ahamiyatini yo'qotgan emas. Hozirgi kunda ham har xil narsa va hodisalar haqida yangidan-yangi topishmoqlar yaratilmoqda. Topishmoqlar ayniqsa, kichkintoylarning fikrlash qobiliyatini o'stirishga, ularni muayyan bir fikrni badiiy tusda ifodalashga va ziyraklikka, topqirlikka o'rgatadi.

Yaxshi tarbiya – bolalarni istagan paytda ojizni himoya qilishga tayyor turuvchi insonparvar kishilar sifatida voyaga etkazishdan iboratdir. Bolalikda bu - hayvonlarni himoya qilishdan, hatto, ninachilar, kapalaklar va gullarga rahmdil bo'lishdan boshlanadi.

Deylik, deraza oldida ikki bola turibdi. O'g'il bola – ikki yoshda, qiz esa to'rtda. Ular oynaga burunlarini taqagancha ko'chani tomosha

qilishayapti. Oxiri ko`chaga qarash jonlariga tegib, oynaga urilayotgan kapalakni tutib olishdi-da, qanotlarini yulib tashlab, uning o`rmalashini tomosha qila boshlashdi. Ularga bu juda qiziq tuyulardi. Avval uchib yurgan edi, endi bo`lsa o`rmalayapti.

- Dada, oyi, - deyishdi ular hayajonlari oshib-toshib. – Bu yoqqa kelib, mana buni ko`ringlar!

Ularning bu o`yiniga dadasining negadir qaragisi ham kelmadi.

- Kapalakning qanoti ham xuddi sizlarning qo`llaringizga o`xshaydi, - dedi u. – Mabodo kuchli bir odam sizlarni ham kapalakka o`xshatib o`ynaganda yaxshi bo`larmidi? Hech kimning va hech narsaning jonini og`ritmaslik kerak.

Tabiiyki, bolalar nima qilishlarini bilmay, bir-birlariga tikilib qolishadi. Ana shunda ota jahlidan tushib, avval o`zi aytib bergan, bolalarning o`zlari o`qigan tabiatni – jonivorlarni, parranda-yu, darrandalarni, qurt-qumursqalarni o`ldirmaslik, parvarish qilish, ko`paytirishdek vazifalarni ularning eslariga solsa va shu yo`sinda jozibali topishmoqlar aytishni boshlab yuborsa, ayni muddao bo`lardi.

Uy hayvonlari, jonivorlar orasida hamma uchun yaqini, suyuqlisi, e`zozlisi sigir hisoblanadi. Har qanday holatda ham sigir oila boquvchisi, yordamchisi hisoblanadi. U parvarish qilinsa, o`z vaqtida o`t-emi berib turilsa u sutu qaymoq bilan mehmon qilaveradi. Uning haqidagi topishmoq ham juda hayratlanarli:

Erta ketar laylixon,

Kechda kelar laylixon,

Turli-tuman bog`chalardan,

Yig`ib kelar laylixon.

Bolalar uchun hayvonlar ichida qiziqarlisi tuya hisoblanadi. Bizning elimizda tuya o`troq hayvonlardan bo`lishiga qaramay, bu jonivor hamisha bolalarni o`ziga rom qilib keladi. Uning tuzilishi, o`rkachlari, tuyoqlari, og`zidan oq ko`pikni chiqarishi, yantoq eyishi, suvsiz, o`tsiz bir qancha vaqt hayot kechirishi, kuch-quvvatda tengsizligi xalq tomonidan to`plangan ko`plab topishmoqlarda o`z aksini topgan. Tuyalar to`g`risidagi har qanday topishmoqni bolalar zo`r mamnuniyat bilan tinglaydilar va zukkolik bilan echadilar:

- *Bir qiziq hayvon, -*
Elkasida tog`.
Fil emas, ammo
Izlari yalpoq.
Ipakdek mayin
Junlari yumshoq.
Bo`yni kamalak
Emishi yantoq.
Yurar sahroda
Haftalab chanqoq.
Top-chi Ruqiya
Bu nima?

Bolalar ayniqsa, o`g`il bolalar otni ham yaxshi ko`radilar. Ular hamisha ot boqish, uni parvarish qilish, cho`miltirish, minish, o`z chavandozliklarini ot poygalarida, uloqlarda namoyish qilish fikri bilan yashaydilar. Shu ma`noda ot haqidagi mana bu jumboqni ham osongina echib oladilar:

To`rt oyoqlik,
Temir tuyoqli.

Uy hayvonlari va jonivorlari ichida qo`y o`ziga xosligi bilan ajralib turadi. U nihoyatda nozikta`b bo`ladi. O`t-yemni haddan tashqari saralab eydi. Hatto, har qanday o`t-maysani bir tishladimi, tamom, ikkinchi marta unga qayrilib qaramaydi ham. Bu xususiyat xalq maqolida to`la o`z aksini topgan:

Kishi ko`rsa kishnamas,
Yerdan cho`p tashlamas.

Topishmoq-jumboqni hamisha aqlli, esli-hushli, bilimdon, dono bolalar echa oladilar. Chunki har bir topishmoqda kishini o`ylantiradigan, chuqur xayolga-o`yga boradigan jihatlar mavjud bo`ladi. Yo`lbars to`g`risida to`qilgan quyidagi topishmoq xuddi shu haqda bahs yuritadi:

Man-man, maniki,
Har tirnog`i o`n ikki.
Qildan ola to`ni bor

*Quyrug`ida xoli bor.
Uni topgan yigitning
Aqlining koni bor.*

Biz yuqorida topishmoqlarning mavzui juda rangba-rang ekanligini aytgan edi. Buni ari, kapalak, chigirtka, qo`ng`iz, chayon, chumoli, o`rgimchak, pashsha, chivin misolida ham ko`rishimiz mumkin. Bular orasida kechasi-yu, kunduzi ishlab charchamaydigan, o`zaro ahil chumoliga bag`ishlangan topishmoqlarning o`ziyoq fikrimizga asos bo`ladi:

*- Yerdagi jonivorlarning,
Eng kichigi, mittisi.
Dalaga chiqar uydin,
Kelsa bahorning isi.
Tizilishib barchasi,
Mehnatga tushar shaxdam.
Tashir ushoq donu has.
Zahmatkashdir bilmas dam.
Yashash zavqin mehnatdan,
Ekanligin biladi.
O`ngu-so`lga yugurib,
Tolmay mehnat qiladi.*

Xalq topishmoqlari orasida inson a`zolariga bag`ishlangan ko`plab topishmoqlar kichkintoylar quvonchiga-quvonch qo`shib kelmoqda. Shu narsa ham jozibaliki, chevar xalq o`zi to`qigan asarida inson a`zolariga alohida urg`u beradi. Har bir a`zoning inson hayotida juda katta ahamiyat kasb etishini pardozi-andoz bilan tinglovchi ongiga etkazadi. Ana shunday a`zoldan biri – tish topishmoqda yuksak darajada ta`rifga ega:

*Biz-biz edik, biz edik,
O`ttiz ikki qiz edik.
Ikki safga tizildik,
Birin-ketin uzildik.
Shov tegirmonning toshi,
Oltin egarning boshi.*

*Shuni topgan bolaning
Yuz yigirma ikki yoshi.
Bir uychada turadi,
O'ttiz ikki pahlavon.
Birdek kiygan libosi,
Birdek ahil-jonajon.*

Topishmoq janri yozma adabiyotning rivojiga ham barkali hissa qo'shgan. Chunonchi, Cho'lpon, Abdulla Qodiriy, Oybek, G'afur G'ulom, Zafar Diyor, Quddus Muhammadiy, Po'lat Mo'min, Qudrat Hikmat, Anvar Obidjon va boshqa qalamkashlar tomonidan yaratilgan nazm va nasrda o'z ifodasini topshganligini ko'ramiz.

Masalan, G'afur G'ulom "O'ylashni o'rganamiz", "Buni toping, qizlarim" asarlarida topishmoq janrini yuksak qadrlaganligini ko'ramiz. Chunonchi, «Buni toping, qizlarim» topishmoq asari kichkintoylarning ong, tushuncha, fikrlarini rivojlantirishda muhim tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi:

- To'ni silliq, tuki yo'q.	- Malla tukli, sap-sariq,
Hammasi to'q, po'ki yo'q,	Murabbosi mazalik.
Ichi qizil, ko'ki yo'q,	Palovga bossa bo'lar,
Uni cho'qolmas chumchuq,	Podvalga ossa bo'lar.
Bu nima, qizim Qunduz?	Tishlab ko'rib, ayt, Mehri,
- Bumi, dadavoy? Tarvuz.	- Bumi dadavoy? Behi.
- Marjon-marjon yumaloq,	Mayda yoqutday qizil,
Yaproqlari shapaloq,	Shirin, nordon, xilma-xil,
Qora, qizil, sariq, oq,	Qalin, taxir po'sti bor,
Yeb ko'rmasdan o'ylab boq.	Hamma yerda do'sti bor,
Sen ayt, Mamlakat qizim	Sen ayt-chi, qizim Gulnor.
- Bumi dadavoy? Uzum.	- Bumi, dadavoy? Anor!

Topishmoq janri bugungi matematika darslarini tushunarli, ta'sirli, qiziqarli qilib o'tishda, bolalarning o'y-fikrlarini jamlashda soha muallimlariga ham juda qo'l kelmoqda. Topishmoq vositasida matematikani o'zlashtirishga bag'ishlangan bir muallimning bir soatlik darsi quyidagicha bo'ldi:

- Men bir savol o`yladim, o`ylagan songa 8 ni qo`shsak, 12 bo`ladi. Men qanday son o`ylaganman? – deb boshlaydi muallim o`z mashg`ulotini.

- Siz barmoqlaringiz bilan men o`ylagan sonni toping. O`quvchilar 4 ta barmog`ini ko`taradilar. Bu vaqtda o`qituvchi to`g`ri ko`rsatgan hamma o`quvchilarni qutlaydi va xato qilganlarga esa yonidagi o`rtog`ini yordam berishga undaydi. “Bolalar, kim tez katta bo`lmoqchi?” deb so`raydi. “Men, men” degan javoblar eshitiladi. “Unday bo`lsa, hammamiz 2-sinf o`qish kitobidagi jumboqlardan yechamiz” deb quyidagi she`riy masalani o`qiydi.

- Bordir 10 ta quyonim,

Juda yuvosh muloyim.

Dildan sevib qaraydi,

Jajji singlim Guloyim.

Ikkitadan o`novin,

Bor yigirma qulog`i.

Sanab boqchi Nodirvoy

Nechta ekan oyog`i?

Bu jumboq-masalani yechishda bolalar ancha qiynalishadi. O`qituvchi yordamida 40 oyog`i borligi aniqlanadi

Shunda o`qituvchi, “Ha bolalar, birdaniga katta bo`lish, 2-sinfda o`qish ancha qiyin. Buning uchun nima qilish kerak?” deb so`raydi.

Bu savolga ham o`qituvchi yordamida, avval birinchi sinfda yaxshilab o`qish, o`rganish kerakligi tushuntiriladi.

Yuqoridagi sharhlardan ko`rinadiki, bola topishmoqsiz o`smaydi. U kattalar, bolalar davrasida ko`plab fikrlar qayrovi – jumboq tinglaydi, o`zi ham qatnashadi va yechadi. Bu esa uning kelajakda o`ziga pishiq-puxta, aqlli, zakovatli inson bo`lib kamol topishi uchun mustahkam zamin bo`ladi.

TEZ AYTISH

Insoniyat odobining va odamiylik asosining ulug` qasri ustunlaridan biri – so`zlash va nutqning qimmatbaho gavharini muloyimlik va odob parmasi bilan teshmoq hisoblanadi. Axloq arkining yuqorisida o`tiruvchilarning aytishicha, insoniyatning

kamoloti va bilimining baland martabalaridan biri chiroyli gapirish va chiroyli soʻzlash boʻlib, bu bogʻning guli ilk bahoristonning nasimi bilan ochiladi va saodatning yorqin javohir dasturxonini aql savdogarigina yoza oladi. Yoqimli va qimmatbaho soʻzlari donolik va iqbol arbobining toji boʻlgan yunon hakimlarining aytishlaricha, til har bir aql sohibi fazilati xazinasining kalitidir va har kimsaning bilimi miqdori uning soʻzlari orqali maʼlum boʻladi. Inson yuragidagi fikrini, yutuq va quvonchini, dard va alamlarini oʻzgalar bilan dardlashishi, baham koʻrishi lozim. Chiroyli, burro, dona-dona qilib gapirish ham bir mahorat, sanʼat hisoblanadi.

Xalqda chaqaloq olamga kelishi va unga parvarish ishlari boshlanishi bilanoq ota-ona, buvi-bobolar birinchi navbatda uning koʻzi, tiliga koʻproq eʼtibor beradilar. Koʻzlarining nurafshon, tilining burro boʻlishi uchun bor kuch, mahoratlarini ayamaydilar. Inson gapirmasa, soqov boʻlsa bu ogʻir ish, mushkul savdo hisoblangan. Shunga koʻra qadim-qadim zamonlarda bolaga alla-qoʻshiq aytishda onalar bu haqdagi ezgu niyatlarini mana bunday misralarda ifoda etishgan:

Uyingga bugʻdoy toʻlsin,
Tiling burro boʻlsin,
Alla, bolam, alla-yo,
Jonim bolam, alla-yo.
Koʻrar koʻzim, alla-yo,
Soʻzlar soʻzim, alla-yo!

Xalqda buni tez aytish deyiladi. Demak, xalq ogʻzaki ijodining eng koʻp tarqalgan va muhim janrlaridan biri tez aytish ekan. Tez aytish bolaning tilini ravon, burro qilishdan tashqari, aqliga – aql qoʻshadi, ongini rivojlantiradi, xotirasini mustahkamlaydi, ota-onasiga, el-yurtiga, oʻzini qurshab olgan olamga nisbatan mehr-muhabbatini oshiradi. Boshqacha ibora bilan aytganda, yangi avlod har gal oʻzidan avvalgi avlodlar kashf etgan narsalarni hisobga oladi, oʻzlashtiradi. Bu yoʻl, shubhasiz, boshqalariga qaraganda oqilona, foydali, porloq kelajak yoʻlidir.

Tez aytishni qayta-qayta mashq qildirish, berilgan matnni osongina diliga, tiliga jo qilib olish har tomonlama foyda soʻz oʻyini bilan ijro etiladigan har bir tez aytish zahirida bir nechta vazifalar yotgan boʻladi. Shulardan birinchisi qayta-qayta mashq qilish, tinimsiz takrorlash natijasida bolaning nutqi chiqadi, tili ravon boʻladi. Bularning hammasi yigʻilib bola tarbiyasiga bogʻlanadi. Bola olamga kelishi bilanoq uni kelajakda komil inson boʻlib oʻsishi uchun mana shunday chora-tadbirlarni qoʻllashga toʻgʻri keladi. Aks holda bu ish kechiktirilsa, koʻzlangan natija chiqmay qolishi mumkin.

Novvoy non yopar,

Nonni novvot deb sotar, - deyilgan tez aytish shu asosda yuzaga kelgan.

Asal eng shifobaxsh, hamma birdek suyib isteʼmol qiladigan taomlardan biri. Koʻpchilik bolalar asal qanday qilib paydo boʻlishini ham bilmaydilar. Bunga bagʻishlangan mana bu tez aytishda asal bunyodkori – asalarini boqish, parvarish qilish tufayli bu mahsulot paydo boʻlishi haqida gap ketadi:

Mamadali, Asadali,

Asqarali boqishadi asalari,

Toʻplagani asal bari.

Kichkintoylar uy jonivorlarini, ayniqsa, mushuk, kuchuk, buzoq, uloq, qoʻzichoqlarni xush koʻrishadi. Bular haqidagi topishmoqlarni jon-dillari bilan tinglashadi hamda oʻzlari ham takror-takror aytishadi. Mana bu tez aytish ularning qalblarida bir umrga muhrlanib qoladi:

Yosh mushuk,

Mosh mushuk.

Mosh mushuk,

Bosh mushuk.

Insonning oʻzi, uyi – oilasi, ona-Vatani tinch boʻlsa, bu bitmas-tuganmas shodlik, baxt. Mana shu baxt uchun kurashish gʻoyasini kichkintoy qalbiga singdirib borish foydadan holi boʻlmaydi. Shu nuqtai nazardan qaraganda quyidagi topishmoq muhim tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi:

Ona yurti omon boʻlsa,

Rangi ro`ying somon bo`lmas.

Mehnatkash xalq o`z ijodida hech narsaga befarq qaramagan. Hatto, insonning kiyim-kechagi, boringki, dastro`molu sochiqlar to`g`risida ham munosabat bildirgan. Qarang, sodiq sochini sochiqqa artdi. Bu tez aytishga asos bo`lgan narsa birinchi navbatda, inson yuvinib-taranib, pokiza bo`lib yurishi lozim. Ikkinchidan, o`zi tutadigan buyumi ham risoladagidek bo`lmog`i kerakligi tez aytishda ko`zga tashlanib turibdi.

Tirik jon borki ovqat eydi. Ovqat iste`mol qilmaydigan narsaning o`zi yo`q. Insonlarning oziqasi er bilan. Yerga ishlov berish, mehnat qilish orqali g`alla, sabzavot, zirovor ekinlari etishtiriladi. Buning uchun hosili yig`ishtirilib olingan erni dam olsin, o`ziga ko`p kuch to`plasin, keyingi yilda mo`l-ko`l hosil bersin, degan niyat bilan kuzda er haydab-chopib qo`yiladi. Shu ish bo`lmasa, yaxshi natijaga erishish mumkin emas. Buni bolalar kichikliklaridan bilib, amal qilib o`smoqliklari lozimligi, - Yer haydasang, kuz hayda, kuz haydamasang, yuz hayda, - tez aytishida ilgari surilmoqda.

Odanzod ota-ona, buvi-bobolar yordami, ularning aytib beradigan alla-qo`shiq, maqol, masal, topishmoq, ertaklari bilan kamol topadi, o`sadi, ulg`ayadi. Odob, o`qish, kasb-hunarni egallash ham shu zaylda kamolot cho`qqisiga ko`tariladi. Inson qanchalik og`ir-bosiq bo`lsa, u hamisha ezgulik sari intilsa, kurashsa; kam gapirib ko`p o`qisa, o`rgansa, o`z sohasining etuk kishisi bo`lsa shu kishi baxtiyordir. Ana o`shanda xalq to`qigan mana bu tez aytish ham zoe ketmagan bo`ladi:

Ko`p so`zning ozi yaxshi,

Oz so`zning o`zi yaxshi.

O`zbekistonning er osti va usti boyliklari juda ko`p. Biz bu bilan har qancha faxrlansak, g`ururlansak arziydi. Marmar toshimizning sifati, chidamliligi, ko`rkamligi jahonga mashhur. Shu mavzuga bag`ishlangan tez aytish bolalarda ona-Vatanimiz boyligiga faxr hislarini yanada jo`sh urdirib yuboradi:

Yuzg`onning marmari jahonga mashhur,

Bizning g`ozg`onchilar shuning uchun mag`rur.

ERTAKLAR

Xalq og`zaki poetik ijodidagi eng boy va rang-barang janrlardan biri ertakdir. Xalq tomonidan yaratilgan ko`plab ertaklarda bolalarning o`ziga xos hayoti chetlab o`tilmagan. Hatto, turli yoshdagi bolalar uchun juda ko`p maxsus ertaklar yaratilgan.

Ertakning muhim xususiyatlaridan biri uning hamisha xalq hayoti, kurashi, tarixi, ruhiy olami, dunyoqarashi, urf-odatlari bilan chambarchas bog`lanishi, insonlarga axloqiy va ma`naviy yo`ldosh bo`lib ketishidadir. Ertaklar insonning ma`naviy va jismoniy kuchiga ishonch ruhi bilan sug`orilgan bo`lib, ijobiy kuchlar tabiat va ijtimoiy hayotda o`ziga dushman bo`lgan kuchlarga qarshi kurashda doimo g`olib chiqadi. Xalq ertaklarida uni yaratuvchilarning dunyoqarashi, axloq normalari va boshqa ijtimoiy muhim masalalar odilona hal etiladi. Ertaklar sodda va tushunarli bo`lgani uchun har qanday kitobxonga tez etib boradi. Ular orqali ham insonning ijtimoiy axloq normalari shakllanadi.

Bu hol ayniqsa, hayvonlar haqidagi ertaklarda aks etgan. O`tmishda yaratilgan ertaklarda xalqchilik kurashi o`zining haqqoniy badiiy ifodasini topgandir. Xalqning kelajakka bo`lgan komil ishonchi, adolatning adolatsizlik ustidan g`alabasi, yorug`likning zulmatni engishi, ozod va baxtiyor hayotga erishish g`oyalari yorqin obrazlar orqali tasvirlangan.

Xalq ertaklarida el-yurtni ko`z qorachig`iday avaylab saqlovchi ajoyib qahramonlar ulug`lanadi; ayollarning haq-huquqlari himoya qilinadi; uzoq masofalar yaqin qilinadi; kishilar xarakteridagi yaramas odatlar, noma`qul illatlar tanqid ostiga olinadi; mardlik, epchillik, dovyuraklik, mehnatsevarlik, halollik, vafodorlik, saxiylik g`oyalari ulug`lanadi.

Xalq ertaklari o`z xususiyatlariga ko`ra bir necha turga bo`linadi: hayotiy ertaklar, hayvonlar haqidagi ertaklar, sehrli – afsonaviy ertaklar, ijtimoiy-maishiy ertaklar.

**Maktabgacha ta`lim yoshidagi bolalar kitobxonligi.** Bu yoshdagi bolalar kitobxonligi asosan oiladan, bolalar bog`chalaridan,

mahalla ertakchilari tomonidan amalga oshiriladi. Yana bir gap. Bu yoshdagi bolalarga tavsiya etiladigan ertaklarning hajmi qisqa, mazmuni sodda bo'ladi. Avval eslatib o'tganimizdek bu yoshdagi bolalarga tavsiya etiladigan ertaklar tabiat, hayvonot olami, do'stlik, mehnat ahli, jamoa, odob-axloq to'g'risida bo'lishi foydadan holi bo'lmaydi.

Bu davr bolalariga "Chivinboy", "Qizg'anchiq it", "Tuyaqush bilan qoplon", "Maqtanchoq quyon", "Rostgo'y bola", "Arilar g'azabi", "Tulki bilan turna", "Sholg'om", "Qumursqa", "Kaptar sovg'asi" kabi ertaklarni o'qib, hikoya qilib berish mumkin.

Bog'cha tarbiyachilari, ota-onalar, mahalla ertakchilari oldida turadigan ishlardan eng muhimi kichkintoylarni mehnatga muhabbat ruhida tarbiyalashdir. Bu tarbiya bola hayotida alohida o'rinda turadi. Shuning uchun ham bolani yoshligidan boshlab bir ishga o'rgatish, kichkina vaqtidanoq unga bir yumish berib, ish qilishga o'rgatish lozim. Tili chiqib, u erga, bu erga yura boshlagan vaqtida ham bolaga biror ish berish lozim. Unga beriladigan bu ish ahamiyatsiz. Hatto, "ish" nomi berishga loyiq bo'lmasa ham, undan keladigan foyda zo'rdir. Chunki bunday yumishlar bolani mehnatni sevishga o'rgatadi.

Bu borada xuddi inson kabi tinib-tinchimas mehnatkash qumursqalar va ular haqida xalq to'qigan "Qumursqa" ertagini shu yoshdagi bolalarga o'qib, hikoya qilib, aytib berish yaxshi samara beradi.

Kichkina bolalar u yoqda tursin, hatto, kattalar ham uncha mensimaydigan qumursqaning ishchanligini, kechasi-yu, kunduzi tinmay mehnat qilishini uni kuzatgan odam sezadi, xolos.

Hayotda shunday: kim ko'p ishlasa, tinim bilmay mehnat qilsa sog'ligi yaxshi bo'ladi, boy-badavlat yashaydi, hech kimga hech qachon xor-zor bo'lmay umr kechiradi. Qumursqa maqtanchoq emas, u oddiy va sodda. Shu oddiyligi, soddaligi, mehnatkashligi bilan ajralib turadi.

Savol-javoblarda muz, bulut, quyosh, yomg'ir, yer, o't, mol, bo'ri, mergan-u sichqon kabilardan ham qumursqa ustun chiqadi.

Qumursqaning o'ziga berilgan ta'riflarda ham bu ma'no ko'zga yaqqol tashlanib turadi:

- *Qorning nima uchun katta?*
- *Jigarim zo'r, - dedi qumursqa.*
- *Beling nima uchun ingichka?*
- *Mehnatim zo'r!*
- *Kallang nima uchun katta?*
- *Davlatim zo'r! Mehnatim zo'r, savlatim zo'r, men zo'r, men zo'r!*

Bu yoshdagi bolalarga tavsiya etiladigan ertaklarning asosiy qismini to'g'ri so'z, halol, pok bo'lish, yolg'on gapirmaslik, birovlarini aldamaslik kabi mazmundagi asarlar tashkil etadi. Masalan, "Rostgo'y bola" (turkman xalq ertagini) olib ko'raylik. Ertak qahramoni to'g'ri so'zligi, kattalarning pand-nasihatlariga quloq solishi bilan yosh kitobxonda yaxshi taassurot qoldiradi, ko'p bolalarning havasini keltiradigan ish qiladi.

Qaroqchilar azaldan yomon odamlar. Ular har doim zo'ravonlik qilib, bosqinchilik qilib birovlarining mol-mulklarini tortib olishgan.

"Rostgo'y bola"da ota karvon bilan yo'lga chiqqan o'g'lining qo'lga qirq tanga oltin berib:

- O'g'lim, hecham yolg'on gapirma, halol bo'lg'in, - deb nasihat qilibdi.

Karvon yo'lda qaroqchilarga duch keladi. Qaroqchilar noinsoflik, bosqinchilik bilan hammani talaydi, mol-mulkini tortib oladi. Ammo bolaga mutlaqo e'tibor bermaydilar. Ota nasihatini olgan bola to'g'ri so'zligi bilan qaroqchi, bosqinchi, yo'lto'sarlikda nom chiqargan bir necha muttahamni tarbiyalaydi, ularni halollik-u to'g'ri so'zligi bilan mag'lub qiladi:

Savdogarlar yo'l yurishsa ham mo'l yurishibdi, bir joyga yetib borishganda ularga qaroqchilar hujum qilishibdi. Qaroqchilar o'zaro maslahatlashib "mana bu yalangoyoqqa u-bu narsa bersakmikan" deyishibdi.

Qaroqchilardan biri bolani mashara qilib so'rabdi:

- Ey, yalangoyoq, sendan nimani ham olish mumkin?

- Menda qirqta oltin tanga bor, - deb javob beribdi bola.
- Senda qirqta oltin tanga nima qilsin? – deyishibdi qaroqchilar kulib.

Shunda bola choponining yoqasini yirtib, oltin tangalarni ko`rsatibdi.

- Nega bularni bizga ko`rsatding? – deb so`rashibdi qaroqchilar.
- Biz senga pul bermoqchi edik, endi bo`lsa buni ham olib qo`yamiz.
- O`ech qisi yo`q, otam halol bo`l, yolg`on gapirma, deb o`rgatgan, - deb javob beribdi bola.

Bundan hayron bo`lgan qaroqchilar savdogarlarga mulkklarini, pullarini qaytarib berib, halol mehnat qilish uchun qaroqchilikdan voz kechishibdi.

“Sholg`om” (rus xalq ertagi) bu davr bolalar kitobxonligida asosiy o`rinda turadi. Ertak juda oddiy va sodda. Ammo ma`no va mazmuni, asarning tarbiyaviy ahamiyati kutilganidan ham ziyoda.

Ertak juda jo`n. Boboning sholg`om ekishi va bo`liq sholg`omni ko`plashib yulib olishi zikr etiladi. Ertakda ortiqcha so`z yo`q, qahramon yo`q. Hammasi risoladagidek. Ammo “Sholg`om”da kichkintoylar bilib, quloq solib o`sadigan jihatlari ko`p. Birinchidan, boboning mehnatkashligi yaqqol ko`zga tashlanib turadi. Moboda bobo sholg`omni erga ekib tek qo`yib qo`yganida u mutlaqo kattakon bo`lib o`smagan bo`lar edi. Boboning o`yi-xayoli sholg`omda. Kechasi-yu, kunduzi sholg`omga ishlov beradi, peshona teri to`kib ko`p mehnat qiladi. Demak, ertakda bolani mehnatkash bo`lishga, xuddi shu bobo kabi dalada ishlashga chaqiriladi.

Ikkinchidan, bola beshikdan boshlab ahil, do`st bo`lib o`sishi kerak. Kimki do`stlar bilan, jamoa bilan hamfikir, hamkor bo`lib o`ssa o`ziga ham, o`zgalarga ham yaxshi.

Yana ertakka murojaat qiladigan bo`lsak. O`sha bo`lig`, kattakon sholg`omni yerdan tortib, sug`irib olish masalasi yosh kitobxon uchun juda qiziqarli. Bobo, buvi, nabira, kuchuk, mushuk, sichqonlarning bir

yoqadan bosh chiqarib harakat qilishlari bolalarni xursand qiladi. Ularda shunday qilib kuch-birlikda tushunchasi paydo qilinadi.

Ertakning uchinchi jihatida maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarning orzu-niyati bo'lmish tabiatni sevish, jonivorlarni asrash, avaylash o'ziga xos o'rinda turadi. Kichikntoylar kuchuk, mushuk, hatto, sichqonni ham boqish, asrab-avaylash lozim ekanligini bu ertak orqali bilib oladilar.

Xuddi bobo singari mehnatkash bo'lish, kuch birlikda tushunchasini dilga jo qilib kamol topish, ayniqsa, ertak tinglovchining dil to'ridan joy olishi ertakning tarbiyaviy ahamiyati katta ekanligidan dalolat beradi.

Bu yoshdagi bolalar hayvonlar o'rtasidagi o'zaro ahillik va do'stlik kabi xislatlarni bilishni istashadi. Hayvonot olamida ham do'stga mehribonchilik qilish, bir-biriga g'amxo'r bo'lish, yordam qo'lini cho'zish bor ekanligi "Arslon bilan it", "Tuyaqush bilan qoplon", "Echki, qo'y va bo'rilar" kabi ertaklarda beriladi. "Tuyaqush bilan qoplon"ga nazar tashlaydigan bo'lsak, bu ertakda xuddi odamlar orasida bo'lganidek hayvonlar o'rtasida ham bir-birlariga yordam berish, ayniqsa, boshlariga ofat tushganda yurakdan, samimiy ko'maklashish g'oyasi yotadi.

Qoplonning boshiga musibat tushdi. Tomog'iga katta bir suyak qadalib qoldi. Dod-faryod qildi. Tuyaqush qoplonga yordamga kelib:

- Osmonga qarab og'zingni ochib tur, men suyakni olib qo'yay, - debdi qoplonga.

Qoplon osmonga qarab og'zini ochib turibdi. Tuyaqush uzun tumshug'ini qoplonning og'ziga solib, tiqilib turgan suyakni sug'irib tashlabdi.

Qoplonning ko'zlari ravshan bo'lib, o'limdan qutilibdi.

Bir oz joni orom olgandan keyin qoplon tuyaqushga qarab shunday debdi:

- Sen mard ekansan, menga yaxshilik qilding, endi kel ikkalamiz do'st bo'lamiz, zarur vaqtda bir-birimizga yordamga kelamiz, - debdi.

Tuyaqushga bu gap ma'qul bo'libdi. Tuyaqush bilan qoplon ikkalalari do'st bo'libdilar.

Xalqda, - o'zga bilan do'st bo'ldingmi, bir umrga bo'l, uni yaxshi-yomon kunlaringda sinama va unga riyokorlik ko'rsatma, - degan gap bor. Tuyaqush bu yo'ldan bormaydi. Oradan ko'p vaqt o'tadi. Kunlardan bir kun u qoplonni sinamoqchi bo'lib jo'rttaga:

- Voy dod, o'lyapman, qoplon meni qutqar! – deya bor ovoz bilan qoplonni yordamga chaqiradi.

Qoplon chin so'zli, do'stga sadoqatli, g'amxo'r va mehribon bo'lganligi uchun zudlik bilan tuyaqushning oldiga “shox, butoqlar orasidan ustidagi junlari yulinib, harsillab etib kelibdi”. Lekin u tuyaqushning yuzida tabassumni ko'rib hayron bo'ladi. Tuyaqushning surbetlik bilan “ko'rmaganimga ancha vaqt bo'ldi, ahd-paymonimiz esingdan chiqib qolmadimi deb, sinab ko'rmoqchi edim”, degan gapidan qattiq ranjiydi, dili og'riydi, do'stidan ko'ngli qoladi.

Do'stni aldagan o'zini aldagan bo'ladi. Sen birovni bir marta aldadingmi, tamom u senga ikkinchi marta ishonmaydi. Tuyaqushda ham xuddi shunday bo'ladi. Boshqa kuni bo'ri uni ushlab eb qo'ymoqchi bo'lib turganda u har qancha baqirib chaqirmasin, qoplon uning ovozini eshitsa ham do'stim jo'rttaga dodlayabdi, deb o'ylaydi va uning oldiga kelmaydi. Tuyaqush bo'riga em bo'ladi.

Kaptar azaldan inson bilan yaqin yashagan, insondan panoh izlagan, insonga ko'mak bergan. Kaptar qadimda bir yurtidan ikkinchi yurtga, bir odamdan ikkinchi odamga maktublar olib borib berib aloqachilik vazifasini ham o'tagani ma'lum. “Kaptar sovg'asi” (tamil xalq ertagi)da inson va kaptar taqdiri haqida gap boradi.

Kijavanning ahvoli og'ir, kimsasiz o'rmonda bir parcha nonga muhtoj bo'lib hayot kechiradi. Uning qushlar, hayvonlarning tilini bilishi, ular bilan xuddi insonlar bilan gaplashgandek suhbat qurishi maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarga xush yoqadi. Kichkintoylarning ham o'sha Kijavan kabi qushlar bilan, hayvonlar bilan suhbat qurgilari keladi. Kijavan sog'lom, to'q, tetik jonivor, qushlar bilan gaplashsa xo'p yayrab xursand bo'ladi. Ba'zi hollarda och, zaiflarning yurak dardlarini tinglab, ularga qo'shilib aziyat chekishi, ko'z yoshi to'kishi bolalarning qalblariga yaxshilik urug'ini sochadi, ular ham xuddi Kijavan kabi bo'lishga xavasmand bo'ladilar.

Kijavanning majruh kaptarga g'amxo'rlik qilishi kichiktoylarga quvonch ulashadi:

Bir kuni Kijavan juda qattiq och qolibdi. Biror narsa tamaddi qilay desa, hech vaqosi yo'q. U o'ylab-o'ylab, oxiri tayoq olib, o'rmonga jo'nabdi. O'rmonni aylanib-aylanib, u erda hech narsa topolmay, uyiga qaytibdi. Yo'lda ketayotib:

- Menga yordam ber, - degan zaif bir tovushni eshitib qolibdi. Kijavan bunday qarasa, u erda bir kaptar yiqilib yotgan emish.

- Men ucholmayman, qutqargin, - deb yalinibdi u Kijavanga.

Kjavanning bechora kaptarga rahmi kelibdi. Uni yerdan avaylab ko'tarib olib, bag'riga bosganicha, yo'lida davom etibdi. Kapasiga kelib, qushni ehtiyotlik bilan yumshoq o'ringa yotqizibdi.

- Tuzalib ketguningcha menikida yashaysan. Hech narsadan qo'rqmagin, seni xafa qilishlariga yo'l qo'ymayman. Qo'limdan kelganicha senga yordam beraman. Lekin hozircha senga ovqat beray desam, uyda eydigan hech vaqo yo'q, - debdi xafa bo'lib Kijavan.

- Qayg'urma, - debdi kaptar uni tinchlantirib, - o'rmonda mango daraxti bor. Daraxt kavagining ichida guruch bor, borib ana shu guruchni olib kelgin.

Daraxt kavagining ichida guruch bilan birga oltin, kumush, olmos, dur va boshqa qimmatbaho toshlar yog'du sohib yotgan bo'ladi. Kijavan o'sha yerdan bir siqim guruchni oladi, xolos. "Bu toshlarni nima qilardim, axir o'zimni bezatish niyatim yo'q-ku?" - deb ularga tegmaydi. Guruchni majruh kaptarga edirishidan kitobxon xursand bo'ladi. Saxiy, qo'li ochiq, ko'ngli to'q Kijavanga nisbatan bolalarning mehr-muhabbatlari oshadi. Kijavanga kaptarning uzuk sovg'a qilishi, uzuk oddiy emas, balki sehrli ekanligi, Kijavan nimaiki so'rasa uzuk uning istagini muhayyo qilishi ertak tinglovchini qoyil qoldiradi. Ularda yaxshilikka yaxshilik qaytar ekan-da, degan fikr paydo bo'ladi.

Qo'li ochiq bo'lish, saxiylik qilish, do'stga sodiqlik namunasini ko'rsatish bu davrda tinglaydigan ertaklarning katta qismini tashkil etishi kerak. «Tulki bilan turna» ertagiga nazar tashlaydigan bo'lsak, bu holning butunlay teskarisini ko'ramiz. Dunyoda tulki zotidek

mug`ombir, pismiq, aldamchi, riyokor bo`lmasa kerak. Ko`p ertaklarda turna insonga yaqin yuradi, unga ko`maklashadi, yordam beradi, saxiylikda ibrat ko`rsatadi.

Ertakda tulki va turnaning bir-birlarini uylariga chaqirib mehmon qilishlari haqida gap boradi. Maqtanchoq, mug`ombir, ayyor tulki oddiy, sodda turnani uyiga chaqirib:

- Albatta kelgin, jonginam, albatta azizim, juda yaxshilab mehmon qilaman! – debdi.

Ba`zan yangi do`stning fe`l-atvori qanday ekanligini o`zi yaxshi bilmay yurakdagi borini oshkor qiladigan bolalar kabi turna ham tulkiga ishonadi, chinakamga meni mehmon qilar ekan-da, degan o`y-xayol bilan uning uyiga mehmonga keladi. Va tulki shirguruch pishirib, turnaning oldiga taqsimchada qo`yadi. Uzun tumshug`i bilan taqsimchaga taq-tuq uradi, ammo hech narsa eya olmaydi. Ayyor tulki esa bir zumda shirguruchni o`zi eb bo`ladi.

Ertakda turnaga alam qiladigan joyi shuki tulki o`zi pishirgan taomni o`zi eb, yana xushomadgo`ylik qilib, - Aybga qo`shmaysan-da, jon do`stim! Yaxshilab mehmon qilishga boshqa narsa topa olmadim! deb surbetlik qilib turishi bolalarning qahr-g`azabini keltiradi. Ularni hayotda tulki kabi ochko`z, aldamchi bo`lmaslikka da`vat etadi.

Ertakda turnaning ham bo`sh kelmasligi, tulkini uyiga chorlab, mo`ndiga o`zi tayyorlagan ovqatni qo`yib, uni bir zumdayoq uzun tumshug`i bilan o`zi eb qo`yishi kichkintoylarni xursand qiladi. Ularda qilmish-qidirmish, sen birovga nima qilsang, senga ham o`sha qilganing albatta, qaytib keladi, degan tushuncha hosil qiladi.

Xullas, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar o`zlari tinglagan ertaklari yordamida atrof-olam bilan tanishib, nima yaxshi-yu, nima yomonligini bilib o`saveradilar.

Maktab yoshidagi kichik bolalarga tavsiya etiladigan ertaklar. Avval ta`kidlab o`tganimizdek, bu davr bolalari maktabga boradigan, o`zlari mustaqil ravishda ozmi-ko`pmi kitoblar o`qiydigan darajada bo`ladilar. Bu davr bolalariga o`qish uchun tavsiya etiladigan ertaklarning ham ko`p qismini ona-Vatan, tabiat, axloq-odob, mehnat, o`qish haqida bo`lishi talab etiladi. “Zumrad bilan Qimmat”, “Oltin

tarvuz”, “Dehqon bilan ayiq”, “Non va tilla” (arab xalq ertagi), “Haqqush” (tojik xalq ertagi), “Danak” (qirgʻiz xalq ertagi), “Qizgʻanchiq Pak” (koreys xalq ertagi), “Kuch va topqirlik” (latish xalq ertagi), “Oʻtinchi yigit”, “Boʻri bilan echki” singari ertaklar kichik maktab yoshidagi bolalar sevib oʻqiydigan ertaklardir.

Bu yoshdagi bolalarga koʻproq igʻvo, gʻiybat, munofiqlikdan yiroq boʻlgan ertaklar yoqadi. Negaki, chin, mukammal tarbiyali bola boshqalarga hech bir ozor etkazmasligini, takabburlik qilmasligini, hech kimga haqorat koʻzi bilan qaramasligini, rostgoʻy boʻlishini kitobxonlar avvalgi davr bolalar kitobxonligida tavsiya etilgan ertaklar orqali bilib olishgan. Demak, oʻzidan kattalarga hurmatli, kichiklarga shafqatli va marhamatli, kular yuzli, shirin soʻzli va xushmuomala boʻladi. Vaʼdasiga vafo qiladi, omonatga xiyonat qilmaydi. Igʻvo, gʻiybat munofiqlikdan oʻzini saqlaydi. Ota-onasining hurmatini bajo keltiradi. Ularni oʻzidan rozi qilishga saʼy-harakat qiladi. Qarindosh-urugʻlaridan aloqasini uzmaydi, ularga mehr-oqibatli boʻladi. Yomon yoʻllardan, yaramas ishlardan, nojoʻya harakatlardan oʻzini saqlaydi. Mana shularga oʻxshash goʻzal xislatli bolalarni el sevadi, eʼzozlaydi. “Zumrad bilan Qimmat” ertagidagi Zumrad xuddi shunday hislatli obrazlardan biridir.

Zumrad! Xalq orzu qilgan, istagan, eʼzozlagan qizlarning yorqin timsoli. Bugungi qizaloqlar Zumraddan qancha ibrat olishsa, Zumrad kabi chiroyli, odobli, muloyim, aqlli, mehnatsevar boʻlishsa arziydi. Qarang, - yoʻlda lolalar, rang-barang gullar uni koʻrib boshlarini egib, unga salom berar ekan. Zumrad maysalar ustida oʻtirib dam olganida, gullar uni olqishlar, bulbullar quvonib, unga qoʻshiqlar aytib berar ekan. Xoʻsh, bunday maqtov, bunday eʼzoz qaysi qizaloqqa yoqmaydi! Hammaga yoqadi. Bunga muyassar boʻlish uchun esa, tinimsiz mehnat qilish, kattalarning, ota-onalarning, muallimlarning oʻgit-nasihatlariga qattiq amal qilish kerak. Ana oʻshandagina xuddi Zumrad kabi behisob boyli-gu shon-sharafga, hurmatga muyassar boʻlishi mumkin.

Zumrad aslida kim? U bir oʻgay ona qoʻlida soʻkish, qargʻish eshitib bir burda nonga muxtoj boʻlib yurgan qizcha. Zumrad el

sevadigan darajada chiroyli, odobli, muloyim, aqlli. Uni bir ko`rgan, bir suhbatlashgan kishi yana ko`rsam, suhbatlashsam deb orzu qiladi.

Zumrad otasini, odamlarni yaxshi ko`radi, hayvonlarni, tabiatni, maysa-yu, o`tloqni sevadi, ularga xizmat qiladi. Hammasiga muloyim boqib, qo`li bilan silab-siypalab erkalaydi. Bundan gullar, o`t-o`lanlar, bulbullar quvonib, unga qo`shiqlar aytib berishadi.

Ammo shu gullar kampirning arzandasini sevmas, uni erkalamas ekanlar, bu qiz gullarga ozor berar, ularni yulib tashlar, tepkilar ekan, lolalar, gullar Qimmatning kelishini bilib qolsalar, qovoqlarini solib, yumilib olarkanlar. Yovuz kampir bundan g`azablanar ekan va buni Zumraddan, ko`rar ekan. Bir kuni kampirning niyati buzilibdi, u Zumraddan qutulmoqchi bo`libdi, cholni chaqirib olib, unga dag`dag`a qilibdi. “Qizingni o`rmonga olib borib adashtirib kelmasang, men sen bilan turmayman!” - debdi.

Ota nochor. U o`ta kampirga itoatkor. Negaki kampir uni so`kib, haqorat qilib yuragini olib qo`ygan, o`ziga itoatkor qilib olgan. Chol Zumradni aldab, qorong`i, shovqinli, qo`rqinchli o`rmonda adashtirib keladi. O`rmonda yolg`iz zor qaqshab qolgan qizchaga gullar shu`la sohib, uning yo`lini nurafshon qilib turadi. Zumrad sehrgar huzuriga kirar ekan unga egilib salom beradi, boshidan kechirgan voqealarni bir-bir bayon qiladi. Qushchalarning Zumradni maqtab sayrashlari kampir qalbini shodlikka to`ldiradi.

Zumrad mehnat bolasi. Mehnat qilgan elda aziz, deganlaridek, uning elib-yugurib ishlashi kampirga xush yoqadi. “Oppoq qizim, shirin qizim, do`mbog`im, munchog`im!” - deya uni erkalaydi, peshonasidan o`pib, sochini silaydi.

Zumrad halol-pokligi, shirin so`zligi, mehnatkashligi, kattani hurmat qilishi, kichikni e`zozlashi bilan sehrgarning muhabbatini qozonadi. Shu sababli sehrgar Zumradni tengsiz boylik bilan siylaydi, uni baxtiyor qiladi.

Mehnatkash xalq o`z farzandlarini xuddi Zumrad kabi ishchan, mehribon, iboli, boy-badavlat bo`lishini orzu qilgan. Lekin Qimmat kabi erka, tanti, ishyoqmaslarni yomon ko`rishgan. Qimmat obrazi har

tomonlarni hech narsada yo`q, ishlamay tishlashga o`rganib qolgan, injiq, muttaham va bedavo farzandni eslatadi.

Bizda va ayniqsa, ertaklarda o`zidan kattalarni hurmat qilish va keksalarni e`zozlash, odamoxunlik va mehnatsevarlik, iboli va hayolilik asosiy masalalardan biri hisoblanadi. Savol tug`iladi. Xo`sh, Qimmatda yuqoridagi fazilatlardan qaysi biri mavjud? Hech qaysi yo`q.

Mana, ota Qimmatni ham kimsasiz o`rmonda adashtirib tashlab ketdi. Sehgarnikida yashar ekan unga onasi birorta ham shirin so`z o`rgatmaganligi, mehnat qilish nimaligini bilmaganligi sababli kampirga qo`pol-qo`rs muomalada bo`ladi. Tekin tomog`ligi unga qattiq pand beradi. Sehrgar qizni sevmaydi, ertak ham aytib bermaydi, kitob va qo`g`irchoqlar ham hadya qilmaydi.

Ertakda sehrgar kampir juda muloyim, haqiqiy onalarga xos fazilatga ega. Mana, uning Qimmatga murojaatini olib ko`raylik:

- Tomdan o`tin olib tush, qizim! Qizning javobini eshiting:

- O`zingiz olib tusha qoling, malayingiz yo`q!

Bu o`zbekona gap emas, tarbiyasizlik, odobsizlikning oliy namunasi, xolos.

Xalqqa bunday o`zboshimcha qizu farzandiga to`g`ri tarbiya bera olmagan onaning keragi yo`q, degan gap yuradi. Shuning uchun har ikkalasi ham o`linga mahkum – ajdar yutib yuboradi. Bu xolga xalq aslo achinmaydi, aksincha, to`g`ri bo`libdi, deb mamnun bo`ladi.

Kitobxon bolalar ham hayotda Qimmat qiyofasiga tushib qolmaslik uchun o`zlarini o`nglab olishga, mehnatni sevishga, ko`proq dars qilishga, kitob o`qishga intiladigan bo`ladilar. Axir Qimmat ishyoqmasligi, odobsizligi tufayli uni juda ko`p narsalar xush ko`rmaydi. Hatto, uning yurish-turishi, xatti-harakati, kuchugu sehrgar kampirlarga ham ma`qul bo`lmaydi. Dangasaligi, kekkayganligi, qo`rs-qo`polligi o`zining boshiga etadi.

O`tmishda bir donishmand o`g`lini kelajakda sog`lom, jasoratli, bo`lishini istab ko`p yaxshi ezgu-tilaklar bildirgan ekan:

- Aziz o`g`lim, dunyoda odam engi olmagan narsa bo`lmaydi, shuning uchun aslo qo`rqma, o`zingga berilgan quvvat va

g'ayratlaringni sarf qilib, olg'a intil. Baxt va saodat osmondan tushadi yoki kutilmagan holda qo'qqisdan vujudga chiqadi, deb o'ylama. Shu o'yga borsang, dunyoning nodon odamlaridan biri hisoblanasan. So'zinga diqqat bilan quloq sol, baxtim yo'q, deb zorlanuvchilar qatoridan joy olma. G'ayrat qilsang, muroding hosil bo'ladi. Inson o'z saodat yozmishini o'zi vujudga chiqaradi. O'zingni tuban darajaga tushirma. Ehtimol ba'zi ishlaring tilagingcha muvaffaqiyatli bo'lib chiqmasligi mumkin, lekin sen bunga qayg'ulanib, noumid bo'lma, g'ayrat va jasoratingdan ajralma. Zohirda og'ir, mashaqqatli bo'lib ko'ringan narsadan haqiqatda ko'p muhim va xayrli natija hosil bo'lishi mumkin.

Ahamiyatsiz narsalarga, moddiy bezaklarga ko'p aldanma, taraqqiy etishga, faol, kamol egasi bo'lishga intil. Ko'zingni och, atrofga qara. Zamonning ulug' olimi-yu, fozillarining tarjimai hollarini, umuman insonlarning qadimgi va yangi tarixini diqqat bilan ko'zdan kechir. Bular seni zavq-shavq, fazl, kamol hosil etishga yo'naltiradilar, hayotiy yo'lingda haqiqiy rahbaring bo'ladilar.

O'zbek xalq ertaklaridan biri "O'tinchi yigit va sher"da qahramon o'sha donishmand orzu qilganidek bo'lganligi uchun kichik maktab yoshidagi bolalarda bu ertakka qiziqish katta. Yigit birinchidan, mehnatkash; ikkinchidan, qo'rqmas, dovyurak; uchinchidan, ishbilarmon va tadbirkor.

Voqea oddiy va sodda. O'tinchi dalada o'tin terib yurganda uning oldiga bahaybat sher kelib sendan kuchliman, jasoratliman deb unga do'q qiladi. O'tinchi ham o'ziga pishiq va puxta. Sher yigitni kurashga, bellashishga chaqiradi. Ammo inson tadbirkor – kuchimning yarmi uyda qolib ketibdi, sen shu erda turib tur, men uni uydan olib kelaman deya hiyla ishlatadi, tadbirkorlik qiladi:

- Sen qochib ketma! – debdi. Sher unga:
- Yo'q, qochmayman, sherning gapi bir, - debdi. Yigit:
- Yo'q, senga ishonmayman, seni bog'lab ketaman, - debdi.

Sher: "Bog'layqol!" deb o'zini bog'latibdi. Yigit sherni mahkam bog'labdi. Toldan yaxshi bir tayoq qilib olib kelib gursillatib sherni ura boshlabdi.

Sherning: “Jon odamzod, meni urmang, endi odamzodga yo`liqmayman!” deb yalinganiga ham qaramay uni uraveribdi.

O`tinching bunday ishi yosh kitobxonni mudom qo`rqmas, sheryurak bo`lishga chorlayveradi.

Bu yoshdagi bolalar dov-daraxtlar ekish, uni parvarish qilishda kattalarga dastyor-ko`makchi. Ko`pincha o`zlari ham bog`bonchilik ishlariga berilib ketishadi. “Danak” ertagidagi Bahromning bir dona danakni erga ekib, uni ko`kartirishi, u mevali daraxtga aylangunicha parvarish qilishi yosh kitobxonlarda Bahromdek bog`bon bo`lishga havaslarini keltiradi.

Bahromning danagi daraxtga aylanib, meva bera boshlagach, alvasti bolani eb, daraxtga ega bo`lib olish niyatida uni qopga solib uyiga olib ketibdi. Bahrom qo`rqmas, dovyurak bo`lganligi uchun o`zi omon qoladi, el-yurt mevasidan eb turgan daraxtini ham saqlab qoladi.

Alvasti hovlisiga etib kelibdi-da, qopini supaga qo`yibdi, qozonga yog` solib, olov yoqibdi.

Bahrom qopni amallab teshib, oq terakning tepasiga chiqib olibdi. Alvasti kelib ko`rsa, bola yo`q.

- Bolaginam, qaerga ketding? – deb so`rabdi u.

- Men bu erdaman! - Bahrom terakning ustidan ovoz beribdi.

- Bolajonim, u erga qanday chiqding?

- Temir kurakni olovda qizdirib, ustiga o`tirdim. Kurak yuqoriga uchdi, qarasam, daraxt tepasida turibman, - debdi Bahrom.

Kampir Bahrom aytganidek qilgan ekan, kuyib qolibdi.

Bahrom shunday qilib, o`zini ham, daraxtni ham alvastidan qutqarib qolibdi.

Mehnatkash xalq becharaxollik bilan hayot kechirgan, ko`pincha ochlik, yupinlik ularning bir umr xamrohi bo`lgan. Uzun tunlari bir-birlarini ovutish, ko`ngillarini ko`tarish maqsadida ertaklar aytishgan. O`zlari to`qigan ertaklar zamirida unumli mehnat qilish, farzand rohatini ko`rish, baxtiyor bo`lish va boshqa ko`pgina g`oyalar yotadi.

O`rni kelganda birdaniga boy-badavlat bo`lib, behisob boylik bilan el-yurtni, boy-badavlatlarni qoyil qoldirish mehnatkash xalqning

ezgu tilagi bo`lib kelganligi hech kimga sir emas. «Oltin tarvuz» ertagi xuddi shunday o`y-xayol, oliy istak bilan to`qilgandir.

“Oltin tarvuz” yosh kitobxonni ko`p narsaga o`rgatadi. Birinchidan, mehnatkash bo`lish – chunki dehqon o`z eriga qayta-qayta ishlov beradi. Ikkinchidan, parranda-yu, darrandaga g`amxo`rlik qilish, negaki dehqon majruh, laylakni oyog`iga taxtakach bog`lab, davolaydi. Uchinchidan, ochko`z bo`lmaslik - dehqonning uyda eydigan hech vaqosi yo`q. Laylakni so`yib eyishi mumkin edi. Ammo u bu ishni qilmaydi.

Bir bor ekan, bir yo`q ekan, o`tgan zamonda bir kambag`al dehqon bor ekan. Uning atigi bir tanob yeri bor ekan. Dehqon shu yerda kecha-kunduz tinmay mehnat qilib kun ko`rar ekan. Bahor kelib qolibdi. Dehqon yer hayday boshlabdi. Yerni ikki marta haydab bo`lib yaqinidagi katta soyning bo`yida salqinlab o`tirsa, osmonda uchib kelayotgan bir laylak yiqilib tushibdi. Dehqon qarasa: laylakning qanoti siniq ekan. Dehqon haligi laylakni darrov uyiga olib borib, siniq qanotiga taxtakach bog`lab, bir qancha vaqt uni boqibdi. Laylak sog`ayib, uchib ketibdi.

Laylakka qayta umr bag`ishlagan dehqon biror narsadan umidvor emas. Shu majruh laylakni davolab, uning yordami bilan behisob boylikka ega bo`laman, degan xayol uning o`yiga ham kelmagan. Laylakning tashlab ketgan tarvuz urug`ini yerga ekib, unga mehr bilan ishlov berar ekan bu – oltin degan tushunchaning o`zi unda bo`lmagan.

Dehqon ochko`z emas, bir parcha nonni ham o`zgalar bilan, qo`ni-qo`shni, o`ziga o`xshagan kambag`allar bilan baham ko`radiganlardan. Sabr-toqat bilan tarvuzlarning obdon pishishini, etilishini kutgan dehqonning “yaqin qarindoshlarini, oshna-og`aynilarini ham mehmonga chaqirishi” va tarvuz so`yishi kitobxon bolalarda yaxshi taassurot qoldiradi:

Dehqon bir kuni tarvuzdan uchtasini uzib, uyiga olib ketibdi. Tarvuzlar juda katta ekan. Dehqon o`zining yaqin qarindoshlarini va oshna-og`aynilarini mehmonga chaqiribdi. Bir mahal tarvuzga pichoq ursa, pichoq sira botmas emish. Uni qo`yib ikkinchisini so`ymoqchi

bo`libdi, pichoq o`tmabdi, uchinchisi ham shunday bo`libdi. Dehqon ham, mehmonlar ham hayron bo`lishibdi. Yerga bir urib yorib qarasalar, ichi to`la tilla emish. Qolgan ikkitasini ham yorib ko`rishibdi. Ularning ham ichi tilla emish. Kambag`al sevinib ketib, hammasini mehmonlarga ulashibdi, ular ham xursand bo`lib, uy-uy-lariga tarqabdilar. Uch tup tarvuzning har biri o`ntadan solgan ekan. Dehqon qolgan tarvuzlarni ham yig`ib olibdi. Shunday qilib kambag`al dehqon juda boyib ketibdi.

Xalq behisob boylikka ega bo`lgan o`z ertagida voqeani bunday qoldirmoqchi emas. Yon-atrofdagilarni, kambag`allarni boyib ketganlarni ko`rolmovchilarni hech bo`lmasa ertak orqali tanqid qilmoqchi, ularning jirkanch hayotlari-yu, ashaddiy yovuzliklarini, boylik va davlat deb qing`ir ishlarga ham qo`l urishlarini oshkor qilish maqsadida qo`shni – xasis boy obrazini to`qigan.

Dehqon oyog`i sinib to`dasi bilan ucha olmay qolgan laylakka yaxshilik qilib, oyog`iga taxtakach bog`lab tuzatgan va laylakning in`omi bilan behisob boylikka ega bo`lgan bo`lsa, boy bu voqeadan xabar topgach, sog` laylakning oyog`ini sindirib, davolaydi. Bu ham tarvuzning urug`ini boy dalasiga tashlab ketadi. Biroq tarvuzdan oltin emas, balki qovoq ari chiqib, ko`pchilikni chaqadi. Boyning halok bo`lishi yosh kitobxonni unga nisbatan achinish hissini uyg`otmaydi. Aksincha, tabiatga, qushlarga ziyon etkazganligi, boylik ustiga behisob boylikka erishmoq uchun laylakning oyog`ini sindirganligi sababli bu ish to`g`ri bo`ldi, degan ijobiy xulosaga keladi, xolos.

O`rta va katta yoshdagi bolalarga o`qish uchun tavsiya etiladigan ertaklar. Maktabgacha tarbiya va kichik maktab yoshidagi bolalarga tavsiya etiladigan ertaklar yuqorida ko`rib o`tganimizdek hajm jihatidan kichkina, mazmuni sodda bo`lishidan tashqari rasm va bo`yoqlar bilan boy bo`lishini ham ta`kidlab o`tgan edik. Bu ikki guruh kitobxonligidagi ertaklar vositasida kichkintoylarga tabiat, ona-Vatan, hayvonot olami haqida to`g`ri so`zli, odobli bo`lish, kattalarni hurmat qilish, kichiklarni e`zozlash singari masalalar ularning ong-tushunchalariga etkazilishini eslatib o`tmasak ham bo`ladi.

Endilikda bu davr bolalariga o`qish uchun tavsiya etiladigan ertaklarning katta-ko`pchiligi dovyuraklik, vatanparvarlikdan tashqari, yaxshi kasb-kor egasi bo`lish, xalq va Vatan uchun jon fido qilishga chorlovchi ertaklardan iborat bo`ladi. “Pahlavon Rustam”, “Birlashgan o`zar”, “Uch og`a-ini botirlar”, “Egri bilan To`g`ri”, “Ona yer farzandi», “Sardorning oyni ushlab olmoqchi bo`lgani” (turk xalq ertagi), “Ilon terisini yopingan pahlavon” (no`g`ay xalq ertagi), “Donishmand qiz” (xitoy xalq ertagi), “Qadrdon uyingning mixi” (shved xalq ertagi), “Chollar, ho`kizlar, bo`rka va pop” (gruzin xalq ertagi) singari ertaklarni o`qish uchun tavsiya etish mumkin.

Ota-boblarimizdan qolgan ibratomuz bir gap bor: yaxshi hayot kechirish insonning o`ziga bog`liq. U nechog`li to`g`ri so`zli, aqlli, tadbirli, pok ko`ngilli bo`lsa; do`stga, vatanga xiyonat qilmasa; yolg`on gapirmasa; topshirilgan ishni va`da qilgan kunida bajarib va`dasiga vafo qilsa bunday zotni el yurakdan yaxshi ko`radi.

Kimki zolim va takabbur bo`lsa, bir kuni buning jazosini tortadi. G`arib, bechoraning ko`nglini og`ritmasa, dangasalik qilmay mehnat qilsa, katta davlat va qudratga ega bo`ladi. Beva-bechoralarga rahm-shafqat qilmaganlar yo`qchilik, kambag`allik o`tida qovuriladilar. Ertaklardan ana shu fikrlarni uqish mumkin.

Bizga ozgina bo`lsa ham ezgulik qilgan odamga ezgulik qaytarish burchimiz ekan, dunyoga kelishimizga sababchi bo`lgan, o`stirgan, tarbiya qilgan ota-onalarimizga doimo muhabbat, hurmat, rioyat va xizmat qilish – bo`ynimizdagi sharaflı burchdir. Bu sharaflı burchni ado qilib, ota-ona olqishini olgan farzand, shubhasiz, dunyoda baxtli, saodatli bo`lib yashaydi. Buning yorqin namunasini “Uch og`a-ini botirlar” ertagida ko`rish mumkin. Ertakda ota uzoqni ko`zlab ish ko`radiganlardan. O`g`illariga yaxshi tarbiya beradi. Natijada o`g`illari ota izidan komil insonlar bo`lib kamol topadilar. Ota duosi, o`git-nasihatlarini dillariga jo qilib olganliklari uchun ular hayotda kam bo`lmaydilar.

Uch zabardast o`g`il. Uchchovlarining qo`llari ko`ksida, otaga ta`zimda. Aql, kuch-jasoratda tengi yo`q bu yigitlar odobda butun olamni qoyil qoldiradi. Negaki, ta`lim va tarbiya shunday bo`lgan. Ota

birinchidan, kambag'al, ikkinchidan, botir-pahlavon o'g'illarini ko'zining tirikligida hayotda o'z yo'llarini topib olishlarini orzu qiladi.

Darvoqe, odam qanchalik tarbiyali va halol-pokligi o'zga odamlar bilan do'stlashganda; ko'pincha safarga chiqqanda; mard-pahlavonligi esa kurashda, jangda bilinadi. Ota xuddi shunday reja, o'y bilan farzandlarini uzoq safarga jo'natadi. Bunday olib qaraganda otaning boshqa otalardan uncha farqi yo'qdek tuyuladi. Ammo ertakni sinchiklab o'qib, ota nasihatiga nazar tashlaydigan bo'lsangiz u dunyodagi eng bilimdon, uzoqni ko'ra oladigan, aql-zakovatda tengsiz bir inson ekanligini sezasiz. Otaning farzandlariga aytadigan so'zi - nasihati bir jumlagina. Lekin uning ma'nosi, ta'siri, kuchi olamcha bor.

Ota nasihatini bir necha bo'limlarga ajratib o'rganish mumkin. Nasihatning birinchisida har bir ota-ona o'z farzandi olamga kelishi bilan unga yaxshi, o'ziga munosib ism qo'yib, to'y-tomoshasini o'tkazib, o'qitishi, xat-savodli qilishi haqida gap boradi:

- O'g'illarim, men boy emasman, mendan qolgan davlat sizlarning maishatingiz uchun kifoya qilmaydi, o'zimdan keyin baxtsiz bo'lib qolmanglar, deb sizlarni o'qitdim. Yaxshi ot qo'ydim. To'y qildim. Voyaga etkazdim.

Hamma zamonlarda ham bola tarbiyasi muhim masalalardan biri hisoblangan. Nasihatning ikkinchi bo'limida bola tarbiyasi haqida so'z boradi. Bolani chinakamiga sog'lom, tetik, kuch-quvvatli qilib o'stirish, shuningdek, jismoniy tarbiya bilan oshno qilib voyaga etkazish, ona-Vatan himoyasiga doimo tayyor kishilar qilib tarbiyalash, foydali mehnat ko'nikmalariga e'tibor berish yosh bo'g'in kamolotida muhim o'rinda turishi zikr etiladi:

- Sizlarni uch narsa bilan tarbiya qildim. Birinchidan, sog'lom vujudli qilib tarbiyaladim - quvvatli bo'ldingizlar. Ikkinchidan, yarog' bilan tanishtirdim - yarog' ishlatishga usta bo'ldingizlar. Uchinchidan, qo'rqitmay o'stirdim - qo'rqqoq bo'lmay, botir bo'ldingizlar.

Nasihatning uchinchi bo'limi juda muhim. Unda to'g'ri, halol, pok insonlar bo'lish, o'zgalar mol-mulkiga ko'z olaytirmaslik, kamtarin bo'lish suv bilan havodek zarurligi, ayni paytda,

maqtanchoqlik va dangasalik yomon illatlarga olib kelishi keskin qoralanadi:

- Yana uch narsani aytaman, quloqlaringizga quyib olinglar, eslaringizdan chiqarmanglar. To'g'ri bo'ling – bexavotir bo'lasiz. Maqtanchoq bo'lmang – xijolat tortmaysiz. Dangasa bo'lmang – baxtsiz bo'lmaysiz.

“Uch og'a-ini botirlar” ertagining qahramonlari mehribon, o'z vaqtida qattiq qo'l, shu bilan birga talabchan ota tarbiyasini olganliklari uchun safarda katta muvaffaqiyatlarga erishadilar. Yo'lda o'zlariga duch kelgan barcha to'siq va g'ovlardan g'olib chiqadilar. O'zlarining botir va dovyurakliklari bilan el-yurtning lol qoldirib, baxtiyor bo'ladilar.

Hayotda kimki yaxshi ishga qo'l ura, yaxshi narsalarga ega bo'ladi, kimki yomonlik qilsa, yomon ko'rinib, el nazaridan qoladi. Har bir bola dunyoda olim va fozil bo'lishga, o'zini soflik va to'g'rilik ziynati bilan bezashga intilishi, Vatan va xalqiga munosib xizmat qilishga harakat qilishi shart. Ota-onasini esa halol xizmatlari bilan mamnun etishi kerak. Yoshligidan mehnat qilishga, ilm o'rganishga intilgan, to'g'ri so'z va sofdil inson doimo el-yurtning olqishiga muyassar bo'lgan.

Yoshlar kelajakda yaxshi xulq egasi, ezgu niyat va go'zal fazilatlar sohibi bo'lishlari uchun nima qilishlari lozim? Buning uchun yaxshi ishlar yo'lida hech qanday qiyinchiliklardan qo'rqmasliklari, ota-onalari va tarbiyachilarning o'gitlariga amal qilishlari, vaqtini faqat foydali ishlarga sarf qilishlari butun kuch-g'ayratlarini ilm o'rganishga qaratishlari kerak. Ha, bolalar uchun hayotda eng buyuk va sharafli bir yo'l bor. Bu yo'ldan aslo chiqmaslik va adashmaslik kerak. Bu yo'l insoniylik yo'lidir. Bu yo'lga amal qilgan kishi hamisha baxtu saodat sohibi bo'ladi, bu yo'l odamlarga ma'naviy kuch-quvvat beradi, kishini to'g'ri yo'ldan chiqarmaydi. Shuningdek, xalqiga va qarindosh-urug'lariga qo'lidan kelgan barcha yaxshilikni qilish, ularning hurmatini joyiga qo'yish ham kishining insoniylik burchidir.

“Egri va To`g`ri” ertagi bu fikrimizning dalilidir. To`g`riboy, halol, pok, yaxshi niyatli inson. U ro`zg`or tebratishda qiynalgan. Tirikchilikni o`nglash uchun mardikorchilik qilishga majbur bo`lgan. Ana shunday o`y bilan shaharga otlangan. Bisotida bitta oti bor, xolos.

To`g`riboyning o`zi halol-pok bo`lganligi, birovlarini aldash, ularga riyokorlik, ko`rsatishdek yomon niyat o`y-xayolida bo`lmaganligi uchun yo`lda Egriboy bilan xamroh bo`lib qoladi. Xalqda, - samimiyat va sadoqatga asoslangan do`stlik hamisha, har erda va har qanday sharoitda ishonchli bo`ladi, zaruriyat va majburiyat natijasida paydo bo`lgan do`stlik esa bunday bo`lmaydi. U daryo kabi goh toshib, atrofnı bosadi, goh qurib, suvi ozayib qoladi, - deganlaridek bular o`rtasidagi do`stlik ham uzoqqa bormaydi. To`g`riboy – sherigim charchadi. Otni navbat bilan minaylik. Bo`lmasa bu do`stlikdan emas, deb otni Egriboyga berishi bilanoq Egriboy otni minib qochadi. Qarang, donolar oltinning sofligini o`tda, hayvonning kuchini og`ir yuk ortilganda, insonning to`g`riligini omonatga xiyonat etmasligida bilsa bo`ladi, deb bekorga aytmagan ekanlar. Egriboy egriligini qilib do`stiga sadoqatsizligini ko`rsatdi.

To`g`riboy yo`lda ko`p adashadi, o`rmonga kirib qoladi va bir eski tandir ichiga kirib tunaydi. Kechasi o`rmon yirtqichlari arslonshoh boshchiligida tandir atrofiga to`planishib, bir-birlariga maqtanishadi:

Tulki doston boshlabdi:

- Og`aynilar, men sizlarga aytsam, o`n yil bo`ldiki, o`rmon yoqsidagi g`orda yashayman. O`n yildan beri davlat yig`aman. Mendagi asbob-uskuna, mol-dunyo hech kimda yo`q.

Navbat chiya bo`riga kelibdi:

- O`rmonga tutashgan katta tepalik ostida yashayman. U yerda bir sichqonim bor, har kuni tush payti inidan chiqadi, uning qirq bitta tillasi bor, shuni o`ynagani o`ynagan. Tillani o`ynab-o`ynab yana iniga olib kirib ketadi.

Ayiq uning so`zini bo`libdi:

- Bu ham uncha qiziq emas. O`rmonda bir tup sadaqayrag`och bor. Qayrag`ochning pastida ikkita shoxchasi bor. Shoxlardagi barglar

bir qancha kasalga davo. Uni ezib ichilsa, har qanday jonivor o'sha zamonog dard ko'rmaganday bo'lib ketadi. Men bolalarimni shu bilan davolayman.

Uning orqasidan bo'ri kulib yuboribdi:

- Og'aynilar, bizning ham qiziq hikoyamiz bor, - deb gap boshlabdi u, o'rmon yoqasida o'ng ming qo'y boqiladi. Har kuni ikkita bo'rdoqini eyman, meni ushlash uchun cho'ponlar qopqon qo'yishadi, tuzoq solishadi, ammo pisand qilmayman. Lekin qirda Kimsan chol degan dehqonning bir kuchugi bor. Shu kuchukni cho'ponlar sotib olishsa bormi, - mening sho'rim quriydi. Yo'lbars unga qo'shimcha qilibdi:

- Rost aytasan. Qo'ylarga o'xshab o'n ming yilqi ham o'rmon atrofida o'tlab yuribdi. Men har kuni o'shlarning birovini eyman. Ular orasida bir ayg'iri bor. Kimki o'shani minsa va bir qo'lga qildan eshilgan kamon, bir qo'lga uzun gavron olib, meni quvsa, darrov tutadi, kamonni bo'ynimga solib, gavron bilan ursa bormi, bir umr yilqilar oldiga yo'lamas edim.

Tadbirkorlik, aql bilan ish ko'rgan To'g'riboy bu suhbatda eshitganlarini amalga oshiradi. Hatto, etti yil bemor yotgan shoh qizini davolab, malikaga uylanadi. U umr bo'yi ishlab, mehnat qilib, peshona teri to'kib tirikchilik o'tkazganligi sababli podshoning in'omidan voz kechadi:

- Menga beklik to'g'ri kelmaydi. Men sodda va to'g'ri odamman. O'rmon yoqasidagi tepalikdan bir uy qurishga ruxsat bersangiz bo'lgani. O'sha erda dehqonchilik qilib, kun o'tkazaman, - deb javob beribdi.

Tog'-tog' bilan uchrashmaydi, odam-odam bilan uchrashadi, deganlaridek To'g'riboy o'rmon yoqasidan o'ziga imorat qurib, shoxona hayot kechirib yurganida noo'rin xatti-harakati, yolg'onchiligi tufayli bilan hayotda ezilgan Egriboy bilan duch kelib qolibdi. U Egriboyga turmushda nimagaki erishgan bo'lsa, o'sha tandir sababchi ekanligini gapirib beribdi.

Eskilar bu dunyoni toqqa o'xshatadilar. Uning orasida turib nima deb baqirsang, o'sha so'zning aksi sadosini eshitasan. Ha, hayot

shunday. Egriboyning egriligi, aldamchiligi, o'zining boshiga etadi, tandir ichida yirtqichlarga em bo'ladi.

“Egri bilan To'g'ri”da to'g'ri so'z, halol va mehnatkash bo'l, umring uzun, rizqing ulug' bo'ladi; ishyoqmas, aldamchi bo'lsang darz ketasan, odamlar nazaridan qolasan, hech qachon biring ikki bo'lmaydi, degan g'oya yotadi. Bu ertak yigit-qizlarimizni hayotda o'zlariga to'g'ri yo'lni tanlab olishlarida katta yordam beradi.

O'zbek xalqining eng mashhur va ta'sirli ertaklaridan biri «Ur to'qmoq»dir. Bu ertakda o'zbekona soddalik, odamlarga ishonish, dushmanga qarshi nafrat va boshqa fazilatlar mujassamlangan.

Ertakda umidvorlik, orzu-istak, ezgu niyat kuchli. Bir parcha nonga zor xalq turli o'y, xayol bilan xuddi tushida ko'rgani kabi boy-badavlat bo'lish, unga bu yo'lda kimki to'sqinlik qilsa, uni yer bilan yakson qilish ishqi bilan yashaydi. Bu orzu-tilakni amalga oshirishda hayvonot olami-yu, parrandalardan keng foydalanish oliy maqsadlardan biri hisoblanadi. Hamma gap laylakning faqir, juda ham kambag'al ovchi cholning tuzog'iga nogaxon tushib qolishidan boshlanadi. Na boy, na yurtga hokim bo'lish o'yida ham yo'q cholga laylakning xuddi odamga o'xshab gapirishi, va'da berishi “laylaklarning boshlig'iman, nima so'rasang beraman”, deb aytishi qashshoq cholning xayolini buzadi.

Laylakni qo'yib yuborgan chol ertasiga sovg'a-salom olish uchun uning oldiga safarga o'tlanadi. Undan “Qaynar xumcha”ni so'raydi, “Ochil dasturxon”ni tilab oladi. Bularning birortasi ham mo'jiza ko'rsatmaydi – na oltin, na taom bermaydi. Negaki, yo'lda chol uxlab qolganida qishloq bolalari bu sehrli buyumlarni boshqasi bilan almashtirib qo'yishgan bo'ladi. Axiyri “Ur to'qmoq”ni olganidan keyin ertaklardagidek u boy-badavlat bo'lib ketadi. Ro'zg'orini o'nglaydi, chiroyli imoratlar quradi, xonni ziyofatga chaqiradi. “Men xon bo'lsamu o'sha kambag'al, qashshoq cholning uyiga mehmondorchilikka boramanmi?”, deb uni mensimaganligi uchun xonni jangga chaqiradi. “Ur to'qmoq” yordami bilan xonni enggan cholning yurtboshi bo'lib ketishi – dardli xalqning armoni ro'yobga chiqqanligi o'quvchini mamnun qiladi. Ertak bolalarni

hayotda xuddi o'sha ovchi kabi dadil harakat qilishga, o'zni kelganda jasoratli bo'lishga mudom chorlab turadi.

“Ur to'qmoq”da, halol, poklik, o'zgalar haqiga xiyonat qilmaslik, birovlarini aldamaslikdek olijanob fazilatlar yaxshi tasvirlangan. “Qur'oni karim”da ham, Hadislarda ham bir-birovlaringiz bilan uchrashganingizda, xonadonlaringizga kirganingizda salom-alik qiling, deyilgan gap bor. Buning oliy namunasini ertakda ham kuzatdik. Ovchi har safar laylak huzuriga borganida salom berishi va laylakning cholni ogohlantirib alik olishi o'quvchini sergaklantiradi, uni salom-aliksiz yurmaslikka o'rgatadi:

“Assalomu alaykum”, debdi chol.

Laylakvoy:

- Haq saloming bo'lmasa, ta'ziringni berardim, - deb alik olishi yuqoridagi fikrimizga asos bo'la oladi.

Shuningdek, birovlarining haqiga xiyonat qilish, o'g'irlik qilish yaxshi oqibatlariga olib kelmasligi, cholning buyumlarini yashirib qo'ygan qishloq bolalarining to'qmoq zarbiga bardosh bera olmay cholga yalinishlari har qanday kitobxonni o'ylantirib qo'yadi:

- Chol ota, to'qmoqni to'xtating, biz sizning xumchangizni, dasturxoningizni olib, o'rniga boshqa xumcha, boshqa dasturxon qo'ygan edik. Tavba qildik, ota! To'qmoqni to'xtating, deyishdi. Chol: “Tur to'qmoq!” deb baqirgan edi, to'qmoq urishdan to'xtadi. Bolalar yugurib borib, uylaridan «Qaynar xumcha» bilan «Ochil dasturxon»ni chiqarib berdilar.

Xullas, kimki xalq og'zaki ijodiga mehr qo'ysa, ayniqsa, ertaklarni ko'proq o'qisa, albatta, yomon bo'lmaydi.

Tayanch iboralar:

Folklor, alla, maqol, topishmoq, tez aytish, ertak.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Alla-qo'shiq kimlar tomonidan aytiladi?
2. Alla-qo'shiqlarda ezgu niyat deganda nimani tushunasiz?
3. Bu janrda mehnatga, tabiatga muhabbat qanday aks ettirilgan?
4. Alla-qo'shiqlarda o'yin deganda nimani tushunasiz?
5. Maqol nima?

2. Maqol vositasida bola odobi qanday aks etgan?
3. Maqolda mehnatga qanday ta`rif berilgan?
4. Vatanparvarlik haqida maqollardan namuna keltiring?
5. Topishmoq qanday janr?
6. Topishmoqning ba'zi fanlar bilan yaqinligini tushuntirib bering.
7. Topishmoq aqllarni charhlashda tutgan o`rni qanday?
8. Topishmoq va yozma adabiyot deganda nimani tushunasiz?
9. Tez aytish qanday janr?
10. Tez aytishning vazifasi nima?
11. Tez aytishning maqol janriga yaqinligi nimda?
12. Tez aytish vositasida odob, mehnat, vatanga muhabbatni asoslab bering.
13. Ertak, uning turlari, ertak tinglash, o`qishdan maqsad?
2. Odob haqidagi ertaklarning nomlarini ayting.
3. Mehnat, hunar haqidagi ertaklardan namunalar keltiring.
4. Qahramonlik ertaklaridan qaysilarni ayta olasiz?

Asosiy darslik va o`quv qo`llanmalar:

1. I.A. Karimov. Yuksak ma`naviyat – yengilmas kuch.- T.: Ma`naviyat, 2008.
2. Jumaboyev M. O`zbek bolalar adabiyoti. –T.: O`qituvchi, 2002.
3. Jumaboyev M Bolalar adabiyoti. –T.: O`qituvchi, 2011.
4. Jo`rayeva G O`zbek bolalar she`riyatida hajviy obraz yaratish mahorati. –T.: Muharrir, 2011.
5. Masharipova Z. O`zbek xalq og`zaki ijodi.- T., 2008

Qo`shimcha adabiyotlar:

1. Asotirlar va rivoyatlar. -T.: Yozuvchi, 1993.
2. M.Murodov. Oltin sandiq ochildi.- T.: O`qituvchi, 1994.
3. Mirzayeva S. O`zbek xalq romanik dostonlari poetikasi. Doktorlik dissertatsiyasi avtoreferati. -T.: 2004.
4. Matchonov S. Kitob o`qishni bilasizmi? –T.: O`qituvchi, 1993.
5. Safarov O. Oliy o`quv yurtlarida bolalar adabiyotini o`qitish muammolari G`G` Til va adabiyot ta`limi, 1999-yil, 3-4-sonlar.

6. Barakayev R. Jonajonim she'riyat. –T.: Cho'lpon, 1996.

7. Barakayev R. O'zbek bolalar adabiyoti va A. Avloniy ijodi. – T.: Fan, 2004.

8. Ibragimova Z. Anvar Obidjon – bolalar shoiri. – T.: Yangi asr avlodi, 2006.

3-mavzu: O'zbek bolalar adabiyoti

Reja:

1. O'zbek bolalar adabiyotining shakllanish bosqichlari.
2. Fan sifatida paydo bo'lish davri, ilk namunalari.
3. Xalq og'zaki ijodi, mumtoz adabiyot bilan bog'liqligi hamda bugungi rivojlanish jarayonlari va yo'nalishlari
4. Xulosa.

O'zbek xalqi qadimdan mehnatkash, savodxon xalq bo'lgan. Bunga erishmoq uchun esa farzandlar tarbiyasiga juda qattiq e'tibor bergan. Bolalarga ta'lim-tarbiyada ko'proq xalq og'zaki ijodi bilan ta'sir qilish yo'lidan borgan. Boy va rangba-rang xalq og'zaki ijodi namunalari yozma adabiyotning maydonga kelishi va rivojlanishida boy manba bo'lib xizmat qiladi. Bu yerda yana bir narsani ta'kidlab o'tish kerakki, badiiy adabiyotning taraqqiyoti jamiyatning umumiy taraqqiyoti bilan ham uzviy bog'liqdir. Bu jihatdan Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" asarini eslab o'tish o'rinlidir. XI asrning buyuk tilshunos olimi o'zining bu kitobida bizga ko'p ma'lumotlar beradi. Kitobda XI asr adabiyoti bilan birga, avvalgi zamonlarda paydo bo'lib, og'izdan-og'izga, avloddan-avlodga ko'chib yurgan qo'shiq va lirik she'rlardan namunalar ham kiritilgan. Ayniqsa, mehnat, qahramonlik, marosim, mavsum qo'shiqlari haqida batafsil ma'lumot beriladi. Shuningdek, Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" ("Saodatga olib boruvchi bilim"), Ahmad Yugnakiyning "O'ibat ul haqoyiq" ("Haqiqatlar armug'oni") dostonlarida hamda Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqurg'oniylarning asarlarida til, ilm, fan, axloq-odob masalalari qamrab olinadi. Haydar Xorazmiy, Qutb, Durbek, Sakkokiy, Lutfiy singari shoirlarning adolatsizlik va zulmni qaralash, oddiy insonning og'ir ahvoliga achinish, orzu-armonlarini qisman

bo'lsa-da, yoritishga qaratilgan asarlari tarixda muhim rol' o'ynaydi. Atoiy, Sakkokiy, Lutfiy g'azallari timsolida XV asr o'zbek she'riyati hayotiy voqelikni aks ettirish sohasida katta badiiy tajriba to'pladi. Bu tajriba Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Boburdek buyuk san'atkorlarning voyaga etishi uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlarni tayyorladi.

Alisher Navoiy butun faoliyati va ijodini insonning baxt-saodati uchun kurashga, xalqning osoyishtaligiga, o'zaro urushlarning oldini olishga, obodonchilik ishlariga, ilm-fan, san'at va adabiyot taraqqiyotiga bag'ishladi. U adolatparvar, donishmand davlat arbobi, o'zbek klassik adabiy tiliga asos solgan va o'zbek mumtoz adabiyotini yangi taraqqiyot pog'onasiga ko'targan buyuk so'z san'atkori bo'lib, davrning madaniy hayotiga rahbarlik qildi, ilm-fan, san'at va adabiyot ahllariga homiylik ko'rsatdi, ko'plab shogirdlar etishtirdi.

XV-XVI asrlarda yashab ijod etgan Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asarida o'sha davr hayotiga doir tarixiy voqealar bilan birga, ilm-fanga oid qimmatli ma'lumotlar berilgan, turli xalqlarning urf-odatlar, tili, san'ati va adabiyoti yoritilgan.

XVIII asrning oxiri, XIX asrning boshlarida yashab ijod etgan ikki buyuk shoir Muhammadniyoz Nishotiy va Muhammad Sharif Gulxaniylar ijodi mumtoz adabiyotimiz tarixida alohida ajralib turadi. Nishotiyning xalq og'zaki ijodi asosida yaratgan "Husnu dil" dostoni ishq-muhabbat, aql-farosat, odob-axloqqa bag'ishlangan. Shu narsa diqqatga loyiqki, dostonida har biri mustaqil asar bo'la oladigan "Shohboz va bulbul", "Gul va Daf", "Nay va Shamshod", "Kosan Chin Nargis", "Binafsha va Chang" kabi masallar ham berilgan. Bu masallarning barchasi el-yurtga foyda keltirish, maqtanchoq bo'lmaslik, ortiqcha kibr - havoning zarari kabi mavzularning yoritilishi bolalar uchun ibratlidir.

Gulxaniy ham "Zarbulmasal" asarida o'zining muhim ijtimoiy qarashlarini, el-ulus taqdiriga munosabatini qiziqarli masallar orqali ifodaladi.

Munis mehnatkash xalqning og'ir ahvoliga qattiq achindi, ilm-fan va adabiyot ahlining xor-zorligidan qayg'urdi. Shoir kishilarni

bilim olishga, kitob o'qishga, johil va yomonlardan uzoq bo'lishga chaqirdi. Munis «Savodi ta'lim» risolasi orqali bolalarni o'qitish va tarbiyalash ishiga katta hissa qo'shdi. Uning ma'rifatparvarlik goyalari o'zidan keyin yashagan Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Avaz O'tar kabi shoirlarga ham katta ta'sir ko'rsatdi.

Ma'rifatparvarlikni bayroq qilib ko'targan Abdulla Avloniy, Hamza, Fitrat, Elbek, Munavvarqorilar tomonidan yozilgan darslik va qo'llanmalarda bolalar hayoti, o'qishi, axloq-odobi haqida materiallar beriladi.

Abdulla Avloniy (“Birinch muallim”, “Ikkinchi muallim”, “Maktab gulistoni”, “Turkiy guliston yohud axloq”), Hamza Hakimzoda Niyoziy (“Yengil adabiyot”, “Axloq hikoyalari”, “Qiroat kitobi”) asarlarida yangi davr nafasi ufura boshladi.

O'tgan asrning 20-yillarida Fitrat, Cho'lpon, Usmon Nosir, G'afur G'ulom, G'ayraty, Shokir Sulaymon, Oybek va boshqalarning katta yoshdagi bolalar uchun yozgan asarlarida ilm va mehnatga chaqiriq keng o'rin oldi. Keyinchalik bu safga Z.Diyor, D.Oppaqova, M.Fayziy, I.Muslim, A.Rahmat, Sh.Sa'dulla, S.Jo'ra, M.Oqilova, Q.Muhammadiy, O'.Nazirlar kelib qo'shildi. Ular bolalarni yaxshi o'qishga, ilm, fan nurlaridan bahramand bo'lishga, davrning haqiqiy o'g'il-qizlari bo'lib kamol topishga targ'ib etdilar.

Bolalar adabiyotimiz yildan-yilga rivojlanib bordi. 30–yillarga kelib, o'zining professional shoir va yozuvchilariga ega bo'ldi. Poeziya (Zafar Diyor, Adham Rahmat, Ilyos Muslim, Shukur Sa'dulla, Sulton Jo'ra, Mahmuda Oqilova, Quddus Muhammadiy), proza (Majid Fayziy, Dorjiya Oppoqova, Hakim Nazir), dramaturgiya (Zafar Diyor, Dorjiya Oppoqova) sohalarida bolalar ijodkorlari etishib chiqdilar, Sadriddin Ayniy, G'afur G'ulom, Hamid Olimjon, Oybek, Elbek, Shokir Sulaymon va G'ayratylar ham o'zbek bolalar adabiyotini yuksaltirish ishiga o'z hissalarini qo'shdilar.

Bu davrda Zafar Diyorning “Qo'shiqlar” (1933), “Tantana” (1936), “She'rlar” (1939), “Muborak” (1940), “She'r va hikoyalar” (1940) to'plamlari va “Mashinist” (1935) dostoni, “Baxtli yoshlik” dramasi, “Jo'natish”, “Nojo'yaliklar” hikoyalari; A.Rahmatning

“Dum” (1938), “Baxtli yoshlik” (1939), “Zavqli allalar” (1940), “She’rlar” (1940), “Hiylagar tulki” (1940) kitoblari; Sulton Jo’raning “Fidokor” (1940); Ilyos Muslimning “O’suv” (1932), “Zaharxandalar” (1932) to’plamlari, “Miqli keldi” dostoni (1934); Shukur Sa’dullaning “Hayqiriq” (1932), “Uch ayiq”, “Ayyor chumchuq” (1937), “Yoriltosh” (1938) to’plamlari bosilib chiqdi.

Bu davrda qardosh xalqlar adabiyotidan juda ko’plab sara asarlar o’zbek tiliga tarjima qilindi. Buning natijasida o’zbek bolalar adabiyoti har tomonlama boyib bordi.

Ayniqsa, “Yosh turkistonliklar”, “Bolalar yo’ldoshi”, “Bolalar dunyosi”, “O’zgarishchi yoshlar”, “Yosh kuch” kabi jurnallar nashrining yo’lga qo’yilishi bolalar adabiyotining har tomonlama rivojlanishiga sabab bo’ldi.

Xullas, bolalar adabiyotining mavzu doirasi kengaya bordi. Yoshlik, maktab hayoti, ona-yurt tabiati, xalqlar do’stligi, ilm, hunar va texnikaga muhabbat mavzulari bolalar adabiyotidan keng o’rin oldi.

Xalqimizda: “Ona yurtning omon bo’lsa, rangi-ro’ying somon bo’lmas”, degan naql bor. Sobiq ittifoqqa nemis-fashist bosqinchilarining xiyonatkorona bostirib kirishi o’z baxtini, kelajagini halol mehnati bilan bunyod etayotgan xalqning oromini, tinchligini buzdi.

Urushning birinchi kunlaridanoq Oybek, Hamid Olimjon, G’afur G’ulom, Sobir Abdulla, Uyg’un, Maqsud Shayxzoda, Zafar Diyor, Amin Umariy, G’ayraty, Mirtemir, Ilyos Muslim, Sulton Jo’ra va boshqalar fashist bosqinchilarining, albatta, yer bilan yakson bo’lishiga komil ishonch g’oyasi bilan yo’g’rilgan asarlar yaratdilar. Urushning birinchi kunlaridayoq yaratilgan Uyg’unning “Xayrlashuv”, Zafar Diyorning “Kichkina jangchi”, Ilyos Muslimning “Yovni tutday to’kamiz”, Sulton Jo’raning “Tekstil kombinati to’quvchilari”, Ra’no Uzoqovaning “Talpin, yurak” she’rlari bolalar adabiyotida urushni la’natlovchi dastlabki asarlardan bo’ldi.

Bu davr adabiyotining asosiy mavzusini urush davridagi xalq qahramonlarining fashist bosqinchilariga qarshi jasoratlarga to’la kurashi “Xat” (Hamid Olimjon), “Men yahudiyman», “Sen yetim

emassan” (Gʻafur Gʻulom), “Vatan haqida”, “Yigitlarga” (Oybek), “Kurash nechun?”, “Kapitan Gastello” (Maqsud Shayxzoda), “Vatan haqida qoʻshiq” (Uygʻun), “Vatan”, “Chavandoz” (Temir Fattoh), “Qurol bering menga ham”, “Bizning oila” (Zafar Diyor), “Toʻpchi Muhammad” (Sulton Joʻra), “Onamning aytganlari” (Adham Rahmat), “Biz yengamiz” (Hasan Said) kabi asarlarda oʻz ifodasini topdi.

1941-yilning iyul oyidayoq “Oʻlim yovga” adabiy toʻplami bosilib chiqdi. Toʻplamdagi sheʼrlarda jangda mardlik, jasorat namunasini koʻrsatish hamda gʻalabaga boʻlgan komil ishonch joʻshib kuylanadi.

“Vatan uchun” toʻplami ham shu yilda yuzaga keldi. Undagi sheʼrlar mavzu jihatdan yanada kengaytirilganligi, qahramonlik, ona-Vatanga sadoqat gʻoyasi etakchilik qilishi xarakterlidir.

Ayniqsa, Zafar Diyor yaratgan qahramonlar yosh boʻlishiga qaramay juda qasoskor. Ular tinchlik, osoyishtalik shaydolari, nemis-fashist bosqinchilarini qattiq qahr-gʻazab bilan laʼnatlaydilar. Binobarin, ona-Vatanni sevish, ardoqlashning oʻzi etmaydi. U Vatanga munosib oʻgʻlon boʻlib, uni himoya qila olish zarur, degan muqaddas tuygʻu bilan nafas oladilar. Shuning uchun ham shoirning qahramonlari qoʻlda qurol bilan nemis-fashist bosqinchilariga qarshi sherday hamla qilishga tayyor. Zafar Diyor “Qurol bering menga ham!” sheʼrida qahramon tilidan shunday misralar bitadi:

*Meni kichik demangiz,
Kamstimangiz kuchimni,
Bosqinchidan olgumdir
Xalq qasosi – oʻchimni!*

Nemis-fashist bosqinchilari barcha qatori yosh bolalarning ham osuda hayotini buzdi. Ularni daryo, koʻllar boʻyida baliq tutib, hordiq chiqarishdan, bilim olib, quvnoq oʻyin-kulgi bilan yashashlaridan mahrum etdi. Shuning uchun ham vatanparvar butun xalq bilan bir tan, bir jon boʻlib, qoʻlida qurol bilan dushmandan oʻch olishga shaylanadi:

*Qurol bering menga ham,
Qurol bering menga ham.*

Razil nemis boshiga

Men ham solay katta g'am, -

deya shijoat ko'rsatishi bilan diqqatni tortadi. Urush davri bolalar adabiyotida front orqasini mustahkamlash ishi ham alohida mavzu bo'lib qolgan edi. Zafar Diyorning "Maktab – sening fronting", "Poyezd ketar frontga", "Temirchilar minbari", Shukur Sa'dullaning "Yoshlik", "Sen nima qilding?" kabi asarlarida bolalarning front orqasini mustahkamlashdagi jangovar mehnatlari namoyon bo'ladi.

"Sen nima qilding?" she'rining qahramonlari o'zlariga ham, o'zgalarga ham talabchan bolalar. Ular har bir kun, har bir daqiqani mehnat muvaffaqiyati bilan o'tkazishni o'z oldilariga maqsad qilib qo'yganlar. Shuning uchun ham ular bir-birlariga jiddiy savol beradilar:

- Front uchun ne qilding?

Navbat senga! So'yla qani,

Nimalarni ep bilding?!

Javob ham aniq:

... O'ylab topdim: uyga kirdim,

Kezdim har yonni bir-bir.

Bog'lar oshdim, ko'p yo'l yurdim,

Yig'dim tersagu temir.

"Bular front uchun!"

-deya eltdim maktabim sari, -

Shu zaylda har bir bolaning qo'shgan ulushi besh o'rtoq o'rtasida muhokama qilinadi. Va nihoyat ular: "Bundan o'qu tank bo'ladi!", deya o'z ishlaridan qanoat hosil qiladilar.

She'rda har bir bolaning fikri-o'yi, orzu-umidi, harakati, mehnati ishonarli tarzda ifoda etiladi.

Urushdan so'nggi davr bolalar she'riyatida ona-Vatan, go'zal diyor, hur o'lkamiz to'g'risida yaratilgan asarlar diqqatga sazovordir. "Yashna, Vatan" (I.Muslim), "Obod o'lkam", "Yurtimizning yuragi" (P.Mo'min), "Mening Vatanim", "Baxtli bolalar" (Q.Hikmat), "O'lkamizning tongi otmoqda" (A.Rahmat), "Dehqon bobo va o'n ikki bolakay qissasi" (A.Oripov), "Ona degan so'z" (O.Matjon) va

boshqalar. Bu mavzuda yaratilgan she'rlarni sanagan bilan tamom bo'lmaydi.

Bu mavzuda yaratilgan asarlar ichida Abdulla Oripovning "Dehqon bobo va o'n ikki bolakay qissasi" she'ri bolalar adabiyotining keyingi yillarda qo'lga kiritgan jiddiy yutuqlaridan biri bo'ldi.

O'zbek bolalar she'riyatida O'zbekiston haqida ko'plab asarlar bor. A.Oripov ularni takrorlamasdan o'ziga xos original asar yozgan. She'r qahramonlari o'n ikki viloyatdan chiqqan a'lochi, jamoatchi o'quvchi bolalar. Ular o'z joylarining tarixini bilishadi. Poyezdda o'zlariga xamroh bo'lgan boboning savollariga lo'nda-lo'nda qilib aniq javob berishadi. O'zbekistondagi har bir viloyatning o'ziga xos boyligi, shaharlari, bag'ri keng odamlari kitobxon ko'z o'ngida bir-bir gavdalanadi.

O'zaro suhbat asosiga qurilgan bu she'rda boboning yakuniy nutqi juda salmoqli. To'rt misra she'r bilan tobora gullab-yashnab borayotgan, o'ziga mustaqil bo'lib, o'z taqdirini o'zi bunyod etayotgan diyorimizning husn-jamoli, qudrati bir butunligicha ifoda etilgan:

*Siz atagan har bir joy
Bitta bo'ston bo'ladi,
Hammasini qo'shsangiz,
O'zbekiston bo'ladi.*

O'zbek xalqi azaldan mehnatkash xalq. Ishchanlik bizga otabobolarimizdan meros bo'lib qolgan. Q.Muhammadiyning "Etik", «Buvimning hikoyasi», O'.Yoqubovning "Sirdaryo oftobi", Shukur Sa'dullaning "O'ovlimizning bolalari", "Dastyor qiz", "Bog'bon qiz", Ilyos Muslimning "Oyxon va rayhon", "Ishchan asalarilar", "Sening sovg'ang", Po'lat Mo'minning "Dalalarga qarasam", "Oftob chiqdi olamga", Qudrat Hikmatning "Bobo va nabira", "Jo'jam, yurma laqillab", Tolib Yo'ldoshning "Vaqt qadri", Yusuf Shomansurning "Baraka", "Tikuvchi", Tursunboy Adashboyevning "Shanbalik", Rauf Tolibning "Bobo xursand, Nodira xafa", Qambar Otaning "Mehnatdan zavq olaman" she'rlari bevosita mehnat mavzusiga bag'ishlangan.

Iste'dodli shoir Qambar ota uzoq yillardan beri bolalarni mehnatsevarlikka chorlab she'rlar yozib keladi. "Mehnatdan zavq olaman" asari shulardan biri. Asarning lirik qahramoni sog'lom va tetik bola. Buning asosiy sababi uning mehnatkashligida. Bola ishlashni, ayniqsa, kattalarning yumushlariga astoydil yordam berishni yaxshi ko'radi. Lirik qahramonning mehnati, orzu xayoli yosh kitobxonning ezgu niyatiga mos tushadi:

*Sog'lom, quvnoq bolaman,
Mehnatdan zavq olaman.
Agarda ish qilmasam,
Tez zerikib qolaman.
Kattalarga dastyorman,
Xizmatiga tayyorman.*

Mehnat – baxt. O'sha baxtni qo'lga kiritish, mehnat unumdorligini oshirish uchun esa eng avvalo ilm-fanni puxta o'zlashtirib olish kerak. Q.Muhammadiyning "Kichkina michurinchilar" she'rida mehnatning zoe ketmasligi alohida ta'kidlanadi:

*Ilmni bilib olsang,
Mo'ljaling xato ketmas.*

Mehnat dunyoda buyuk ish. Kimki bu ishning etagini tutsa, u hech qachon kam bo'lmaydi. Bugun ham shoirlarimiz o'z asarlarida bolalarni mehnatkash bo'lishga, mehnat ahlini hurmat qilishga, ularning peshona terlari evaziga bunyod etilgan narsalarni e'zozlashga, asrab-avaylashga da'vatkor she'rlar ijod qilmoqdalar.

Bolalarni bog'cha yoshidan boshlaboq tabiatga muhabbat ruhida tarbiyalash muhim ishlardan biri hisoblanadi. Bolalar ijodkorlari bu masalaga alohida e'tibor beradilar. "Kichkina bog'bon haqida doston", "Suv bilan suhbat", "Yuksak tog', keng o'tloq va mard o'rtoq haqida qissa" (Zafar Diyor), "To'rt fasl" (Sh.Sa'dulla); «Bizning boqqa kelinglar" (G'.G'ulom); "Boychechak", "G'uncha" (Uyg'un); "O'rik gullaganda" (O'.Olimjon); "Yurtimiz tabiati", "Tilla qo'ng'iz" (I.Muslim); "Tabiat alifbosi", "Qanotli do'stlar" (Q.Muhammadiy); "Bahor", "Tog' manzarasi", "Suv" (Q.Hikmat); "Toshbaqa"

(Yu.Shomansur); “Bir cho`ntak yong`oq” (M.A`zam); “Baholar”, “Maqtanchoq chumoli” (T.Adashboyev); “Bahor va men”, “Qushcha so`zi” (R.Tolib); “Kamalak afsonasi” (O.Matjon) va boshqalar shular jumlasidandir.

Bolalar shoiri Olim Mahkam o`ziga o`zi talabchan qalamkashlardan biri. U o`zining har bir asarini qayta-qayta ishlaydi, tilining sodda, badiiy tomondan mukammal bo`lishiga katta e`tibor beradi. “Kapalak” she`rini olib ko`raylik. To`rt misradan iborat bu asar naqadar oddiy, naqadar sodda. Ammo juda ta`sirchan. Bu she`rda insonlar u yoqda tursin, hatto, hashorat-u qurt-qumursqalar ham tabiatning mudom guldek yashnab turishi tarafdori ekanligi ayon bo`ladi:

- *Kapalakjon, beri kel,*
Buncha parvoz etasan.
- *Meni quvma Erkinjon,*
Gulni bosib ketasan.

Tinchlik va do`stlik! Bu ikki so`z bir-biriga egizak. Bolalar adabiyotida bu mavzu muhim o`rinlardan birini egallaydi. G`afur G`ulom (“Kaptar uchar, g`oz uchar”, “Tinchlik arafasi”), Q.Muhammadiy (“Urushga yo`l bermaymiz”), Sh.Sa`dulla (“Tinchlik qushi haqida men o`qigan she`r»), I.Muslim («Do`stlik»), Q.Hikmat (“Tinchlik haqida qo`shiq”), Shuhrat (“Tinchlik allasi”, “Do`stlik guli”), Yusuf Shomansur (“Orzular bir”), Safar Barnoyev (“Biz bolalar”) kabi shoirlar kitobxonlarni tinchlik va do`stlik ruhida tarbiyalashga barakali hissa qo`shdilar.

Quddus Muhammadiyning “Urushga yo`l bermaymiz” she`ri bolalarning sevimli asarlaridandir. Unda etuk insonlarning asosiy maqsadi tinchlik va osoyishtalik ekanligini bolalar ruhiga singdirib, ularni tinchlik uchun kurashga chaqiradi:

Deysan, tanda jonim bor,
Tinchlik uchun kurashay,
Urushga hech yo`l bermay,
Vatan, xalqim yashnatay.

Quddus Muhammadiy bu bilan chegaralanib qolmay, tinchlik tarafdorlarining yengilmas kuch-qudratini, astoydil harakat qilinsa tinchlik urushni engishi muqarrar ekanligini shunday ifodalaydi:

*Tinchlik bo'lsin hamma yoq.
Buning uchun hamma vaqt,
Kurashar jam bo'lib xalq.
Urushga yo'l bermaymiz,
Tinchlik engar, tinchlik haq.*

Bolalarning suyuqli shoirlaridan biri bo'lgan Quddrat Hikmat “Do'stlar, bering qo'lga qo'l” she'rida Quddus Muhammadiyning fikrini davom ettirib, shunday yozadi:

*Tinchlik doim saqlanar,
Qasd qilgan majaqlanar.
Do'stlar, bering qo'lga qo'l,
Urushga hech qo'ymang yo'l!*

O'ziri zamon o'zbek bolalar adabiyotida tinchlikning asosiy garovi bo'lmish do'stlik mavzusi tobora kengayib bormoqda. Bu mavzuda ayniqsa S.Jabbor, E.Raimov, A.Obidjon va boshqalar g'oyaviy-badiiy mukammal asarlar yaratmoqdalar.

Bugungi o'zbek bolalar she'riyati haqida gap ketar ekan, maktab hayotini aks ettiradigan asarlar haqida alohida to'xtalib o'tish kerak. Hamma narsa o'qishga, maktabga bog'liq. Maktab mavzusida yozilgan she'rlarda tarbiya o'chog'i – maktab, unda qaynayotgan baxtli hayot, bolalarning ilm-fan nurlaridan bahramand bo'lishga intilishidek ijobiy fazilatlari ifodalanadi.

Ilyos Muslimning “Maktabim”, “Kitobcham” she'rlari kichik maktab yoshidagi bolalarga mo'ljallangan. “Maktabim”ni o'qigan bolada o'qishga, ilm-fan nurlaridan bahramand bo'lishga intilish yanada o'sadi:

*Ona kabi mehribon –
Ilm – fanlarga makon
Yayrab o'qiyman har on.
Qadrdonim, maktabim!
Senda darslar xilma-xil*

*Ongim o'sar yilma-yil
Sevinchlarga to'lar dil.
Qadrdonim, maktabim!*

A'lochi o'quvchining maqsad va niyati ham a'lo darajada. Uning maqsadi o'sib, ulg'ayib xalq uchun, ona-o'lka uchun haqiqiy farzand bo'lib voyaga etish:

*A'lo o'qishdir burchim,
Sarf etaman bor kuchim.
Ishlayman xalqim uchun,
Qadrdonim maktabim!*

Bolalar rostgo'y, halol, poklikni yaxshi ko'rishadi. Aldamchilik, yolg'onchilik, xushomadgo'ylik ularning xarakterlariga to'g'ri kelmaydi. Rauf Tolib bolalardagi bunday xususiyatni "O'rtog'imiz yo'qoldi" she'rida yaxshi yoritgan. Valijon o'zining yengiltakligi, yolg'onchi va xushomadgo'yligi, faqat o'z foydasini ko'zlab ish ko'rishi bilan sinfda obro'sini yo'qotgan:

*O'z foydasin o'ylar u
Do'st bo'lsin qandoq?
Oramizdan yo'qoldi,
Eh, bitta o'rtoq.*

Bugungi kun bolalar she'riyatida harbiy vatanparvarlik mavzusi ham ancha mukammal. Urush davri she'riyati tasvir markazida turgan jangovarlik, fashist bosqinchilariga kuchli nafrat, Vatan himoyasiga chaqiriq baynalmilal do'stlik g'oyalari so'nggi davr she'riyatida ham asosiy mavzulardan biriga aylanadi. Ammo endi davr bilan bog'liq ravishda tasvir uslubining birmuncha o'zgarganini ko'rishimiz mumkin. Jumladan, urush davri she'riyatida lirik qahramonning bevosita jang maydonlaridagi kechinmalari ifodalansa, keyinchalik jang qahramonlarining esdaliklaroi yoki u haqda boshqalarning taassurotlari, tinchlik uchun kurash g'oyasi, urushning faqat halokatli oqibatlarini ifoda etishi birinchi o'ringa chiqarildi. Bu xol she'riyatda harbiy vatanparvarlik tuyg'usining, tushunchasining tobora kengayib, yangi-yangi qirralari namoyon bo'layotganligini, davr talabi asosida ijodiy an'ananing davom etayotganini, boyitilayotganini ko'rsatadi.

Urushdan keyingi harbiy vatanparvarlik she'riyati uchun xarakterli xususiyatlar urush qahramonlari jasoratining ko'proq ikkinchi shaxs tomonidan hikoya qilinishida ham ko'zga tashlanadi. Urushga munosabatning bu shaklini Asqad Muxtor ("Tinchlik soldati") kabi keksa avlod vakillaridan tortib, Tursunboy Adashboyev ("O'g'limga"), Safar Barnoyev ("Dadamning qo'llari") singari keyingi avlod qalamkashlari ijodida ham uchratish mumkin.

O'zbek bolalar she'riyatining urushdan keyingi davrda yaratilgan namunalari ko'zdan kechirilganda, harbiy vatanparvarlik mavzusiga turlicha yondashilganini ko'rishimiz mumkin. Jumladan, Quddus Muhammadiy, Tolib Yo'ldoshlar urush sababchisi bo'lgan fashistlarni fol'klordagi ya'juj-ma'jujlar kabi an'anaviy obrazlar tasviri orqali urushni la'natlaydilar. Ikkinchi jahon urushi qatnashchilari Ilyos Muslim va Shuhratlar fashistlarning kirdikorlarini o'sha voqealarning bevosita shohidlari sifatida hayotiy, ta'sirchan gavdalantirsalar, Tursunboy Adashboyev, Qambar Ota, Aziz Abdurazzoq, Shamsi Odil, Rauf Tolib, Qutbi Nosirova va boshqalar ko'proq otalar va bolalarning achchiq xotiralari tarzida qalamga oladilar.

Tolib Yo'ldoshning "Bobom ertak aytsala" she'ri bevosita urush qatnashchisining nevaralariga jang-jadallar haqidagi ertagi tarzida bitilgan. Bolalarga ertak tuyulgan bu voqealar aslida ertak emas, oddiy jangchining ko'rgan – kechirganlaridir.

"Qilich botir", "Alpomish", "Aldar ko'sa" dostonlarining jon qulog'i bilan tinglagan bolalarning fashist bosqinchilari to'g'risidagi hikoyadan vujudlari larzaga keladi.

Bobo o'z gapini Gitlerning ta'rifidan boshlaydi:

*Qo'ng'iz mo'ylov, chalabosh,
Gitler degan alvasti.
Qilgan mudhish jinoyat,
Hech yoddan chiqmas asti.
Tag-tugi yo'q bu maxluq,
Odamxo'r ekan bilsak,
Nimalar qilmas edi,
Erkiga qo'yib bersak!*

Bobo nutqidagi nozik o`xshatishlar, ayniqsa, Gitlarning odamxo`rligi, tashqi ko`rinishining beo`xshovligi bolalar qulog`ini ding qiladi. She`rda bolalarni hayratga solgan narsa Gitlarning ko`rinishigina emas, balki unga hikoyachining nafratli munosabati hamdir. Boboning Gitler boshliq fashistlar haqida hikoya qilayotib g`azabdan yuzlarining oqarib, o`zgarishi tinglovchilarda ham, kitobxonda ham Gitlarga nisbatan nafrat uyg`otadi.

Yuqorida Vatan posbonlarining jasorati ko`proq o`zga shaxs, xususan, otalar, ukalar va bolalar tilidan hikoya qilinishiga to`xtalgan edik. Ota-onalarning farzandlari yohud farzandlarning ota-onalari, ukalarning akalar bilan faxrlanishi, o`zlarini ular jasorati uchun qay jihatdandir daxldor hisoblashlari tabiiy holdir.

Ikkinchi jahon urushidan keyin o`tgan davr ichida o`nlab dostonlar, ertaklar, ertak-dostonlar maydonga keldi. Oybekning “Zafar va Zahro”, “Bobom”, Q.Muhammadiyning “Dunyoda eng kuchli nima?”, “Solijon”, Shukur Sa’dullaning “Laqma it”, “Ikki donishmand”, Po`lat Mo`minning “O`rinbosarlar”, “Eh, rosa shirin ekan”, “Xolning jiylon velosipedi”, «Oltin nay», «Jalil eshitgan ertak», Qudrat Hikmatning “Toshbaqalar hujumi”, “Bobo dehqon hangomasi”, “Chovkar”, “Chirchiq farzandi”, Ramz Bobojonning “Cho`pon o`g`li”, Safar Barnoyevning “Biz dehqon bolasimiz”, “Oltin shahar haqida afsona”, “Oltin oshiqlar”, Miraziz A`zamning “Aqlli bolalar”, “Bedananing buvisi”, Tursunboy Adashboyevning “Dovonlar”, “Harflarning sarguzashti”, Toshpo`lat Hamidning “Asrorqulning qo`chqori”, Ergash Raimovning “Bir dona yaproq”, Rauf Tolibning “Sehrgar do`stim bor”, “Maqtanchiq”, Azim Usmonning “Faroyib Ajdarho”, Kavsar Turdiyevaning “Toshkesarlar mamlakatida” kabi ertak va ertak-dostonlari yaratildi.

Shoir Po`lat Mo`min “Ko`ngil istar yaxshilik” asarida bolalar o`rtasidagi do`stlik, birodarlik, o`qituvchi va jonajon maktabga muhabbat, birlik, baynalmilallik masalalarini ilgari suradi. Bolalar hayotida sodir bo`ladigan yutuq va kamchiliklar badiiy bo`yoqlarda, qiziqarli epizodlarda chizib beriladi. Bir so`z bilan aytganda, maktab o`quvchilarining jozibali hayoti zavq-shavq bilan tasvirlanadi.

Shoir eng avvalo yangi “mahallaning chiroyi” boʻlgan jonajon maktab binosi haqiqatan ham “bilim saroyi”ga aylanib ketganligini maroq bilan tasvirlaydi. Ana shundan keyingina oʻquvchini bu erda taʼlim-tarbiya olayotgan oʻz qahramonlari bilan tanishtiradi. dostonning har bir sahifasida ezgulik, olijanob insoniy fazilatlar qabartirilgan holda yoritiladi. Asarning asosiy syujet chizigʻini tashkil etgan Oʻktam obrazi yosh kitobxonni oʻziga maftun etib oladi. U juda shoʻx, olov qalbli. Tomda varrak uchirib yurib yiqilib tushgan, shuning uchun “miyasi sal lat egan”. Natijada asab kasaliga giriftor boʻlgan. Oʻktam oqkoʻngil, rostgoʻy, haqiqatchi bola. U hayotga haqiqat koʻzi bilan qaraydi, boshqalarning ham shunday boʻlishini istaydi. Ammo oʻzi oʻqiydigan sinfda Tolibga oʻxshagan baʼzi oʻyinqaroq, qitmir, shoir soʻzi bilan aytganda “olifta” bolalar uning jigʻiga tegadi, asabini buzadi, kasalini qoʻzgʻaydi, bemorligi sababli sinfdan-sinfga oʻtolmaganini yuziga soladi.

Yaxshi gapning shaydosi boʻlib qolgan Oʻktamning kasali qoʻzgʻab, yiqilib qolishi yosh kitobxonda Oʻktamga nisbatan chuqur achinish, Tolibga nisbatan esa nafrat hissini uygʻotadi.

Bir necha kundan soʻng tuzalib ketgan Oʻktam oʻqishga shoʻngʻib ketadi.

Tolib oʻqituvchi Shokir akaning kasal boʻlib qolganini eshitib, xursand boʻladi, darrov oʻyin-kulgi, bekorchilik haqida ogʻiz koʻpirtirib gap sotadi:

*Shokir akamiz bu gal
Yaxshiyam boʻbdi kasal.
Darsga kelmasmush ancha,
Oʻynaymiz xohlagancha, -*

deb bemor boʻlib qolgan ustoziga achinish oʻrniga xursandchiligini bildiradi. Bu gap Oʻktamga qattiq botadi. Shunda u Tolibni yaxshilikka chaqiradi, bemor odamga, oʻqituvchi-ustozga bunday munosabatda boʻlmaslik kerakligini uqtiradi. Ammo janjalkash Tolib bu gaplarga quloq solish oʻrniga Oʻktamning jigʻiga tegadi, asabini buzadi, uni musht koʻtarishga majbur qiladi. Kasali qoʻzgʻagan Oʻktam yana shifoxonaga tushib qoladi. Sinfdagi ayrim oʻquvchilar Tolibni urib

qochib ketdi, degan gap tarqatishadi. Faqat samimiy do'st Qodirgina bu gapga ishonmaydi. O'ktamning beozor, sofdil ekanligini isbotlashga urinadi.

Tolib O'ktam ustidan o'qituvchi-ustozlarga arz qiladi. O'ktamning uyiga otasini boshlab boradi. Lekin voqea davomida kitobxon Tolibning chaqimchi, o'qishga xushi yo'q, gerdaygan bola ekanini bilib oladi.

Dostonda jamoat tarbiyasining ahamiyati g'oyatda chuqur ifodalangan. O'ktam sog'ayib o'qishga qaytadi. O'ktam va Tolib janjali muhokamasiga bag'ishlanib o'tkazilgan sinf majlisi dostonning eng avj nuqtasi hisoblanadi. Bu yerda haqiqatgo'ylik, a'lo o'qish, do'stlarni, kattalarni hurmat qilish, axloq-odobda boshqalarga o'rnak bo'lish kabi masalalar targ'ib etiladi. Yolg'onchilik, beodoblik, o'zgalarni mensimay xudbinlik qilish qoralanadi.

Qodirning yig'ilishdagi so'zi ayniqsa, xarakterlidir. U haq gapni aytadi. O'ktamning gunohsiz, Tolibning esa aybdor ekanligini birma-bir isbotlaydi, hammani o'z fikriga ishontira biladi.

Natijada Tolib dakki eydi, o'z qilmishini bo'yniga olib, bemor o'rtog'ini nojo'ya xafa qilib yurgani uchun ichi achiydi.

Asarning oxirida Tolib avvalgi gerdaygan, olifta, dimog'dor bola emas, aksincha, oddiy, shirinsuhan o'quvchiga aylanadi:

Bir qarang-chi Tolibga

Emas uncha olifta.

Gaplashsangiz agarda

Ancha tushgan egardan...

“Ko'ngil istar yaxshilik” dostoni ba'zi nuqsonlardan qat'i nazar qahramonlarning hayotiyiligi, jonliligi, ularning olg'a intilishlari, haqiqiy inson bo'lib kamol topishga harakat qilishlari bilan qimmatlidir. Zotan, turmush tarzi, ijtimoiy muhit o'zgarishi natijasida bolalar tasavvurlari, fikrlari, tushunchalari, qisqasi, onglari ham o'zgarishi tabiiy ekanligi shu zaylda ochib beriladi.

Hozirgi zamon o'zbek bolalar adabiyotida she'riyat rivojlangani kabi nasrda ham salmoqli asarlar yuzaga keldi. Yozuvchilarning yangidan-yangi avlodlari kamol topdi. Ayniqsa, himoyachilik o'sdi.

Bolalarning yoshi, qiziqishi, dunyoqarashiga to'la javob bera oladigan hikoyalar bunyod etildi. Hakim Nazir, Yoqubjon Shukurov, Shukur Sa'dulla, Nosir Fozilov, Xudoyberdi To'xtaboyev, Turg'unboy G'oipov, Rahmat Azizxo'jaev, Latif Mahmudov, Farhod Musajon, Sobir Yunusov, Oqiljon Xusanov, Mahmud Murodov, Nodir Nazarov, Ergash Raimov, Safar Barnoyev, Abdusaid Ko'chimov, Rauf Tolib, Anvar Obidjon va boshqalarning bolalarga mo'ljallangan o'nlab hikoyalar to'plamlari bosilib chiqdi.

Juda ko'p hikoyalarda kichkintoylarning hayotlari o'z ifodasini topmoqda. Shodmonbek Otaboyevning "Itolg'i" hikoyasi qush, qurt-qumursqalarni sevish, ardoqlashga qaratilgan. Itolg'i chumchuq va chug'urchuqlarni tutib olib eydigan qush. Shukurali aka itolg'ini jiyan Shavkatga sovg'a qiladi. Shavkat uzum qo'riqlashda undan foydalanmoqchi edi. Ammo qush ularnikida o'zini erkin sezmaydi. Buning sababini surishtirganda Shavkatning otasi bu mahluq ozod va erkinlikni qo'msayotganligini tushuntiradi. Shavkat qushlarni yaxshi ko'radigan, rahmdil bola. U itolg'ini qafasda uch kun zo'rg'a ushlab turadi. Qafasda qush emas, o'zi o'tirgandek bo'ladi va itolg'ini qafasdan butunlay chiqarib yuboradi. Qush bolaga rahmat, degandek parvoz qilib ketadi.

Bolalar qissachiligida ham ko'plab yaxshi asarlar yaratildi, adiblarning yangi-yangi avlodlari kamol topdi. Oybek, G'afur G'ulom, Abdulla Qahhordan tortib bugungi kunga qadar hisoblaydigan bo'lsak, ularning soni nihoyatda o'sdi. Bunga misol qilib Hakim Nazir, Shukur Sa'dulla, Mirzakalon Ismoilij, Xudoyberdi To'xtaboev, Hojiakbar Shayxov, Anvar Obidjon, Latif Mahmudov, Nosir Fozilov, Farhod Musajon, Habib Po'latov, Muqimjon Niyozov, Rustam Rahmonov, Iboxon, Shukur Xolmirzayev, Oqiljon Xusanov, Marva Jaloliddinova, Asad Dilmurod, Abdusaid Ko'chimov, Ergash Raimov, Mamatqul Hazratqulov, G'affor Hotamov va boshqalarni ko'rsatish mumkin.

Bu davr bolalar qissachiligining mavzu doirasi juda kengaydi. Kattalarning mehnati, ularning jasoratlari («Yonar daryo»); ikkinchi jahon urushida ishtirok etish («Rustamjonning sarguzashtlari»); tobora gullab-yashnab borayotgan go'zal shaharlarimiz va bag'ri keng,

insonparvar odamlarimiz (“Komandirning boshidan kechirganlari”); oʻtmishda zulmkorga qarshi kurash, baxtli va yorugʻ kun uchun intilish (“Kachal polvon”); ikkinchi jahon urushi davrida bolalar hayoti va ularning daladagi faoliyati (“Changalzordagi sharpa”); yetim-yesir bolalarning turmushlari (“Ulugʻ kun”, “Sen yetim emassan”); chorvadorlarga koʻmak (“Oq otli”); oʻquvchilarning dalachilik brigadalari (“Zamon”); shoʻx va oʻzboshimcha bolalar va ularning qayta tarbiyasi (“Bizning roman”) kabi mavzular bu davr qissachiligida yetakchi oʻrinda turadi.

Hakim Nazirning “Yonar daryo” qissasining asosiy qahramoni Damir. U otadan juda erta judo boʻlgan. Adib boshda bolani ancha shoʻx, onaning gapiga quloq solmaydigan, yaxshi oʻqimaydigan, bir oz oʻzboshimcha qilib koʻrsatadi. Bolaning bunday salbiy tomonlari quyidagi lavhada shundoqqina koʻzga tashlanib turadi:

“Buvim bilan oyim ayvondan turib ketishlari bilanoq, men lip etib oʻtinxonaga oʻtdim. U erda tovuq katagi bor edi. Moʻralab koʻrdim. Tovuuq tuxum qoʻyibdi-yu, chiqib ketibdi. Bir emas, ikkita tuxum. Ushlab boqsam, hali iliqqina. U yoq-bu yoqqa alanglab oldim-da, tuxumning ikki yogʻini choʻp bilan chumchuq koʻziday teshib, ogʻzimga xoʻp etuvdim, liqqa ketdi. Qani endi ustidan yumshoq non boʻlsa, eb yuborsang. Oyoq uchida oshxonaga kirdim-da, yarimta bulkachani choʻntakka urib chiqdim. Yana kelib stulimga oʻtirdim. Birdan hiqichoq tutib qoldi. Hiqichoq bosilarmikan deb vodaprovoddan bir hovuch suv ham ichib oldim. Qornim toʻyganga oʻxshaydi. Endi daftardagi harflar, raqamlar uchishni qoʻyib, oʻz oʻrniga qoʻndi. Lekin qoʻngani bilan miyamga kirmadi. Negaki, uy ichidan oyimning yigʻi aralash ovozi eshitilayotgan edi. U buvinga derdi:

- Bu meni quydiradiganga oʻxshaydi. Tepasida haq deb tursangiz, ishga qaraydi, boʻlmasa yoʻq. Peshonam shoʻr boʻlmasa...»

Yozuvchi Damir bilan Sulton amaki munosabatlari tasviri orqali inson tarbiyasida ota-onaning roliga alohida urgʻu beradi. Qissada Gazlidagi hayot, odamlarning turmushi, Boʻron va Qoʻldoshlarning

axloq-odoblari ham Damirning oyoqqa turib olishida asosiy manba bo'lib xizmat qilishi ko'rsatiladi

Rustam Rahmonov «Changalzordagi sharpa» qissasi bilan ikkinchi jahon urushi davri bolalarining tinib-tinchimas obrazlarini yaratib berdi. Axir urush dahshatlari uzoq Toshota qishlog'ida ham aks-sado bergan edi-da. Toshotaliklar kechani kecha, kunduzni kunduz demay dushman bilan g'oyibona jang qiladilar. Ha, urush tashvishi kattaga ham, kichikka ham baravar tushgan edi.

Otash o'jar, o'z aytganidan qolmaydigan bola. Yozuvchi bu bola obraziga shunday ta'rif beradi: - o'jar odamning, ayniqsa o'jar bolaning tabiati qiziq. Undaylarni bir narsaga o'chakishtirib bo'lmaydi. Qilaman desa qiladi, o'laman desa o'ladi. Aytganini qilish uchun hech narsadan toymaydi. Bo'lmasa, Otash onasining issiq bag'rini hecham tark yetmasam deydi. Lekin, o'jarlik! Ha hammasiga uning shu o'jarligi, shart kesarligi aybdor.

Otash nega bunchalik o'jar. Uning o'jarligiga davr, urush sababchi. Bola otasini qattiq sog'ingan. U otasini ko'rmoqchi, nemis-fashistlarga qarshi kurashda otasiga ko'maklamoqchi. Ammo ota uzoqda. Unga eta olmagan bolaning fe'l-atvori ham juda boshqacha. Hamma kasallik mana shunda.

Rohat kampir qishloq bolalarini to'plab juda ajoyib-g'aroyib ertaklar aytib beradi. U aytgan ertaklar orasida pahlavonlar, dovyuraklar, sehrgarlar, ishyoqmasu dangasalar, turli alvasti-yu, jinlar bor.

Otash bugun ajinalardan birini tutish bilan band. U chakalakzorga bormoqchi, bir ajinani tutib, uni yalintirib-yalintirib, keyin "bor, Gitlarni tutib kel deyman. Uni tutib keladi, o'shanda Gitlarni uchastkovoy militsionerga beraman. Keyin, rosa qiynab o'ldirishadi. O'shanda urush ham tugaydi. Hamma urushdan keladi, dadam ham... Keyin ajinaning sochini qaytarib beraman..." - demoqchi.

Otash ana shunday o'y-andishlar bilan Qo'turbuloq tomon yo'l oldi. Bu chakalakzor to'g'risida Toshotada qanchadan-qancha afsonalar to'qilmagan. "Chakalak" so'zining o'zi bolalarnigina emas,

hatto, kattalarni ham seskantirib, qo`rquvga solib kelgan. Onalar injiq, yig`loqi bolalarini, «gapimga kirmasang, chakalakzorga eltib tashlayman» degan po`pisa bilan tiyib kelishgan. Bu joy – alvastilar makoni, ins-jinslar bazm quradigan maydon! Bu erda jin-alvastilarni o`z ko`zi bilan ko`rganlar bor Toshotada, deyishlariga qaramay u o`z baxtini sinab ko`rmoqchi.

Bola o`sha dahshatli chakalakzor bag`rida kechasi uzoq o`tirdi, qorni och qoldi, sovgotdi. Ajinalarni kuta-kuta mijjalari qotib ketdi – kipriklari yumilsa ochilmaydi, ochilsa yumilmaydi. Shu payt allaqayoqdan dang`ir-dang`ir childirma chalishib bir gala yasangan qizlar kelib qolishdi. Bir pastda o`rtaga gulxan yoqib, atrofida o`ynab ketishdi. Otash u yon-bu yoniga alanglab qarasa chakalakzordan darak qolmabdi. Shu onda jajji qizchasini opichlab, ayasi kelib qolsa bo`ladimi! U nuqul qah-qah urib kuladi. Kela solib alanga ustidan sakrab o`tdi-da, o`yinga tusha boshladi. Birdan boyagi qizlar serjun maxluqlarga aylanib, Otashning ayasini qurshab olishdi. Ukasini silab-siltab tortishdi-da, olovga uloqtirishdi. Ayasini bo`lsa har biri panshahaday panjalari bilan bo`g`a ketishdi. Otash ajinalar to`dasiga tashlanib, onasini qutqarmoqchi bo`ldi. Biroq qarasa oyoqlari yo`q. Ovozining boricha qichqirsa ovozi chiqmaydi...

Ha, u uyqusida alahsirar edi. Endi u ajinalarning borligiga ishonmay qo`ydi. Chunki Rohat kampirning ertagi faqat afsona ekanligiga bugun aqli etdi. Ammo Otash hayotda bo`sh keladigan bolalardan emas. O`zicha sirli bu chakalakzorni o`zlashtirishga kirishdi. Bu ishda unga Obidaxon va Xurshidjonlar ko`mak berishdi. Chakalakzor o`rnida mo`l-ko`l paxta hosili bitdi. Bu esa urush davri bolalarining frontga katta sovg`asi bo`ldi.

Bu davr bolalar qissachiligida sarguzasht, ilmiy-fantastika janrlari ham rivoj topdi. Xudoyberdi To`xtaboyev (“Sariq devni minib”, “Qasoskorning oltin boshi”, “Shirin qovunlar mamlakatida”), Hojiakbar Shayxov (“Samo mehvaridagi namoyish”, “Shom kamari”, “Ajdodlar xotirasi”), Mahkam Mahmudov (“Yevropaning o`g`irlanishi”), Anvar Obidjon (“0099 nomerli yolg`onchi”, “Dahshatli Meshpolvon”), Olloyor (“Fazogir chumoli”), Oqiljon Husanov

(“Tog`da o`sgan bola”) va boshqalarning qalamiga mansub asarlar shular jumlasiga kiradi.

Bolalar tarbiyasida dramaturgiya janrida yaratilgan asarlar ham katta rol o`ynaydi. Hakim Nazir, Adham Rahmat, Po`lat Mo`min, Mamarasul Boboyev, Turg`unboy G`oyibov, Narimon Orifjonov, Latif Mahmudov, Farhod Musajon, Ravshan Yoriyevlarning pyesalari o`zining bolalarbopligi bilan kichkintoylar quvonchiga quvonch qo`shib kelmoqda.

So`nggi yillar bolalar dramaturgiyasida Ravshan Yoriyevning “Oq buloq” (bir pardali) pyesasi alohida ajralib turadi. Asar qahramonlari Quadrat, Jasur, Gulshan, O`rmonchi bobo, Go`zal qiz, Olmaxon, Qora dev, Qari shayton, Maymoq shayton, Kichik shayton va boshqalar.

Bolalar o`rmonda karnaval o`tkazishmoqchi. Hamma bu marosimga hozirlik ko`rmoqda. Ammo ichi qora, qizg`anchiq Qora dev-u shaytonlar bunga qarshi, nima bo`lganda ham karnavalni o`tkazmaslik, odamlarga pand berish rejalarini tuzadilar. Shifobaxsh, hammaning dardiga malham bo`ladigan ko`zachadagi Oqbuloq suvini zaharli suvga almashtirib, bolalarni nobud qilmoqchi bo`ladilar. Shu payt bolalarga Olmaxon yordam qo`lini cho`zadi. Shaytonlar o`zlari yasagan ko`zadagi zaharli suvni ichib, halok bo`ladilar.

Shu zaylda hozirgi zamon o`zbek bolalar adabiyoti rivojlanishda davom etmoqda. U yangi yozuvchilar, yangi asarlar bilan tobora boyib bormoqda. Bir so`z bilan aytganda, bu adabiyot mustaqil O`zbekistonimizning tobora gullab-yashnashi uchun xizmat qilmoqda.

Tayanch iboralar:

O`zbek bolalar adabiyoti, tarixi, bolalar she`riyati, hikoyachilik, qissachilik, dramaturgiya, bolalar adabiyotida o`qish, odob, ona-Vatanga muhabbat, do`stlik mavzularini yoritilishi.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. O`zbek bolalar adabiyotining bosib o`tgan tarixiy yo`li haqida nimalarni bilasiz?

2. Bolalar she'riyati xususida fikr yuriting.
3. Bolalar adabiyotida hikoyachilik, qissachilik, dramaturgiya janrlariga ta'rif bering.
4. Bolalar adabiyotida o'qish, odob, ona-Vatanga muhabbat, do'stlik mavzularida yaratilgan asarlardan namunalar keltiring.

Asosiy darslik va o'quv qo'llanmalar:

- 1.I.A. Karimov. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch.- T.: Ma'naviyat, 2008.
- 2.Jumaboyev M. O'zbek bolalar adabiyoti. –T.: O'qituvchi, 2002.
- 3.Jumaboyev M Bolalar adabiyoti. –T.: O'qituvchi, 2011.
- 4.Jo'rayeva G O'zbek bolalar she'riyatida hajviy obraz yaratish mahorati. –T.: Muharrir, 2011.
- 5.Masharipova Z. O'zbek xalq og'zaki ijodi.- T., 2008

Qo'shimcha adabiyotlar:

- 1.Asotirlar va rivoyatlar. -T.: Yozuvchi, 1993.
- 2.M.Murodov. Oltin sandiq ochildi.- T.: O'qituvchi, 1994.
- 3.Mirzayeva S. O'zbek xalq romanik dostonlari poetikasi. Doktorlik dissertatsiyasi avtoreferati. -T.: 2004.
- 4.Matchonov S. Kitob o'qishni bilasizmi? –T.: O'qituvchi, 1993.
5. Safarov O. Oliy o'quv yurtlarida bolalar adabiyotini o'qitish muammolari // Til va adabiyot ta'limi, 1999-yil, 3-4-sonlar.
6. Barakayev R. Jonajonim she'riyat. –T.: Cho'lpon, 1996.
- 7.Barakayev R. O'zbek bolalar adabiyoti va A.Avloniy ijodi. – T.:Fan, 2004.
- 8.Ibragimova Z. Anvar Obidjon – bolalar shoiri. – T.: Yangi asr avlodi, 2006.

4-mavzu: Alisher Navoiy va Gulxaniy ijodi

Reja:

1. Alisher Navoiyning qisqacha tarjimai holi.
2. Shoir asarlarida odob-axloq masalalarining yoritilishi.
3. Shoir ijodida mehnatga, ona -Vatanga muhabbat tasviri.

4. “Xamsa” turkumiga kiruvchi dostonlarida ilgari surilgan ta’lim-tarbiyaga oid g’oyalar.
5. Alisher Navoiyning pand-nasihati mazmunidagi asarlarida ifodalangan ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ta’limiy qarashlar.
6. Gulxaniyning hayoti va ijodiy faoliyati.
7. “Zarbulmasal” asari, tarkibiga kirgan masallarda ilgari surilgan g’oyalar.
8. “Zarbulmasal”ning g’oyaviy mazmuni va obrazlari.
9. Masal haqida.
10. Gulxaniy va xalq og’zaki ijodi.
11. Gulxaniy asarlarining tili va badiiy vositalari.
12. Xulosa.

ALISHER NAVOIY

(1441-1501)

O‘zbek xalqining ulug‘ mutafakkiri, ma’rifatparvari va buyuk shoiri Alisher Navoiy yoshlarni tarbiyalash ishiga alohida e’tibor berdi. U bolalarni ilm-hunarni, mehnatni sevishga undab, o‘rganilgan ilm va hunarni xalq, vatan yo‘lida sarf qilish zarurligini uqtiradi.

Alisher Navoiy ilm, ma’rifat haqida ajoyib fikrlarni olg‘a surdi. U aql, ilm-insonning eng go‘zal va zaruriy fazilatlaridan biri, har bir kishining eng muhim burchi ilm olishdir, deb hisoblaydi. Navoiyning fikricha, ilm-fanni egallash uchun yoshlikdan boshlab astoydil o‘qish-o‘rganish kerak. “Yoshligingda yig‘gil bilimni, qarigach sarf qilg‘il ani”, - degan shoirning o‘zi ham juda yoshligidan ta’lim oladi, o‘qishga beriladi. U yoshligidanoq ko‘p she’rlarni yod bilgan, jumladan, Farididdin Attorning “Mantiq ut-tayr” (“Qush nutqi”) asarini bolalik chog‘laridayoq qayta-qayta o‘qib, yod olgan. Alisher Navoiy Astrobodda surgunda yurganida, podsho Husayn Boyqaroga yozgan xatida o‘g‘il va qiz bolalar uchun maktablar ochishni talab qiladi, shaxsan o‘zi madrasalar qurishda tashabbus ko‘rsatgani buning yaqqol dalilidir. Navoiyning fikricha, maktab xalqqa nur keltiradi, unga to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatadi, bolalarni bilimli qiladi. U o‘zining “Ixlosiya” madrasasi yonida maktab ochib, bolalarni o‘qitish va

tarbiyalash uchun zarur sharoit yaratib, buning uchun lozim bo'lgan mablag' ajratadi.

Navoiy dars beruvchini quyoshga o'xshatadi va bu quyosh o'z atrofidagi yulduzlarga nur sochadi, ya'ni mudarris «abjadxonalar»ga, hali ilmdan bexabar bo'lgan toliblarga ilm nurini sochadi, ma'rifat beradi, deydi.

Alisher Navoiy ta'lim-tarbiya to'g'risidagi fikrlarini o'zi yaratgan badiiy asarlarida ko'proq barkamol insonni ifodalovchi ijobiy obrazlar yaratish orqali bayon qiladi. Ilm-ma'rifat, axloq-odob masalalariga doir fikrlarini esa ilmiy-falsafiy va didaktik asarlarda bayon qiladi. Navoiy aql kuchiga cheksiz ishonadi, komil ishonch bilan ilm-fanning xislati juda katta, deb hisoblaydi.

Buyuk so'z san'atkori va mutafakkiri o'zining bir qancha asarlarida bolalar tarbiyasiga oid fikrlarini aytish bilangina kifoyalanib qolmasdan, balki "Hayratul-abror", "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun" kabi dostonlarining ayrim boblarini shu masalaga bag'ishlaydi. "Hayratul-abror" ("Yaxshi kishilarning hayratlanishi") falsafiy-ta'limiy dostondir. Navoiy bu asarida o'zining falsafiy, ijtimoiy-siyosiy hamda kishilarga ta'lim - o'git berish masalalariga katta e'tibor beradi. Dostonda zolim hukmdorlarni qoralab, ikkiyuzlamachi, riyokor ruhoniylarning sir-asrorlarini keskin fosh etadi. Xususan, shoir saxiylik, odob va kamtarlik, ota-onaga hurmat, rostgo'ylik va to'g'rilik, ilmning foydasi va kambag'al bu yo'lda chekkan azoblari haqida batafsil to'xtalib o'tadi.

"Hayratul-abror" asarining bir necha boblari odob-axloq va ta'lim-tarbiya masalasiga bag'ishlangan. Navoiy bu dostonning oltinchi maqolatida odob va kamtarlikni ulug'lab, ta'lim-tarbiyaga doir qimmatli fikr-mulohazalarini bayon qilishi bilan birga takabbur va odobsiz kishilarni qattiq qoralaydi. Shoir dostonning bu maqolatida bola tarbiyasi, uni o'stirish, o'qitish va balog'atga etkazish hamda bu borada ota-onalarning vazifalari haqida batafsil fikr yuritadi. Shoir yoshlarni ota-onaning xizmatini bajarishga, ularni hurmat qilishga, ularga nisbatan hamisha mehr-muhabbatli bo'lishga chaqiradi, ota-onani oy va quyosh, deb ta'riflaydi:

*Boshni fido ayla ato qoshig`a,
Jismni qil sadqa ano boshig`a...
Tun-kuningga aylagali nurposh,
Birisin oy angla, birisin quyosh...*

Dostonning sakkizinchi maqolasida Navoiy yolg`izlikka nisbatan ko`pchilik – jamoatni ulug`lab, kishilarning bir-birlari bilan ahil, do`st bo`lishlarini istaydi:

*... Yo`q hunari yolg`uz esa, o`z kishi,
Qayda kishi sonida yolg`uz kishi?
Fard kishi davrda topmas navo,
Yolg`uz ovchidin kim etmish sado?..*

“Hayratul-abror”ning o`ninchi maqolati rostgo`ylik, halollik va to`g`rilikka bag`ishlangan. Navoiy to`g`rilik va rostgo`ylikni ulug`lash bilan kishilarni rostgo`y va to`g`ri bo`lishga chaqiradi, yolg`onchilik va egrilikning zararli oqibatlarini keskin fosh etadi. Shoir yolg`on so`zlashning yomon oqibatini “Sher bilan Durroj” masalida ovchining tuzog`iga tushgan Durroj obrazi orqali bayon qiladi.

Dostonning o`n birinchi maqolatida Navoiy ilm-fanga, ilm ahliga yuksak baho beradi, kishilarni ilm olishga, olimlarni izzat-hurmat qilishga chaqiradi. Shu bilan birga shoir o`sha davrda mehnatkash va musofir talabalarning ilm olish yo`lida chekkan azoblaridan, ilm-fan egalarining muhtojlikda yashaganlaridan afsus-nadomatlar chekadi.

Navoiy ilmdan amaliy ishlar uchun foydalanish zarurligini ta`kidlaydi:

*Ilm, Navoiy, senga maqsud bil,
Endiki ilm o`ldi amal aylagil.*

Navoiyning yaramas odat va xulq-atvorlarni shafqatsiz qoralashi, olijanob insoniy fazilatlarni qadrlashi, bolalarni o`qish, o`rganish va yuksak odobli, a`lo xulqli bo`lishga chaqirishi katta ahamiyatga ega bo`lib, bolalar adabiyotining shakllanishida juda muhimdir. Uning bir qator axloqiy-ta`limiy qarashlari hozirgi kunda ham o`z qadr-qimmatini saqlab kelmoqda.

“Farhod va Shirin” dostonida shoir chin sevgi va vafo, do`stlik va sadoqat, mehnat va ijodkorlik, vatanparvarlik hamda qahramonlik

g'oyalarini tarannum etadi. Doston yoshlar va bolalarga atab yozilmagan, lekin asarning ko'pgina boblari bolalar va yoshlar hayotiga, ularning tarbiyasiga bag'ishlangandir. Shoir dostonida Farhodning bolalik chog'laridanoq ilm-hunarga, mehnatga bo'lgan muhabbatini zo'r mahorat va chuqur samimiyat bilan tasvirlagan. Bu Navoiyning bola tarbiyasiga va uning bilim olishiga katta e'tibor bilan qaraganligini ko'rsatadi.

Farhod yoshlik chog'idanoq juda aqlli, zehnli bola bo'lib o'sadi. U maktabda zo'r havas va qunt bilan o'qiydi. Tabiiyot, matematika, mantiq kabi fanlarni tez orada o'rganib oladi. Yosh Farhodning ilmga bo'lgan havas va muhabbatini sezgan ota-onasi unga bilim berishni munosib ko'radi. Jahonning mashhur olimlari Farhodga turli fanlardan saboq beradilar. Natijada eng murakkab va pinhoniylar unga o'z sir-asrorini to'liq namoyon etadi. U qunt va chidam bilan o'qib, bilimdon va zukko inson bo'lib yetishadi. Shoir Farhod hayotini bunday jonli lavhalarda tasvirlash orqali bolalar tarbiyasiga alohida e'tibor berishga chaqiradi, ularni yoshligidan boshlab o'qitish zarurligini, bunda ota-onaning roli nihoyatda katta ekanligini, bolalarga dunyoviy ilmlarni berish muhimligini ta'kidlaydi.

Farhod qaysi fanni o'qimasin, uni darrov tushunib oluvchi qobiliyat egasi sifatida tasvirlanadi:

*Agar bir qatla ko'rdi bir saboqni,
Yana ochmoq yo'q erdi ul varaqni.
Ne so'znikim, o'qib ko'ngliga yozib,
Dema ko'ngliki, jahon lavhiga kozib.*

U davrda bolalar quruq, yodaki o'qitilar edi. Bolalar o'zlari yodlagan narsalarining ma'nosiga tushunmas ham edilar. Shunday bir vaqtda Navoiy bolalarni ilm-fanga qunt qilish, o'qilgan narsaning ma'no-mazmunini tushunib olishga undar edi.

*O'qib o'tmak, o'qib o'tmak shiori,
Qolib yodida, safhasafha bori...*

Farhodning qunt qilib, ma'nosini tushunib o'qishi natijasida ko'p ilmlarni egallaganligi ta'kidlanadi:

Jahonda qolmadi ul yetmagan ilm,

Bilib tahqikini kasb yetmagan ilm.

Shu tariqa Navoiy bolalarni ilmni puxta egallashga chaqirib, buyuk pedagog hamda murabbiy sifatida ularni tarbiyalash va o`stirish yo`llarini ko`rsatadi.

Bundan tashqari, dostonida Farhod jismoniy tomondan ham chiniqqan yigit sifatida tasvirlanadi. U suvda suzish, chavandozlik va qilichbozlik sirlarini mehr bilan o`rganadi. Alisher Navoiy yoshligidan boshlab ilmga berilgan, jismoniy jihatdan chiniqqan Farhodni tasvirlarkan:

Demon ham ko`ngli poku, ham ko`zi pok,

Tili poku, so`zi poku, o`zi pok, -- deb har
tomonlama mukammal, ma`naviy, jismoniy go`zal, yetuk yigit timsolini beradi. Shuningdek, Navoiy Farhodni mehnat va hunarga zo`r havasli, sangtaroshlik, rassomlik va naqqoshlik hunarlarini ham mukammal egallab olgan yigit sifatida ulug`laydi.

Ilm va hunarni egallagan, jismoniy jihatdan chiniqqan, Farhod mazlumlarga Qamxo`r, sofdil, mard va olijanob, jasur inson bo`lib yetishadi.

Farhod boshchiligida va uning bevosita fidokorna mehnati natijasida katta kanal ("Hayot daryosi") va hovuz ("Najot dengizi") qaziladi. Navoiy Farhodni suvsiz erlarga suv chiqargan qahramon, mehnat sohasida mo`jizalar ko`rsatgan bahodir yigit sifatida ta`riflaydi. U ilm va hunarni omma manfaati uchun xizmat ettirish lozim deb hisoblaydi. Farhod Shirinni qidirib Armanistonga borganda, arman yurtida tog`da kanal qazish uchun qiynalib ishlayotgan kishilarni ko`radi va:

Hunarni asrabon netkumdir oxir,

Olib tufroqqa ketkumdir oxir! --

deya o`z bilimi, hunar va g`ayratini ishga soladi, kanal qazuvchilar mashaqqatini yengillashtiradi va xalq o`rtasida katta shuhrat qozonadi.

Bu qahramonning muhim xislatlari undagi qahramonlik, xalqparvarlik, vatanparvarlik va do`stlik tuyg`ularidir. Farhod el-

yurtning obodonligi uchun kurashadi hamda insonlarga ofat keltiruvchi dushmanlarga qarshi jang qilib, ularni mardona yengadi.

Bundan tashqari, Navoiy Farhod, Shirin va Shopur obrazlari orqali xalqlar do'stligi g'oyasini ilgari suradi. Farhodning arman qizi Shirinni sevishi va eronlik Shopur bilan do'stlashuvi xalqlar do'stligi g'oyasining yorqin namunasi.

Navoiy Farhodning jasoratini badiiy jihatdan tasvirlar ekan, uning mamlakat obodonligi va tinchligi, xalqlar farovonligi va ilm bobida qilgan xizmatlarini chuqur mazmunli misralarda uyg'unlashtiradi:

*Ki to olam, binosi bo'ldi bunyod,
Bu yanglig' qilmadi ish odamizod.*

Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" dostonida ilgari surilgan yuksak insoniy xislatlar, insonparvarlik g'oyalari yosh kitobxonlar ma'naviyatiga ham chuqur ta'sir etadi, ularni xalq, vatan uchun kerakli inson bo'lib etishishlariga xizmat qiladi.

Buyuk shoir bolalarning o'qishi va tarbiyasiga doir fikrlarini "Layli va Majnun" dostonida ham ilgari surgan. Yangi maktablar bino qilish g'oyalarini targ'ib etgan Navoiy maktablarda o'g'il bolalar bilan bir qatorda qizlarni ham o'qishini orzu qiladi.

Alisher Navoiy o'zining Farhod, Qays, Iskandar va boshqa ijobiy obrazlar orqali bolaning voyaga etishida tarbiyaning katta kuch-qudratga ega ekanligini alohida uqtiradi.

Shoirning 1500-yilda yaratgan "Mahbubul-qulub" ("Ko'ngillarning sevgani") asarida ijtimoiy-siyosiy va axloqiy-ta'limiy qarashlari bayon etilganligi bilan xarakterlidir. Navoiy unda ijobiy fazilatlarning namoyon bo'lishida avvalo ulardagi halollik va soddalik, samimiyluk asosiy omil ekanligini ta'kidlaydi va bu mehnatga muhabbatning natijasi sifatida talqin etiladi.

"Mahbubul-qulub" 3 qismdan iborat. Kitobning 1-qismi "Xaloyiq ahvoli va af'oli va atvorining kayfiyatida", ya'ni kishilarning ahvoli, fe'l-atvori va gap-so'zlarining ahamiyati haqida bo'lib, bunda Navoiy donishmand va murabbiy, ulkan madaniyat arbobi sifatida ilm-fan, san'at va adabiyotning ahamiyatini targ'ib qiladi, malakali,

iqtidorli o`qituvchilarni, olimlarni, shoirlarni, san'atkorlarni maqtaydi, ularni hurmat qilishga va qadrlashga chaqiradi. O`qish ham, o`qitish ham og`ir va mas'uliyatli ish, u qunt, havas va mehnat talab qiladi, deb uqtiradi Navoiy. Bu o`rinda u murabbiylarning halol xizmatlarini alohida ta'kidlaydi.

*Haq yo`linda kim sanga bir harf o`qitmish ranj ila,
Aylamak bo`lmas ado oning haqin yuz ganj ila.*

Kitobning 2-qismi axloqiy masalalarga bag`ishlangan. Bu bobda asosan yaxshi fazilat va yomon illatlar tahlil qilinadi. To`g`rirog`i, insonda bo`lishi kerak bo`lgan odob-axloq haqida gap boradi. Masalan, qanoatni olaylik. Navoiy qanoatli odamlarni sevadi, ularga havasi keladi. Kimki qanoatli bo`lsa, unday odamni el sevishini, e`zozlashini ta'kidlaydi. Mutaфakkir qanoatni bir buloqqa – chashmaga o`xshatadi. Negaki, buloq suvini qancha olgan bilan u qurimaydi, u bir xazinadirki, undagi boylik sochilgan bilan kamaymaydi. U bir ekinzorki, urug`i izzat va shafqat hosilini beradi. U bir daraxtdirki, unda hurmat mevasi bordir. Bu boboda sabr, tavoze' haqida ham ko`p ibratli gaplar aytiladi.

Asarning “Turli foydali maslahatlar va maqollar”, deb nomlangan 3-qismida turli tashbehlar berilgan. Bu qismda ko`proq o`qish, ilm olish, kasb-kor egasi bo`lish va boshqa masalalar o`rtaga tashlanadi.

Alisher Navoiy o`z asarlarida xalq og`zaki ijodidan, ayniqsa, maqollardan samarali foydalanish bilan birga, o`zi ham ta'lim-tarbiyaviy ahamiyatga ega bo`lgan maqollarga yaqin bo`lgan bir qancha hikmatlar yaratadi. Masalan,

*Vafosizda hayo yo`q, hayosizda vafо yo`q.
Tilga e'tiborsiz – elga e'tiborsiz.*

*Oz-oz o`rganib dono bo`lur,
Qatra-qatra yig`ilib daryo bo`lur.*

*Bilmaganni so`rab o`rgangan olim,
Orlanib so`ramagan o`ziga zolim.*

Shunday qilib, otashnafas shoir qariyb olti asr davomida o'z poeziyasining bepayon maydonida yangi-yangi avlodlarni kutib olarkan, mehru shafqatdan, adolatdan, do'stlikdan saboq berib keldi. Har qaysi asrda ma'rifat va adolat uchun kurashning oldingi saflarida turib, ikki-yuzlamalik va jaholatni, loqaydlik va takabburlikni, ig'vogarlik va yolg'onchilikni fosh qildi, olijanob inson shaklini jo'shqin misralarda tasvirladi.

Navoiy zamondoshlariga juda kerak, hech kim aytolmagan, ammo xalqqa g'oyat zarur katta fikrlarni aytgan qudratli san'atkor edi. U keyingi asrlar, avlodlar uchun ham aziz va mo''tabar bo'lib qoldi. Navoiyning buyukligi shunda ediki, u o'z davrini keng ko'lamda, to'la ifodalab berdi. Qahramonlari obrazida ahamiyatini aslo yo'qotmaydigan chinakam insoniy, umumbashariy xislatlarni aks ettirdi.

Shuni ta'kidlash lozimki, hech qaysi davr bizning mustaqillik davrimiz kabi ulug' shoirning qadriga yetmagan va xalq ommasiga shunchalik yaqinlashtirmagan edi.

Ha, bugun Hazrat Navoiy har bir uyga kirib keldi. Uning nuroniy siymosi bilan birga bizning zehnimizga va qalbimizga bitmas-tuganmas ruhiy boylik va hayajon abadiy xamroh bo'lib qoldi. Odatda badiiy adabiyot orqali xalq o'zini taniydi, tarixiy ahvolini, jamiyatda tutgan o'rnini tushunib oladi. O'zbek xalqi ham Navoiy asarlarida o'zini tanidi va qadimdan beri, o'z kuchi, talantiga komil ishonch bilan qarab kelganini anglatadi.

MUHAMMAD SHARIF GULXANIY

1. Muhammad Sharif Gulxaniyning hayoti va ijodiy faoliyati xususida nimalarni bilasiz?

Isyonkor kuychi Muhammad Sharif Gulxaniy XVIII asrning oxiri, XIX asrning birinchi yarmida yashab ijod qilgan o'zbek mumtoz shoiri va yozuvchisidir. Uning asl ism-sharifi Muhammad Sharif bo'lib, Gulxaniy esa uning adabiy taxallusidir. Taxminlarga ko'ra Gulxaniy XVIII asrning 70-yillarida hozirgi Xo'jand viloyatining Darvoza qishlog'ida dunyoga keladi.

Bo'lajak yozuvchining bolaligi o'zi olamga kelgan tog' qishlog'ida o'tadi. Bu yerda ozmi-ko'pmi o'qib, savod chiqaradi, adabiyotga bo'lgan havasi ortadi. She'riyatga oid ko'plab asarlarni o'qiydi, xalq og'zaki ijodini berilib o'rganadi va asta-sekin she'riy mashqlari boshlanadi. U o'z ilmini oshirish maqsadida avval Namangan va so'ngra Farg'onaga keladi, qiziqchiligi, hozirjavoblighi hamda hajviy she'rlari bilan kishilar o'rtasida tanila boshlaydi. Ayniqsa, g'ariblik turkumidagi ruboiy va to'rtliklari bilan el og'ziga tushadi. Shoir keyinchalik Qo'qonga keladi va qiyinchilik bilan yashaydi. U o'zbekcha she'rlariga Gulxaniy, tojikcha she'rlariga Jur'at deb taxallus qo'yadi. Xullas, u yoshligidan badiiy adabiyot bilan jiddiy shug'ullanib, Qo'qon adabiy muhitida e'tiborli o'rinni egallagan. Gulxaniy forsiy va turkiy tilda mahorat bilan qalam tebratgan zullisonayn shoir edi. O'zbek mumtoz adabiyotida badiiy tasvir uslubiga ko'ra Gulxaniy xalq tilini bilishda, uning so'z boyligidan foydalanishda, nozik ifoda imkoniyatlarini ishga solishda yuksak mahorat sohibidir.

Gulxaniy nazmda ham, nasrda ham yaxshi badiiyat namunalarini yaratib qoldirgan buyuk iste'dod egasidir. Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, shoir "Gulxaniy" va "Jur'at" taxalluslari bilan ijod qilgan. Ba'zi manbalar uning hammomda go'lax-o't yoquvchi bo'lib ishlaganligi tufayli "Gulxaniy" taxallusini olganligini tasdiqlaydi. "Majmuai shoiron" tazkirasining muallifi Fazliy esa shoirning devonavor fe'li, otashin tabiati "Gulxaniy" taxallusini olishiga asos bo'lgan deb hisoblaydi:

Xusho Gulxaniy shoiri purnafast,
Chi gulxanki, zebotar az gulshan ast.
Zi devonaxo'yiyu otashfani
Taxallus nihoda ba xud Gulxaniy.

Mazmuni: "Gulxaniy gulxandek shu'lavor, san'atkor shoirdir. Gulxan nima bo'libdi, u gulshandan ham go'zalroqdir. U devonavor fe'l, otashin tabiatga ega bo'lganligi uchun ham o'ziga "Gulxaniy" deya taxallus qo'ydi".

Shoirning “Jur`at” taxallusini ham olganligi esa uning jur`atli, jasur, jo`mard bo`lganligi, masalan, navkarlik faoliyati davrida amirga “bideh” (ber!) radifli g`azal yozganligi asos bo`la oladi.

Gulxaniy bir necha yil Qo`qon xoni Olimxon saroyida navkar bo`lib xizmat qilgan, janglarda qahramonlik ko`rsatgan bo`lsa-da, ammo ochlik, yupunlik, muhtojlik uning hamrohi bo`lib qolaveradi.

Gulxaniyning «ber menga» radifli she`ri uning navkarlik davrida yozilgan asaridir. G`azal och qolgan kishining o`z xo`jayinidan non so`rashi bilan boshlanib, lirik qahramon – navkarning qalb alamlari so`nggi baytlarda izchil ochila boradi.

Bu g`azalga chuqurroq nazar tashlansa, unda faqat yakka, ochlikdan tinkasi qurigan bitta shaxs haqida gapirilmay, balki katta ijtimoiy masala – Olimxonning navkarlari orasidagi ichki hayot sharoiti haqida gapiriladi. G`azalda lirik qahramonning obrazi umumlashma obraz darajasigacha ko`tarilgan, chunki Olimxon navkarlaridan faqat Gulxaniy xon iltifotiga sazovor bo`lolmadi, degan qarorga kelish yanglishdir. Demak, lirik qahramon – navkar o`z boshidan kechirganlarini bayon qilish asosida Olimxonning navkarlarga muruvvatsizligi va qo`shindagi tartibsizlikni fosh qiladi. O`z huquqini yoqlash bilan boshqa navkarlarni ham ana shunday ish ko`rishga da`vat etadi:

Hazratim, ochlikdan o`ldim, egani non ber menga,
Kofir o`lg`ayman agar desamki, bahmon ber menga.

Moshu bug`doyu guruch berkim, shular menga kerak,
Hech aytmasman aqiqu la`lu marjon ber menga.

Egnima yopiq berib, qornimni to`yg`az non bilan,
Senga billohkim demasman: dinu mon ber menga.

Navkaring ochlikdan o`lsin, nega hayfing kelmagay?
Ey tabibi hoziqim, doruyu darmon ber menga.

Nonu to`n ber, benavolik dardidin qutqar meni,

Men qachon aytdimki, qorun ganjidek kon ber menga.

Gulxaniyni er yigitlar to`pidan kamsitmagil,

Fo`ta ber, ot ber, qilich ber, to`nu chakmon ber menga.

Xalq zolim deb atagan Olimxondan keyin Qo`qon taxtiga chiqqan Umarxon hukmronligi davrida ham Gulxaniyning turmushida hech qanday o`zgarish bo`lmadi.

Gulxaniy avval adashib, turmushim yaxshi bo`larmikan, qornim nonga to`yarmikan, degan o`y-umidlar bilan Umarxon saroyidagi maddoh shoirlar guruhiga qo`shiladi. Xonni maqtab qasida va g`azallar yozadi. Qasidalarida Umarxonni ko`klarga ko`tarib maqtadi, xonga unda bo`lmagan yaxshi sifatlarni taqdi, uni fuqaroparvar, adolatparvar, zulm va haqsizlikka xotima beruvchi kishi qilib tasvirladi va bu bilan xonni ana shunday ijobiy xislatlar egasi bo`lishga da`vat etdi. Ammo Umarxon saroyidagi fisqu-fujurlar, munofiqliklar, xon va uni o`rab olgan arkoni davlat tayanchlari tomonidan xalq boshiga keltirilgan qora kunlar Gulxaniydek xassos shoirning saroy ahliga bo`lgan munosabatini o`zgartirib yubordi: endi u ba`zan ixtiyoriy ravishda va ba`zan payravlik qilib shohni ta`riflashdan chekinadigan bo`ldi, o`z e`tirozlarini bildirib boshladi.

Gulxaniy adabiy merosini, asosan, ikki turdagi asarlar – forsiy va turkiy tillardagi lirik she`rlari hamda “Zarbulmasal” tashkil etadi. Shoir, “Zarbulmasal” dagi singari, lirik she`rlarida ham o`ta an`anaviylik va kitobiylikdan qochgan, xalqona soddalikka intilgan:

Va`dalar qilib erding: “Shod etay sani g`amdin”,

Ushbu g`amda jon berdim, qani ahdu paymonlar?!

San nechuk paridursan, topmadim so`rog`ingni,

Kezmisham quyon yanglig` vodiya biyobonlar.

Gulxaniyni qon tortdi – azmi ko`yi yor etti,

Qatl etarga mijgonlar chekti tig`i uryonlar.

Azbaroyi tushunarli va samimiyligidan ushbu g`azalni bugungi muxlislar ham bermalol mutolaa eta oladilar.

Zullisonaynlik bobida shoir shunday mahorat qozonganki, zamonasining zabardast g`azxalnavisi va amir Umarxon Amiriy bilan

ham forsiy gʻazalchilikda bellasha olgan. Masalan, Amiriy gʻazallaridan birida shunday bayt bor.:

Amir kishvari harʻam, livoyi adl dar dastam

Ki, miftohi dari fathu zafar boshad dar angushtam.

Mazmuni: “Men shariat mamlakatining amiri ekanman va adolat bayrogʻi mening qoʻlimda ekan, zafar va gʻalaba eshigining kaliti mening barmoqlarimda boʻlmogʻi tayin”.

Gulxaniyning shu gʻazalga javoban yozilgan gʻazali uning oʻz dunyoqarashi va sarguzashtlari ifodasi bilan yoʻgʻrilgan. Lekin badiiylik jihatidan Amiriy gʻazaliga aslo izoh bermaydi:

Ba izzu davlat sulton Umar nozamki, dar ahdash,

Ba farqam toji iqbol ast chun noxun bar angushtam...

Hunar har chand injo metarovad az har angushtam,

Zi baxti noraso kore nadorad bo zar angushtam.

Ba xushki rondaam kishtiyu umre zindaam, Jurʻat,

Nasshud z-in bahri behosil sari moʻye tar angushtam.

Mazmuni: “Men sulton Umar davlati bilan faxrlanaman, chunki uning zamonasi zayliga binoan, barmogʻimdan hunar tomadi, ammo baxtimning norasoligidan barmoqlarimning oltin bilan ishi yoʻq. Tiriklik umrim kemasini quruqlikka tomon haydadim, ey Jurʻat. Oqibatda, bu hosilsiz ummondan barmogʻim boshimning biror tukicha ham boʻlmadi”. Hukmdorning faxriya gʻazaliga javoban oʻzining ayanchli qismati va afsus–nadamati singdirilgan gʻazal bitishi ham uning otashinlik hamda jurʻat nishonasi edi.

Gulxaniyning “Zarbulmasal” asari XVIII-XIX asrlar oʻzbek nasrining nodir namunasidir. Mazkur asar xalq ertaklari taxlitida yozilgan mukammal mazmunli oʻtkir satirik asardir. Gulxaniy oʻzining bu asarida xalqning mazmundor maqollari, hikmatli soʻzlari va qochiriq gaplaridan mohirlik bilan foydalandi. U feodal hukmdorlar va ularning laganbardorlarini, saroy ahlining yaramas kirdikorlarini majoz yoʻli bilan oʻtkir satira ostiga oladi. Chunki u mehnatkash xalqning ogʻir, mashaqqatli hayotini oʻz koʻzi bilan koʻrdi, saroy bazmlari, keti uzilmas mayparastliklar xalqni talash hisobiga boʻlishini payqad va bunday salbiy ishlar uning koʻzini

ochdi. Natijada, unda saroy ahliga nisbatan nafrat hissi tobora oshib bordi. Ammo shoir sharoitga ko'ra, hukmron doiralardan noroziligini va nafratini ochiq-oydin ifodalay olmas edi. Shuning uchun majoziy shakldagi "Zarbulmasal" asarini yozishga kirishdi. Asarda shoirning maqsadi, hayotga, uni o'rab olgan muhitga, hokim tabaqalarga bo'lgan munosabati to'g'ridan-to'g'ri ifoda etilmay, balki hayvonlar, qushlar va shunga o'xshash majoziy obrazlarning tasviri orqali ifodalandi. Shoir shu zaylda o'zi yashagan zamon uchun aniq va xarakterli voqea-hodisalarni, ularga o'zining munosabatini, qarashlarini tasvirlaydi.

Muallif o'z masallarida majoziy obrazlar orqali o'sha davrdagi humron sinf vakillarini fosh qiladi, mamlakatga xarobalik, xalqqa qapshshoqlik keltirgan o'zaro feodal urushlarga qarshi ommaning noroziligini ifodalaydi.

Gulxaniy o'z zamonasida sodir bo'layotgan talon-tarojlik, xalqni qiynash, ortiqcha soliqlar solish kabi voqealarni ochiqdan-ochiq yoza olmas edi. U buni faqat ertak yo'li bilan amalga oshirish mumkin ekanligini tushunadi. Shuning uchun Yapaloqqush va Boyo'g'lining bir-biriga quda bo'lishi voqeasini keltiradi. Bu ikki quda to'y bahonasi bilan mamlakatni xonavayron qiladi. Yozuvchi Ko'rqush, Hudhud, Kulonkir sulton, Sho'ranul, Malik Shohin va Kordonlarning bir-birlariga aytgan masallari, hikoyalari orqali asarning g'oyaviy mazmunini ochadi.

Yapaloqqush va Boyo'g'lilar yuqori tabaqa vakillari. Ularning xatti-harakatlari ochko'z va qonxo'r bo'ri, aldamchi va shayton tulkilarga o'xshaydi. Bularning o'y-fikrlari, yurish-turishlari shumlik, shahar va qishloqlarning vayron bo'lishi uchun bayramdir.

Asarda Yapaloqqush bilan Boyo'g'lining quda-anda bo'lishi, Yapaloqqushning o'g'li Kulonkirga Boyo'g'lining qizi Gunashbonuning olib berilishi sarguzashtlari majoziy, o'tkir hajviya tarzida tasvirlanadi. Gulxaniy qushlarning o'zaro murakkab munosabatlari asosida o'z davri ijtimoiy hayotining tanqidiy manzarasini yaratadi.

Asarning “Zarbulmasal” deya nomlanishiga sabab, unda yozuvchi xalq tilidagi maqol va masallarni tasvirlayotgan hayotiy voqealarga mutanosib ravishda zarblash usulida ish tutgan. “Zarbulmasal” mundarijasiga “Toshbaqa bilan Chayon”, “Tuya bilan bo`taloq”, “Maymun bilan najjor” kabi masal va 400 dan ortiq maqol, talay xalqona iboralar voqealar izchilligiga singdirib yuborilgan. “Zarbulmasal” badiiy asar bo`lishi bilan birga, mumtoz nutqiy xazina hamdir. Undagi «tesha tegmagan» iboralar va mazmundor maqollardan bugungi adabiy tilimizni boyitishda ham foydalanish mumkin.

Umuman, jamiyat tushkun bir jarayonni boshidan kechirganiga qaramay, bu davrda ko`plab yetuk san`atkorlar etishib chiqdi, ulkan ma`naviy meros maydonga keldi. Zotan, so`z san`atkorlari faqat o`zi yashab turgan zamon nafasi bilan emas, balki porloq kelajak orzulari bilan yashab ijod etadi.

Gulxaniy XIX asrning birinchi yarmida vafot etdi.

“Zarbulmasal” asari haqida nimalarni bilasiz?

Yuqorida ta`kidlab o`tilganidek, Gulxaniy lirik she`rlari va “Zarbulmasal” nomli etuk prozaik asari bilan tanilgan talantli adibdir. Bizgacha uning o`zbek va tojik tillaridagi 12 g`azali, Qo`qon xoni Amir Umarxonga bag`ishlangan 1 qasidasi va “Zarbulmasal” asari etib kelgan.

1822-yilda Gulxaniy mashhur “Zarbulmasal” asarini yozadi.

Gulxaniyning “Zarbulmasal” asari majoziy timsollar – Yapaloqqush va Boyo`g`li o`rtasidagi qudachilik mojarolari orqali turli toifadagi, har xil fe`l-atvordagi tabaqalar, kishilar munosabatini, mamlakatdagi vayronagarchilikni tasvirlaydi. “Zarbulmasal”da qushlar o`zaro masal, maqol, matal va hikmatli so`zlarni keltirish orqali mavjud haqiqatni ifodalaydi. Mazkur asar 1980-yilda alohida kitob holida nashr etildi.

“Zarbulmasal” xalq og`zaki ijodi durdonalari-maqol, masal va hikmatli so`zlar asosida yaratilgan. Asarning maroqli syujetini tashkil etgan qoliplovchi hikoya xalq ertaklariga o`xshab ketadi. Undagi

Yapaloqqush hikoyasiga bir necha mustaqil syujetli masala qoliplash yo`li bilan bog`lanib keladi.

Gulxaniy Yapaloqqush bilan Boyo`g`lining bir-biriga quda bo`lish voqeasini bayon qilish orqali o`sha zamon uchun xarakterli voqea-hodisalarni va ularga o`z munosabatini aks ettiradi. Yozuvchi asardagi Yapaloqqush, Boyo`g`li, Ko`rqush, Hudhud, Kulonkir sulton, Sho`ranul va Kordonlarning bir-biriga aytgan masalalari, maqollari, hikoyalari orqali asarning g`oyaviy mazmunini ochadi.

“Zarbulmasal” ning personajlari, asosan, qushlarning kinoyaviy-allegorik obrazlaridan iboratdir.

O`z davr voqealarini majoziy usulda badiiy ioda etgan axloqiy-pandnoma va tanqidiy-hajviy yo`nalishdagi “Zarbulmasal” asari Gulxaniyga favqulodda shuhrat keltirdi. Unda ijtimoiy hayot muammolari, turli toifadagi odamlar o`rtasidagi munosabatlar, xalq turmush tarzi va udumlari haqida majoziy uslubda so`z yuritiladi. Insonga xos xususiyatlar boshqa jonli va jonsiz narsalarga ko`chirib tasvirlansa, majoziy asar deyiladi. Gulxaniy ham, qizim, senga aytaman, kelinim, sen eshit qabilida qushlar misolida o`z davri voqeligi manzaralarini tasvirlaydi. Toju taxt talashlari, mamlakat urushlar natijasida yurt vayron, xalq xarob bo`lgan. Buxoro va Qo`qon xonliklari o`rtasidagi munosabat yomon bo`lib, ular o`zaro urishib yurganlari uchun ham asarda Buxoro go`yoki vayronalarga boy muzofot singari tasvirlansa-da, Qo`qon ham undan obod emas edi. Adib aytmoqchi, xonning atrofini Boyo`g`li, Yapaloqqush, Ko`rqush, Kordon, Kulonkir sulton kabi yomon odamlar o`rab olgan. “Holo, bu turg`onlarning navola do`stlari, piyola hariflari, taom emakka hozir, maslahatga aqli qosir”. Bu ketishda mamlakat vayronaga, shoh uning ustidagi Boyo`g`liga aylanib qolishi hech gap emas. Gulxaniyning yirtqich va asosan, tunda ov qiladigan qushlarni o`z asariga qahramon qilib olishida nozik ishora mavjud. Shuning uchun Ko`rqush tilidan nasihat qiladi: “Ulug`ni borgohinda xiradmandi donish va aqli xiradi bohush har qancha ko`b bo`lsa ham, oz bo`lur. Xususan, podshohi odilg`a uch toifadin guzir yo`qdur: avval, odamni boamalki, podshohning oxiratlik asbobini tarabdudida bo`lsa. Ikkinchi vaziri

sohibi ra'ykim, podshohning dunyolik yarog'ini tarabdudida bo'lsa. Uchinchi, munshiyi rostnavis, qalamzanu nigohdoru shamshirzan bo'lsa".

“Zarbulmasal” arabcha “zarb” va “masal” so'zlarining qo'shilishidan hosil bo'lgan bo'lib, «masallar yig'indisi» ma'nosini beradi. Masal so'zi o'tmishda biz hozir qo'llaydigan maqol ma'nosida ishlatilgan. Zarbulmasal so'zga maqol qo'shib gapirish, o'xshashi va dalilini keltirish ma'nolarini ham anglatadi. Zarbulmasal bo'lish – el og'ziga tushish, afsona bo'lish, mashhur bo'lish ma'nolarida ham keladi. Ma'lum bo'ladiki, Gulxaniy o'z davri va zamondoshlarini asarda zarbulmasal qilgan.

Asar qahramonlari o'z nutqlarida vaziyatga mos ko'plab maqollarni keltiradilar, to'g'rirog'i, maqollar yordamida gapiradilar. Shu bilan birga, ular bir-birlariga turli masala va hikoyatlarni aytib beradilar.

“Zarbulmasal” da 400 ga yaqin maqol, matal, naql va 15 dan ortiq katta-kichik masal va hikoyat mavjud. Bu muallifning xalq hayoti, turmush tarzi, an'ana va marosimlari, og'zaki va yozma adabiyotni chuqur bilganligidan dalolat beradi. U mashhur hind eposi “Kalila va Dimna”, Abdurahmon Jomiyning “Silsilat uz-zahab” asarlari, shuningdek, Sa'diy Sheroziy, Hofiz Sheroziy, Xusrav Dehlaviy, Alisher Navoiy, So'fi Olloyor kabi ulug' so'z ustalari hikmatlaridan ham mahorat bilan foydalangan. Bularning barchasi asarning ta'sirchanligi va o'qimishlilikini oshirgan.

“Zarbulmasal” ning g'oyaviy mazmuni va obrazlari xususida nimalarni bilasiz?

“Zarbulmasal” majoziy asar bo'lishiga qaramay, unda XIX asr muhiti voqealari tasvirlanadi. Yozuvchi bu asarida o'zaro o'sha davrda bo'lib o'tayotgan urushlarning dahshatli oqibatlarini ochib tashlaydi. Asarda bu kabi urushlarning el-yurtga keltirgan qashshoqlik va xarobaliklari xarakterli tafsilot va imo-ishoralarda yorqin aks ettirilgan.

Yapaloqqush o'zaro to'qnashuvlarda boyligi qo'ldan ketgan, qo'rg'oni buzilgan, Gulxaniy aytganidek, «oti ulug', suprasi quruq»

boylarning kinoyaviy obrazidir. Buni biz dastlab uning xatti-harakatlarida va atrofdagilar bilan munosabatida kuzatamiz, chunonchi, u o'g'liga Kulonkir sulton deb balandparvoz nom qo'yadi. Yoki Boyo'g'liga quda bo'lmoqchi bo'ladi, o'zini katta tutib "Har qanchalik qalin bo'lsa topilur", deb maqtanadi. Yapaloqqushning tushkunlikka uchragan "usti yaltiroq, ichi qaltiroq" boylarning kinoyaviy obrazi ekanligi, atrofdagilar, jumladan, unga qarshi qo'yilgan Ko'rqush bilan muomalasida ham yaqqol ko'rinadi: Ko'rqush sovchilikka ketayotganida Yapaloqning maqtanchoqliga qarshi "Bor maqtansa – topilur, yo'q maqtansa – chopilur", "Chumchuq semirsa botmon bo'lurmi?" kabi maqollarni keltiradi.

Yapaloqqush "...bolamning asbobi kulonkirligi minqori bilan changalidan ma'lum va ravshan emasdurmu?" degan so'zlar bilan o'ziga o'xshash boylarning zo'ravonligiga ishora qiladi. Lekin bu o'rinda ham Ko'rqush Yapaloqning quruqligini fosh etib, "Chuchvarani xom sanabsan", "Halvo degan birla og'iz chuchimas", "Oti ulug'-suprasi quruq", "Uyida chaksa uni yo'q, tom boshida qo'sh tandir", "Sichqon sig'mas iniga, g'alvir bog'lar dumiga" degan iboralar senga mos keladi, deydi.

Shunday qilib, Yapaloqqush misolida o'sha davrdagi boylarning shuhratparastligi, ochko'zligi, maqtanchoqligi ochib tashlanadi.

"Zarbulmasal" xalq orasida "Yapaloqqush hikoyasi" nomi bilan mashhur bo'lib, qissaxonlik kechalarida uni eshitgan shinavandalar asarning chuqur hayotiy mazmuniga qoyil qolishgan. Uning qisqacha mazmuni quyidagicha:

Farg'ona iqlimida Qayqubod degan podshohdan qolgan bir vayrona bor edi. Unda yashovchi Boyo'g'lining Gunashbonu ismli qizi bo'ladi. Shu atrofda manzil tutgan Yapaloqqush uni o'g'li Kulonkir sultonga olib bermoqchi bo'lib, Ko'rqushni sovchilikka yuboradi. Ko'rqush yo'lda Hudhudga duch kelib, o'zaro munozara qiladi. Keyin Kulonkir sulton bilan gaplashib oladi. Boyo'g'linikiga kelsa, u qarindoshlari bilan kengashib, so'ng javob bermoqchi bo'ladi. Buni yaxshilikka yo'ygan Yapaloqqush do'sti Sho'ranul degan qarg'a orqali qushlar shohi Malikshohindan suyunchi oladi.

Malikshohin o`zining pahlavoni bo`lmish Kulonkir sultonning to`yini podshohlik hisobidan o`tkazib bermoqchi bo`lib, o`z xazinachisi Kordonni to`y xarajatlarini aniqlash uchun Boyo`g`linikiga jo`natadi. Boyo`g`li qizining qaliniga mingta vayrona so`raydi. Kordon Umarxon davrida mamlakat obod bo`lib, vayronalar kamaygani, shuning uchun uning sonini 600 taga tushirishni so`raydi. Boyo`g`li ko`nmagach, ortiga qaytib ketadi. Uni eshitgan Ko`rqush oting Kordon – ishbilarmon bo`lsa-da, aslida qo`lingdan hech ish kelmas ekan deb, o`zi Boyo`g`lining yoniga kelib, Qo`qondan topilmasa ham, mingta vayronani Buxoro muzofotidan topib berishga va`da beradi. Shundan keyin dabdabali to`y qilib, kelin-kuyov murod-maqсадlariga etadilar.

Yuqorida ta`kidlab o`tganimizdek, mazkur to`y bo`lishidan oldin Ko`rqush sovchilikka borgan edi. U sovchilikka keta turib yo`lda Hudhud (popishak) ga duch keladi. Ko`rqushning Boyo`g`lining qiziga sovchilikka boryotganini fahmlagan Hudhud unga: "...qo`lidan kelmas ishga uringan... maymunga o`xshab rasvo bo`lma", - deydi. Shu o`rinda Gulxaniy "Maymun bilan Najjor" masalini voqeaga bog`lab keltiradi.

"Hunar-zar" deb, Najjorning ishini davom ettirmoqchi bo`lgan Maymunning dumi yog`ochning orasiga qisilib qoladi, qutulmoqning ilojini topolmay sharmanda bo`ladi:

Ketdi hunar shavqi bila g`ussasi,
Tushdi yag`och ayrisig`a dumchasi.

Bal keynidin bo`ldi tutulmoqlig`i,
Mumkin emas o`ldi qutulmoqlig`i.

Odami jinsida yo`q qissasi,
Qoldi aning dumchasining hissasi.

Gulxaniy kishilarni bilim va hunar o`rganishga, o`z kasbini to`liq egallashga chaqiradi:

Aydi: «Ulus ichra bu bir kasbdur,
Kasbni boshina kiysang nasbdur».

Bu fikr qissadan hissa tariqasida uqtiriladi.

Gulxaniy “Maymun bilan Najjor” masalida hunar va hunar ahlini ulugʻlaydi, qoʻlingdan kelmaydigan ishga aslo urinib kulgi boʻlma, koʻr-koʻrona birovga taqlid qilib falokatga yoʻliqma, degan fikrni maymunning qismati orqali koʻrsatadi.

Najjor juda aqlli va mohir hunarmand sifatida tasvirlanadi. U ijtimoiy-foydali mehnat bilan shugʻullanishni har narsadan yuqori qoʻyadi. Gulxaniy Najjor va uning mehnatini, duradgorlik mahoratini tasvirlar ekan, hattoki, Maymun ham mehnatga muhabbat bilan qaraydi, hunarga va hunar egasiga uning havasi keladi, degan fikrni olgʻa suradi.

Oʻz navbatida, Koʻrqush ham Yapaloqqush uni majbur qilib sovchilikka yuborayotganini taʼkidlamoqchi boʻlib, “Sen tevaning boʻtasi onasi birla munozara qilganidan bexabarga oʻxsharsan”, deydi va “Tuya bilan Boʻtaloq” masalini hikoya qiladi.

Bunda sorbon tuyani choʻktirganda boʻtalogʻi onasiga yetib olib, uning ilgarilab ketganidan ranjib:

Boʻzlanib aydi: - Ayo berahm onam,
Kuydi-yu, yondi-yu tutoshti tanam.

Asta-asta yursang, boʻlgʻay na gʻam,
Siyna sutidin emayin dam-badam,
deydi.

Holbuki, ona tuya boʻtalogʻining oh-zoriga qaramay, tuyakash-sorbonning qistovi bilan tez yurishga majbur edi. Tuya boʻtalogʻiga:

- Koʻrki, burunduq kishining qoʻlida,
Bu kishining koʻzlari oʻz yoʻlida.
Menda agar zarra kabi ixtiyor
Boʻlsa edi, boʻlmas edim zeri bor,

deb ixtiyori oʻzida emasligini tushuntiradi.

Tuyaning majoziy obrazi misolida muallif erku ixtiyoridan mahrum etilgan kishilarning alamli qismatini aks ettirgan.

Mehnatkash xalqning og`ir hayoti va mehnati, huquqsizlikgi va nochorligi, bir so`z bilan aytganda ayanchli qismati “Tuya bilan Bo`taloq” da o`ziga xos badiiy tasvirga ega.

Gulxaniyning tasvirlashicha Tuya hayotda ezilgan, tutqun, erksiz, og`ir mehnat bandasi hamda qul qismatiga mahkum etilgan mehnatkashlarning majoziy obrazidir. Bo`taloq esa, ona sutiga ham to`yolmay, og`ir, mashaqqatli hayot kechirgan, och-yalang`ochlikda, muhtojlikda yashagan erksiz mehnatkash bolalarning timsolidir.

Shunday qilib, Yapaloqqushning Boyo`g`liga quda bo`lish mojarosi qoliplovchi hikoya bo`lib, Gulxaniy “Maymun bilan Najjor” hamda “Tuya bilan Bo`taloq” kabi mustaqil syujetli masallarni asosiy (qoliplovchi) voqeaga ustalik bilan bog`lab keltiradi. Shu tarzda, ertaklarda bo`lganidek, hikoya ichida hikoyalarning san`atkorona kompozitsiyasi qoliplash san`ati deyiladi. Bu esa muallifning mahoratidan dalolat beradi. Buni biz syujetning yanada rivojlantirilishi misolida ham ko`ramiz: “Alqissa, Ko`rqush yiqilasurila Kulonkir sulton dargohiga ravona” bo`ldi.

Kulonkir sulton usti yaltiroq, ichi qaltiroq amir-amaldorlarning kinoyaviy obrazidir. Asarda Kulonkir sultonning zo`ravonlik bilan el-yurtni talab orttirgan boyliklari hisobiga shohona saroy qurib, tashqi dabdaba va zeb-ziynatga berilishi qattiq tanqid qilingan. Ko`rqushga “ilgarigi mehmondin qolg`on” sarqit oshni tortishi Kulonkirning o`ta pastkashligidan dalolat beradi. Ko`rqush – “Osh egasi bilan totli” desa, Kulonkir tortinmay: “Bir yemog`lik qildikim, tabaq tubiga tushdi”. Shuning o`zi uning quruqligi va ochko`zligiga dalildir.

Muallif Kulonkir sulton toifasidagi hukmron doiralarga “oshxo`ri jomadaronlar” deb haqqoniy baho beradi, ularning noshudligi va layoqatsizligini “taom yemoqqa hozir, maslahatga aqli qosir” degan lo`nda iborada aniq va ravshan ifodalaydi. Bunday toifadan yaxshilik kutish mumkin emasligini bayon qilib: “Bu toifaning oz xizmati, ko`p minnati bo`lur, har kim bu toifadan muruvvat tilabdur, go`yo tol yog`ochdin zardolu tilabdur!” - deydi. Bu

bilan Gulxaniy sultonlar el-yurt manfaatini o'ylashdan uzoq turishlarini uqtiradi.

Boyo'g'li ham asardagi tushkun boylarning kinoyaviy obrazidir. U o'zini Qayqubod xarobalarining podshosi deb hisoblaydi. U mol-dunyoga o'ch. O'z mulki (chordevori) bilan qanoatlanmay, yana yangi joylarni egallab olmoqchi bo'ladi. Chunonchi, u avval o'zidan ko'ra martabasi pastroq Yapaloqqush bilan quda bo'lishdan nomus qilsa ham, qalinning ko'ngildagidek bo'lishini eshitib, qizini berishga ko'nadi.

Qalin voqeasi bilan yozuvchi Boyo'g'lini faqat mustabid feodal ekanligini emas, balki qizini mol-dunyoga sotgan shafqatsiz, bemehr ota ekanligini ham fosh etadi. Yozuvchi Boyo'g'lining ziqnaligini sovchilikka borgan Ko'rqush tilidan ochib tashlar ekan, "Ko'rqush ko'rdikim, Abdurahim sudxo'r baqqol mumsikdek ko'p xasisdur, agar ming chordevordan bir chordevor kam bo'lsa, o'ttiz tishini sindirur...", - deydi.

Sho'ranul o'ta firibgar mulozim (kichik amaldor) larning kinoyaviy obrazidir. Muallifning ta'riflashiga qaraganda: "Sho'ranul qushlar ko'ziga go'l, o'z ishiga pishiq, haromzodai tarror, o'g'ri mishiq, xarifi ayyor, har murda ustida tayyor, yigirmaning beshini mustahiqqa berib, o'n beshini qo'ynig'a urgan, tumshug'i Zokirboy jomafurushning tumshug'iga o'xshar ekan".

Asardagi kinoyaviy obrazlar qarama-qarshi qo'yish priyomi bilan o'zaro bog'lanib keladi. Masalan, Malik Shohin Yapaloq nomasini topshirgan Sho'ranulga: "Seni yubormasa bo'lmasmudi?" deb uni kamsitsa, Qarg'a ham Malik Shohinni tanqid qilib: "Ey podshohi olam panoh, o'zlari ma'no poyasidan bebahra ekanlar", - deydi.

Kordon – Malik Shohinning xazinachisi, **Turumtoy** esa uning xizmatchisidir. «So'z kelganda jilov saqlamay ro'baro' etguvchi» Turumtoy Kordonga qarshi qo'yilgan: "Siz o'z nafsingizni bitkazing, yo sulton amrin... Ikki suyuklik bir ko'ngilga sig'mas", desa, "Sen kamsafarlikdin bu so'zlarni aytding", - deb "Toshbaqa bilan Chayon"

masalini bayon qiladi va “Yaxshi rafiq birla safar qilsang, saodat toparsan va yomon rafiq birla shaqovat” degan fikrni isbotlaydi.

Gulxaniyning “Toshbaqa bilan Chayon” masalida bir-biriga zid va qarama-qarshi ikki obraz berilgan: Toshbaqa-aqlli, farosatli, safarlarda ko`p yurib, ancha tajriba orttirgan, insofli, sodiq va qadrdon do`st timsoli. U o`z hamrohi Chayonning suvdan o`ta olmasligini bilgach, unga yordam qo`lini cho`zadi. Lekin u Chayonning xiyonatini ko`rgach, uni halok qiladi. Gulxaniy bu masali orqali Chayonga o`xshagan odamlar bilan do`st va hamroh bo`lmaslikka, kishi o`zini va taqdirini o`shanday kishilarga topshirib qo`ymaslikka chaqiradi.

Chayon butun umri davomida birovlariga yomonlik qiladigan, ularga ziyon-zahmat etkazadigan, yaxshilikni bilmaydigan, yaxshilikka yomonlik qaytaradigan, xiyonatkor toifalarning ramziy obrazidir.

Yo`lda Chayonga hamroh bo`lib qolgan Toshbaqa ro`baro`laridan chiqqan suvdan suzib o`tgach, hamrohiga yordam berishni lozim topib: “Ey birodar, seni daryodan o`tkazib qo`ygani keldim, ustimga min, lekin bejo harakat qilma, o`z joningga jabr qilasan”, - desa ham, Chayon: “Har kim o`z maslahatini o`zi bilur”, - deb Toshbaqaning orqasiga minib borar ekan, bejo harakat qila boshlaydi va: “Sen bilmaysanmi Chayonning muddaosi, xoh do`stning ko`ksiga, xoh dushmanning orqasiga bo`lsin, nish urishdir”, - deydi.

Yaxshilikka yomonlik qilgan Chayonning razilligidan g`azablangan Toshbaqa bir sho`ng`ib, Chayonni suvga cho`ktirib yuboradi.

Gulxaniy bu masal orqali kishilarni xushyorlikka, zolimlarga qarshi qattiqqo`l, sezgir, shafqatsiz bo`lishga undaydi; do`stga do`st, dushmanga ayovsiz bo`lish kerakligini uqtiradi. Masalda bir-biriga qarama-qarshi bo`lgan ikki xarakter gavdalanadi: bulardan biri – Toshbaqa rahmdil, kishilarga yaxshilik qiluvchi, ulardan yordamini ayamaydigan, dushmanga shafqatsiz kishilar obrazidir. Chayon esa yaxshilikka yomonlik qiluvchi, to`g`ri kelgan kishiga ozor beruvchi Chayonsifat kishilarning achchiq kinoyaviy obrazidir.

Gulxaniy olimlik, donishmandlik da'vo qilgan, aslida o'taketgan savodsiz, har bir so'zida xatoga yo'l qo'yadigan din ahllarini ham savalagan. Bu hol Kordon bilan Boyo'g'lining munozarasida ham yaqqol ko'rinadi: «Anda Boyo'g'li aydi: “Siz aytgan Muhammad Amin muftidirki, mudom har ishda o'zidan bemaza va befahm va beidroqroq odamga maslahat qilur erdi. Xoh forsiy, xoh arabiy, har kitobki bitsa, sahiv va g'alatdin xoli emas erdi, bovujudi bu hama noqisligi birla o'zini hammadin mullo va donishmandi ro'zg'or ko'rar erdi...”

Gulxaniy yengil kulgi bilan Yodgor po'stindo'zning o'z kasbini yaxshi egallamagani holda maqtancholik qilishidan ham kuladi.

“Zarbulmasal” da Xolboqi misgar, eshon kalla, Niyozcha og'alik, Otaboy amin, mullo Sodiq va boshqa bir necha kishining nomi bilan bog'liq lavhalar borki, yozuvchi ular orqali o'sha zamondagi hukmron doiralarga xos bo'lgan tekinxo'rlik, zo'ravonlik, qalbakilik, munofiqlik, xushomadgo'ylikni qattiq qoralaydi.

Masal haqida o'z fikr-mulohazalaringizni bildiring.

Biz Gulxaniyning “Zarbulmasal” asaridagi syujet (voqea) ipiga san'atkorona bog'lanib kelgan va har birini mustaqil asar deyish mumkin bo'lgan “Maymun bilan Najjor”, “Tuya bilan Bo'taloq”, “Toshbaqa bilan Chayon” masallarida “qissadan hissa” tariqasida axloqiy-ta'limiy fikr va ma'nolar ifodalanganini ko'rib o'tdik.

Masal tuzilishi jihatidan xilma-xildir: ba'zi masallar she'r bilan yozilsa, ayrimlari nasriy yo'l bilan yoziladi. Chunonchi “Maymun bilan Najjor” she'riy formada, “Toshbaqa bilan Chayon” nasriy usulda yozilgan.

Obraz badiiy asarning o'ziga xos xususiyatidir. Masalda ko'rib o'tganimizdek, maymun, tuya, bo'taloq singari hayvonlar, toshbaqa, Chayon kabi jonivorlarning majoziy-kinoyaviy obrazlari ma'lum bir ijtimoiy ma'noni bildiradi. Masalan, toshbaqa bilan Chayon obrazida fe'l-atvori bir-biriga zid kishilar ustida bahs yuritgan yozuvchi, toshbaqaning harakati orqali bir-biriga yordam, do'stlik, hamkorlik, mehr-shafqat singari insoniy tuyg'u va fazilatlarni ma'qullasa, Chayonning nojo'ya qilmishida insoniy qiyofasini yo'qotgan, kishilik

jamiyati uchun tamomila zararli bo'lgan yaramas fe'l-atvorni fosh etgan. Gulxaniy bunday kishilardan nafratlanib, do'st bilan dushmanni ajrata bilish, dushmanga o'z vaqtida qaqshatqich zarba berishga chaqiradi. Insonparvar kishi sifatida tasvirlangan toshbaqa tomonidan cho'ktirib yuborilgan Chayonning halokati misolida masalning g'oyaviy mazmuni ochiladi. Gulxaniy yovuz xoinlar mahv etilishi muqarrar degan xulosa chiqaradi.

Masaldagi bunday ibratli fikr va xulosalar qissadan hissa deyiladi. Qissadan hissa, ko'rib o'tganimizdek, ko'pincha, masalning oxirida, ba'zan esa boshida keladi.

Gulxaniy “Zarbulmasal” asarini yozishda xalq og'zaki ijodidan unumli foydalanganmi?

Mehnatkash xalq hayotini yaxshi bilgan hajviy asarlar muallifi Gulxaniy xalqning orzu-umidlarini, uning og'zaki ijodini juda yaxshi bilar edi. U o'zbek va tojik tillaridagi bir qancha maqol, masal va hikmatli so'zlardan san'atkorlarga xos badiiy mahorat bilan ijodiy foydalandi. Keltirilgan barcha maqollar asarning g'oyaviy mazmunini ochishga yordam beradi. Masalan, Yapaloqqushning o'g'liga o'z qizini berishni lozim ko'rmagan Boyo'g'li sovchi bo'lib kelgan Ko'rqushga qarab shunday deydi:

“Sen menga nasihat o'qig'ali keldingmu?”. “Anglamay so'zlagan og'rimay o'lar...”

Gulxaniy xalq og'zaki ijodi materiallarini qayta ishlash bilan birga, uning g'oyaviy yo'nalishini, shakli, uslubi va badiiy xususiyatlarini to'la saqlab qolishga intiladi. Shuningdek, ayrim maqollarni ko'chma ma'noda ham qo'llaydi. Bu esa istiora yoki metaforik iboralardir. Masalan, “Tikansiz gul, sadafsiz dur, mashaqqatsiz hunar bo'lmas” iborasi bir ishni bitkazish uchun mashaqqat chekishga to'g'ri keladi, degan ma'noda ishlatilgan.

Gulxaniy “Zarbulmasal”da ijodiy foydalangan ko'pgina maqol, matal, masal, hikmatli so'zlar ham xalqimizning jonli tilida va yozma adabiyotida qo'llaniladi. Bu maqollarda kishilarning mehnatsevarlik, har bir masalaga aql-idrok bilan yondashish, to'g'rilik, sofdillik, sabotlilik kabi ajoyib fazilatlari ulug'lanadi. Masalan, “Bugungi ishni

ertaga qo`yma”, “Uyat o`limdan qattiq”, “Evi bilan so`zlaganning qurboni bo`l”, “Yolg`on masal turmas», “Bo`ynida illati borning oyog`i qaltirar”, “Yaxshi bilan yurding – etding murodga, yomon bilan yurding - qolding uyatga” kabi o`rinli qo`llangan maqollar xalq donoligini ifodalab keladi.

Maqollar “Zarbulmasal”ning tilini boyitib, uning g`oyaviy-badiiy qimmatini, shiradorligini oshirishga xizmat qiladi. Maqollarga juda katta e`tibor bergan Gulxaniy o`z asarlarini “Zarbulmasal” deb nomlaydi. Zarbulmasal maqol demakdir.

Maqol xalq og`zaki ijodining eng ixcham, lekin nihoyatda sermazmun janridir. U xalqning ko`p yillik tajribasi natijasida orttirgan donishmandligini namoyish etadi.

Umuman, maqol va hikmatli so`zlar, A.M.Gorkiy aytganidek, xalqning o`ziga xos hayotini, tajribalarini namunaviy yo`sinda ifodalaydi.

Gulxaniy “Zarbulmasal”da: “Ammo roviylar andoq rivoyat qilurlarkim”, “Bor erdi Farg`onada bir sorbon”, “Murod-maqсадlariga etdilar” kabi xalq rivoyatlari va xususan, ertaklar, qissalarga xos an`anaviy muqaddima va xotima gaplardan juda o`rinli foydalangan. Bu esa asar tili va uslubining sodda va maroqli bo`lishiga xizmat qilgan.

Yozuvchi “Zarbulmasal”da aksar xalq og`zaki ijodiga xos bo`lgan saj, ya`ni nasriy ifodaning qofiyalanishidan ham foydalangan. Misol uchun “Farosatning oyog`i oqsoq”, “Tevadek yegani sho`ra va yantoq”, “Oyog`idan osilgan sutqoq, oqqushga o`xshagan Jalol bo`qoq...” kabilarni eslatib o`tamiz. Bunday prozada vazn bo`lmasa ham, lekin ichki qofiya mavjud. Prozadagi bunday qofiya saj deyiladi.

Shunday qilib, satirik yozuvchi Gulxaniy “Zarbulmasal”da xalq og`zaki ijodi imkoniyatlaridan unumli va o`rinli foydalanish bilan o`z asarining g`oyaviy-badiiy jihatdan pishiq va xalqqa manzur bo`lishiga erisha oldi.

Gulxaniy asarlarining tili va badiiy vositalari haqida nima deya olasiz?

Gulxaniy asarlari faqat g'oyaviy mazmuni bilangina emas, balki badiiy tili va uslubi bilan ham o'sha muhitdagi adabiyot vakillari ijodidan keskin farq qiladi. Chunki Gulxaniy asarlarining, ayniqsa, "Zarbulmasal"ning tili o'sha vaqtlardagi jonli xalq tiliga yaqin bo'lishi bilan diqqatga sazovordir.

Gulxaniy xalq ommasiga manzur bo'lgan asarlarini yozishda faqat xalqning jonli tili va og'zaki ijodiyotiga tayanib qolmadi, balki o'zbek mumtoz adabiyoti vakillari Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Boburning ijodiy tajribalaridan, nasrdagi mahoratidan bahramand bo'ldi. Ayniqsa, Alisher Navoiyning nasriy asari — "Mahbub ul-qulub" Gulxaniyning "Zarbulmasal" ni yaratishiga samarali ta'sir etdi.

"Zarbulmasal"ning tili va muallif uslubi ustida so'z borar ekan, "Echkining oti Abdulkarim bo'larga so'z kerak", "Sening kordonlig'ing kulol mo'ndida suv ichgandek ekan", "Og'zi oshga etganda burni qonagan men bo'ldim", "Xom tarvuzni qo'ltig'ingga olma" kabi iboralarni eslatib o'tamiz. Bunda Gulxaniyning maqol va masallardan aniq ifodalar va iboralar ijod etishdagi mahorati yaqqol ko'zga tashlanadi, ko'rinadi. U xalq askiya va yumori tajribasidan foydalanib, qiziqarli lavhalar ham chizdi. Buni Boyo'g'li uyidagi bazmning tarqalishi tasvirida ravshan ko'rish mumkin: "Alqissa, zamondin keyin bazmlari tuganib, mug'anniylar olganlariga quvonib, oroyish uzilib, ma'raka buzilib, el oyog'i tinib, orom uchun etikdan oyoq... chiqardilar". Bundan tashqari, "Zarbulmasal"dagi voqealarning mantiqiga bog'lanib kelgan "Yapaloq sha'n-shavkatlar bilan to'y olib keldi", "Og'zingizdan o'rgulay, to'ram", "Bo'rimisiz, tulki?" kabi iboralar aniq hamda "teva", "tushov", "palos", "taqiya" kabi xalq orasida keng tarqalgan nomlar Gulxaniyning katta hayotiy va ijodiy tajribaga ega bo'lganini, asar tilining boyligi, ommabopligi va uslubining ravonligini ravshan ko'rsatadi.

Gulxaniy "Zarbulmasal"da tabiat manzaralarini turli badiiy bo'yoqlarda ustalik bilan tasvirlab bera olgan:

Bor edi ko'p ne'mati alvonlari,
Xurramu ma'mur edi hayvonlari.

Zulf kabi sunbuli xushbo`ylari,
Rohatijon erdi oqar suvlari.

“Tuya bilan Bo`taloq” masalidagi tabiat tasvirini ko`zdan kechiraylik:

Fasli tamuz erdi, havo ko`p isig`,
Yo`lda temurdek edi qumlar qiziq...

Gulxaniy voqea tasviriga ustalik bilan yumorga xos ruhni kiritadi. Masalan, yozuvchi Xolboqi misgarning “Ey tosh kemirgur nafas... meni namozxon aylading”, deb o`z nafsiga qilgan malomati, Muhammad Qosimning mardikor do`ppisini tortib olib: “Mening do`ppimning tovonini sen berursan” deb qilgan da`vosi, Yodgor po`stindo`zning “Chokdan musht o`tmasa yaxshi tikish” degan javobi engil kulgiga sabab bo`ladi. Bu hol muallifning yumordan ham ustalik bilan foydalana olish mahorat egasi ekanligidan dalaolat beradi.

“Zarbulmasal”ning kompozitsiyasi hikoya ichida hikoyalar san`atkorona ulanib kelgan ertaklarning kompozitsion qurilishiga o`xshab ketadi. Bir qator masallar asosan voqea bilan bog`lanadi, syujet qismlari (voqea tuguni, rivoji, kulminatsion nuqtasi va echimi) ixcham va bir butunlikni tashkil etadi.

Gulxaniy atoqli masalchi yozuvchidir. Butun hayotini mehnat bilan o`tkazgan Muhammad Sharif Gulxaniy mehnatkash xalq bilan birga bo`ldi, unga sodiq qoldi. O`z ijodini xalq hayotini, uning orzu-armonlarini aks ettirishga bag`ishladi.

Gulxaniy ijodining xalqchiligi shundaki, u xalqni talovchi xon va beklarni el va yurtga xarobalik keltirgan “boyqushlar”, “yapaloqlar” deb achchiq kulgi ostiga oladi.

Gulxaniy ijodi to`xtovsiz o`sib, rivojlanib borar ekan, shoir dastlabki izlanish davridagi saroy adabiyoti ta`sirida paydo bo`lgan qasidachilik va taqlidchilik illatlaridan qutulib boradi. Xalq hayoti va ijodi unga katta mahorat maktabi bo`ldi. Bu esa Gulxaniy ijodining g`oyaviy-badiiy takomilida o`z ifodasini topadi.

Gulxaniy o`zining “Zarbulmasal” asari bilan kamolot bosqichiga ko`tariladi. Bu asarida u real hayot voqealarini mavzu qilib

oldi, ekspluatator guruhlarning hajviy obrazlarini yaratdi. Voqeyiy epizodlarda o'z davri hayotining manzaralarini yanada aniqlashtirishga intildi.

“Zarbulmasal” da tanqid bilan kulgi, hajv bilan nasihat uyg'unlashib ketadi.

Gulxaniy o'zbek badiiy prozasining rivojiga katta hissa qo'shgan adib, mohir masalchidir. Uning xalq orasida keng shuhrat qozongan “Zarbulmasal”i hozir ham kitobxonlarning sevimli asarlaridan biri bo'lib kelmoqda. Bu asar o'quvchilarda boylar, xonlar yashagan muhitga qarshi nafrat va g'azabni uyg'otadi, ularni mehnat ahliga muhabbat, do'stlik, sadoqat, rostgo'ylik va to'g'rilik ruhida tarbiyalashga munosib hissa qo'shadi.

Umuman olganda, Gulxaniy hozirgi o'zbek bolalar adabiyotining maydonga kelishida o'z asarlari bilan salmoqli o'rinni egallagan va hissa qo'shagan adibdir.

Nazorat uchun savollar:

1. Nima uchun Alisher Navoiyni buyuk shoir deb bilamiz? Uning o'zbek bolalar adabiyotiga qo'shgan eng buyuk xizmatlari nimada deb bilasiz?

2. Alisher Navoiyning umumturk adabiyoti va madaniyati rivojidagi o'rni haqida nima deya olasiz?

3. Alisherning tug'ilishi, oilasi va Iroqqa ketishigacha bo'lgan davr haqida so'zlab bering.

4. Yosh Alisherning Sharafiddin Ali Yazdiy bilan uchrashish voqeasi haqida so'zlab bering.

5. Farididdin Attorning “Mantiq ut-tayr” asari bo'lajak shoirga qanday ta'sir ko'rsatdi?

6. Alisher Navoiy “Lison ut-tayr” asarida qanday masalalarni ilgari surgan?

7. Alisherning Abulqosim Bobur Mirzo podshohligi davridagi o'qish yillari haqida so'zlab bering.

8. Alisher Navoiy va Lutfiy munosabatlari haqida to'xtalib, yosh shoirning mavlono Lutfiy hayratga solgan g'azali matlaini tushuntiring.

9. Alisher Navoiyning davlat arbobi sifatida olib borgan faoliyati haqida fikr bildiring.

10. “Xamsa” dostonida odob-axloq, mehnat, ona-Vatanga muhabbat tuyg`usining ifodalanishi xususida fikringizni bayon qiling.

11. Alisher Navoiyning odob-axloq haqidagi asarlari xususida to`xtalib, fikringizni bildiring.

12. Gulxaniyning hayoti va ijodiy faoliyati haqida qisqacha so`zlab bering.

13. Gulxaniy she`rlari to`g`risida so`zlab bering.

14. “Zarbulmasal”dagi Yapaloqqush, Boyo`g`li, Kulonkir sulton kabi kinoyaviy obrazlarni tahlil qiling.

15. Masal deb qanday asarga aytiladi?

16. Qoliplash nima?

17. “Maymun bilan Najjor”, “Tuya bilan Bo`taloq” masallarining Yapaloqqush hikoyasiga ulanib kelishini tushuntirib bering.

18. “Toshbaqa bilan Chayon” masalida qanday g`oya ilgari surilgan?

19. “Zarbulmasal” asarini yaratishda Gulxaniy xalq og`zaki ijodidan qanday foydalangan?

20. Asarning tili va badiiy xususiyatlari haqida so`zlab bering.

**Foydalaniladigan asosiy darslik va o`quv qo`llanmalar,
elektron ta`lim resurslari hamda qo`shimcha adabiyotlar
ro`yxati:**

Rahbariy adabiyotlar :

1. Karimov I.A. Barkomol avlod - O`zbekiston taraqqiyotining poydevori.- Toshkent, 1997.

2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. -T.: Ma'naviyat, 2008

Asosiy darsliklar va o`quv qo`llanmalari:

1. Jumaboyev M. O`zbek bolalar adabiyoti. –T.: O`qituvchi, 2002, -290 bet.

2. Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti. –T.: O`qituvchi, 2011-B. - 260 bet.

Qo`shimcha adabiyotlar:

1. Ahmedov Sh., Qo`chqarov R., Rizayev Sh. Adabiyot: 6-sinf uchun darslik-majmua. – T.: Ma`naviyat, 2005. – B. 220-236.
2. Jumaboyev M. O`zbek va chet el bolalar adabiyoti. – T.: O`zbekiston, 2002. – B. 64-68.
3. Jumaboyev M. O`zbek bolalar adabiyoti. – T.: O`zbekiston, 2002. – B. 70-74.
4. Qosimov B., Jumaxo`ja N. O`zbek adabiyoti: 10-sinf uchun darslik. – T.: G`afur G`ulom, 2003. – B. 198-200.

5-mavzu: Abdulla Avloniy va Hamza ijodi

REJA:

1. Abdulla Avloniyning tarjimai holi.
2. Abdulla Avloniyning pedagogik faoliyati, yangi maktablar, o`quv jarayonlari, dars uslubi tashkil etishdagi faoliyati.
3. “Turkiy guliston yoxud axloq” asarining ta’limiy va tarbiyaviy ahamiyati.
4. Hamza Hakimzoda Niyoziyning hayoti va ijodiy faoliyati.
5. Hamza Hakimzoda Niyoziy ma’rifati.
6. Uning ta’limda joriy etilgan o`qish kitoblari mohiyati.
7. Hamza Hakimzoda Niyoziy qalamiga mansub “Gul” turkumiga kiruvchi to`plamlarining badiiy ahamiyati.

ABDULLA AVLONIY

(1878 - 1934)

Hozirgi zamon bolalar adabiyotining rivojiga juda katta hissa qo`shgan allomalardan biri Abdulla Avloniy bola ta’lim-tarbiyasiga alohida muhabbat bilan qaragan edi.

- Tarbiyani tug`ilgan kundan boshlamak, vujudimizni quvvatlantirmak, axloqimizni kuchlantirmak, zehnimizni ravshanlantirmak lozim... , deydi u, - Shuning uchun tarbiya qiluvchi muallimlarning o`zlari ilmlariga olim bo`lib, shogirdlariga ham bergan darslarini amal ila chaqishtirib o`rgatmaklari lozimdir. Bu ravsh ta’lim ila berilgan dars va ma’lumot shogirdlarning diliga tez ta’sir qilib, ular ilimli-odobli bo`ladilar...

Eng yomon kishilar ilmga amal qilmaydirgan kishilardir. Agar tarbiya qiluvchi muallim olim bo'lib, amalsiz bo'lsa, bu shogirdlar axloqiga yomon ta'sir ko'rsatadir...

Abdulla Avloniy bola kamolotida zakovat va fikrning ijobiy ta'sir kuchiga g'oyat zo'r baho beradi. Uningcha, zakovat – insonning eng yaxshi fazilatlaridandir. Zakovatli kishilar biron ishni boshlamoqchi bo'lsalar uni har taraflama o'ylab ko'radilar. Shuning uchun ham ular katta hayotiy tajriba orttirib, kamolotga erishadilar. Zakovat hayotning barcha mushkul va jumboq masalalarini hal qilishda odamga hamrohdir: - Fikr tarbiyasi, - deb yozadi Avloniy, - eng kerakli, ko'p zamonlardan beri taqdir qilinib kelgan, muallimlarning diqqatlariga suyangan, vijdonlariga yuklangan vazifadir. Fikr insonning sharofatli, g'ayratli bo'lishiga sabab bo'ladi.

Shuning uchun Avloniy bolaning fikrlash qobiliyatini o'stirishda muallimning roli katta ahamiyatga ega deydi. Uning ta'kidlashicha, bolaning fikrini biron narsaga yo'llash va uning o'sha narsa haqida o'ylashiga erishish uchun uning diqqatini aniq narsalarga yo'naltirish, uning oldiga aniq bir masala qo'yish va unga javob topish uchun unda ehtiyoj paydo qilish kerak. Bunda bola fikrini muayyan tomonga yo'naltiruvchi aniq vazifalar belgilab berishda muallim katta rol o'ynaydi: Bu tarbiya deb yozadi Avloniy, - muallimlarning yordamiga so'ng darajada muhtojdirki, fikrning quvvati, ziynati, kengligi muallimning tarbiyasiga bog'liqdir. Dars bilan tarbiya orasida bir oz farq bo'lsa ham ikkisi bir-biridan ayrilmaydigan, birining vujudi birovga bog'langan jon ila tan kabidir. Masalan, joy solinmagan yaxshi bir uyning ichida o'tirmak mumkin o'lmadig'i kabi, ichiga har xil yangi ashyolar to'ldirib ziynatlangan eski imorat ham o'ltirishga yarog'limas. Basharti, o'ltirsa, insonlar. “Eski uyga yangi zardevor”, “xir ko'ylakka jun jiyak”, “Mis qozonga loy tuvoq” deb kulgu qulurlar.

Bayt:

*Fikr agar yaxshi tarbiyat topsa,
Xanjar olmosdan bo'lur o'tkir.
Fikrning oynasi o'lursa zang,*

Ruh ravshan, zamir bo'lar benur.

Ha, bu ulug' pedagog Abdulla Avloniyning dil so'zlari. Bunday buyuklarning el-yurtga xizmati singan mo'tabar kishilarning nomlari mangulikka dahldor bo'ladi. Asrlar osha bunday odamlarning xizmatlari ko'z-ko'z qilinaveradi. O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A.Karimov ham ta'lim-tarbiya haqidagi ma'ruzasida albatta, Abdulla Avloniy haqida to'xtaladi. Uning ibratomuz so'zi va ishini misol qilib aytadi, - men Abdulla Avloniyning "Tarbiya biz uchun yo hayot yo mamot, yo najot yo halokat, yo saodat, falokat masalasidir" degan fikrini ko'p mushohada qilaman", - deb bu aziz ustozning bosib o'tgan hayot yo'lini yoshlarga ibrat qilib ko'rsatadi.

Ana shu mo'tabar inson o'zbek madaniyatining ulkan vakillaridan biri, pedagog, jamoat arbobi va yozuvchi Abdulla Avloniy 1878- yilda Toshkent shahrida to'quvchi oilasida dunyoga keldi.

Abdulla Avloniy boshlang'ich diniy maktabda va madrasada o'qidi, ilm-fanga ixlos qo'ydi. O'zbek va boshqa sharq xalqlari adabiyotini berilib o'rgandi. Abdulla Avloniy 14 yoshidan she'rlar yozishni mashq qila boshladi. Uning bu davrda yozgan ilk she'rlari o'sha davr vaqtlı matbuot sahifalarida bosilib turadi.

Abdulla Avloniy xalqni ilm-fan nurlaridan bahramand qilishni o'zining birdan-bir burchi deb bildi va 1904- yilda o'zi yashab turgan joyda - Mirobodda maktab ochdi.

Abdulla Avloniy maktab har tomonlama bolani o'ziga tortishi uchun harakat qiladi. Uning qo'lidan duradgorlik ishlari ham kelar edi. Shuning uchun u yozuv taxtasi, parta yasab, barcha o'quv jihozlarini o'zgartiradi. Bu yerda o'qiydigan bolalarning asosiy ko'pchiligini kambag'allarning bolalari tashkil etganligi sababli muallim boy-badavlat do'stlarining ko'magida «Jamiyati xayriya» tashkil etadi. Bu bilan bolalarga kiyim – bosh, oziq-ovqat, daftar, qalam bepul berilishini ta'minlaydi.

Avloniy ochgan maktabning shuhrati tobora ortib, o'quvchilarning soni ko'paya boradi.

Abdulla Avloniy o'zi tashkil qilgan maktabda bolalar diqqatini asosiy fanlarga qaratib, ularning tezda savodini chiqarishga va aniq fanlardan bahramand etishga harakat qildi. U bolalarga jo'g'rofiya, tarix, adabiyot, til, hisob, handasa, hikmat (fizika) kabi fanlardan ma'lumotlar berdi.

1907- yilda "Shuhrat" deb nomlangan ro'znoma tashkil etdi va uning sahifalarida mehnatkash xalq manfaatlarini himoya qilishga doir fikrlarni targ'ib etdi. Jumladan, ro'znomaning birinchi sonida: "Matbuot har insonga o'z holini ko'rsatuvchi, ahvol olamdan xabar beruvchi, qorong'u kunlarni yorituvchi, xalq orasida fikr tarqatuvchi, ilm, ittifoq, hikmat g'oyalarini yoyuvchidir", deb yozgan edi.

Abdulla Avloniy "Adabiyot yohud milliy she'rlar" deb nomlangan to'rt qismdan iborat bo'lgan darsligida yoshlarni maorif madaniyatga chorlaydi, yaramas xulq-odatlarni esa tanqid qiladi.

O'sha davr xalq pedagogikasida Abdulla Avloniyning "Birinchi muallim" – "Alifbo", "Ikkinchi muallim" - "O'qish" kitoblari katta rol o'ynaydi.

Bu kitoblarda Avloniy o'tmish adabiyotimizning eng yaxshi an'analarini davom ettirdi, ilm va ma'rifatning ahamiyatini yangicha talqin etdi.

"Birinchi muallim"da Avloniy dastavval 32 harfni yolg'iz yoziladigan shakllarini bir sahifada alifbo tartibida bergan. Shu sahifada alifning so'z boshida, o'rtasida va oxirida yozilishini ko'rsatgan, so'ng alifni barcha "bosh harflar"ga qo'shib, bo'g'inlar hosil qilgan.

"Ikkinchi muallim"da axloq, odobga doir, halollik va poklikka oid turli she'rlar, hikoya, masal va ertaklar jamlangan, rang-barang allegorik obrazlardan ustalik bilan foydalangan.

Kitob "Maktab" she'ri bilan boshlanadi. Unda kimki maktabga borsa, o'qisa, savodxon bo'lsa, juda ko'p narsalarga erishishi chiroyli ta'riflanadi:

*Maktab duru gavhar sochar,
Maktab sizga jannat ochar,
Maktab jaholatdan qochar,*

*G`ayrat qilib o`qing, o`g`lon!
Maktab sizni inson qilur,
Maktab hayo ehson qilur,
Maktab g`ami vayron qilur,
G`ayrat qilib o`qing, o`g`lon!..*

Darslikda ko`plab ibratomuz she`r, hikoya va ertaklar berilgan.

Abdulla Avloniy 1904 -yildan umrining oxiriga qadar o`qituvchi bo`lib ishlaydi. U o`nlab she`rlar, “Maktab gulistoni”, “Turkiy guliston yohud axloq” kabi darsliklari bilan o`zbek bolalar adabiyotiga poydevor qo`ygan edi. Uzoq yillar qayta-qayta nashr etilgan “Turkiy guliston yoxud axloq” Yusuf Xos Hojibning “Qutadg`u bilig”, Nosir Xusravning “Saodatnoma”, Sa`diyning “Guliston” va “Bo`ston”, Jomiyning “Bahoriston”, Navoiyning “Mahbub ul-qulub”, Donishning “Farzandlarga vasiyat” tipidagi o`ziga xos tarbiyaviy asardir. Unda Abdulla Avloniy o`zining ijtimoiy va axloqiy qarashlarini bayon etgan. Asarning so`z boshisida muallif bu haqda shunday yozadi: “Men bu asarimni maktablarimizning yuqori sinflarida ta`lim bermak ila barobar ulug` adabiyot muhiblari – axloq xavaskorlarining e`tiborlariga taqdim qildim”.

Darslikdagi har bir bo`lim ta`lim-tarbiyaning muhim bir masalasiga bag`ishlangan bo`lib, ularning biri ikkinchisini to`ldiradi, takomillashtiradi. Har bir bo`limda kichik hajmli, ibratli hikoyalar keltiriladi, she`riy parchalar yoki hikmatli so`zlarda qissadan hissa chiqariladi. Yozuvchi bu asarida xalq og`zaki ijodidan keng foydalangan.

Abdulla Avloniyning “Bahor keldi”, “Bulbul”, “Bola ila gul”, “Yolg`onchi cho`pon”, “Tulki ila qarg`a” kabi juda ko`p she`rlari kichik maktab yoshidagi bolalarga bag`ishlangan.

“Maktab bolasi” she`ri boshlang`ich sinf o`quvchilari hayotidan olib yozilgan. Asarda ishyoqmas, dangasa bolaning qalbida o`qishga muhabbat uyg`onishi umumiy yo`sinda bayon etiladi:

*Yo`lga soldi til ila yo`ldoshin,
Maktabga moyil ayladi boshin.
Soldi o`rtog`ining so`zina quloq,*

*Bosdi ul ham o`quv yo`lina oyoq.
Ikkisi birga bo`ldilar mullo,
Chiqdi xatu savod ham imlo.*

Shu tariqa shoir qissadan hissa chiqarar ekan, “Yaxshi bilan yursang yetarsan murodga” g’oyasini ilgari suradi.

Abdulla Avloniy o`zbek adabiyotida drama janrining rivojlanishiga ham katta hissa qo`shdi. Uning “Advokatlik osonmi?”, “Pinak”, “Biz va siz” pyesalari adabiyotimiz tarixida o`chmas iz qoldirdi.

Abdulla Avloniy 1934 -yilda vafot etgan. U ma’rifatchi, shoir, dramaturg, jurnalist, rejissyor, tarjimon, aktyor, jamoatchi, muallim sifatida xalqimiz qalbida mangu saqlanib qoladi.

HAMZA HAKIMZODA NIYOZIY (1889-1929)

Hamza Hakimzoda Niyoziy 1889- yilda Qo`qon shahrida tabib oilasida tavallud topdi. Uning pedagoglik faoliyati 1911- yildan boshlanadi. U dastlab Qo`qon shahrining O`ojibek guzarida kambag`allarning farzandlari va yetim-yesir bolalar uchun maktab ochdi.

Hamza mehnatkash xalq ommasi va uning bolalarini o`qitish va tarbiyalash maqsadida, ularni moddiy jihatdan ta`minlashni nazarda tutib, “Yordam jamiyati” tashkil qiladi. Shu jamiyat orqali u o`quvchilarni o`quv qurollari, kiyim-kechak va oziq-ovqat bilan ta`minlab turdi.

1914- yilda jahon urushining boshlanishi Turkiston boshiga tushgan balo bo`ladi. Urush ta’sirida mehnatkash xalq yanada qashshoqlashadi, bolalar nihoyatda ayanchli ahvolda yashaydilar. Bu hol Hamzaga ta’sir qiladi. Shoir ularning og’ir ahvolini ifodalovchi she’r va maqolalari bilan matbuotda muntazam ravishda qatnashib turadi. Hamza 1914- yilda “Sadoi Turkiston” ro`znomasida bosilgan she’rida xalq ahvolini shunday ta’riflaydi:

*... Kambag`allar titrashib yurgay yalong`och izg`ushub,
Oh, bu faqiru asorat onlara sayyoddir,
Dil shikasta, bag`ri xun, ko`zida yosh shashqator,*

Otasiz, baxtsiz yetimlar holiga faryoddir.

Shunday sharoitda Hamza “bir iloj qilib kambag'al bolalarni aqchasiz... tarbiya va o'quvga boshlarini band qilmoq...” choralarini izlaydi, she'r va maqolalarida bolalarni o'qishga chaqiradi. Bu g'oyani Hamza “O'qi” she'rida bayon etadi. O'sha yili u yetim va kambag'al bolalar uchun “Doril yetim” (“Yetimlar maktabi”)ni ochadi va o'zi o'qituvchilik qiladi. Hamza birinchi sinf o'quvchilari uchun “Yengil adabiyot”, 2-sinf uchun “Axloq hikoyalari” o'qish kitoblarini tuzadi.

Hamza 1915 -yilda Marg'ilonga borib, kambag'al bolalari uchun maktab ochadi. 1918- yilda esa Farg'onaga borib o'qituvchilikni davom ettiradi va u yerdagi yosh san'atkor-ixlosmandlarni to'plab, “Sayyor dramtruppa” tashkil qiladi. 1919- yilning boshlarida Hamza Qo'qondagi boqimsiz bolalar uyiga mudir qilib tayinlanadi. Bu yerda u uch sinfli maktab ochib, o'zi o'qituvchilik qiladi. 1922-1924-yillarda shoir Qoraqalpog'istonning Xo'jayli tumanidagi bolalar uyi mudiri va o'qituvchisi bo'lib ishlaydi. 1925-yilda esa u Farg'onaning Avval qishlog'iga o'qituvchi qilib tayinlanadi va g'oyat og'ir sharoitda ishlaydi. Ayni vaqtda u xalqni yangi zamon qurilishi tomon chaqiruvchi badiiy ijodini davom ettiradi.

Shoir 1928-1929 -yillarda Shohimardonda o'qituvchilik qiladi.

Hamzaning tarbiyachilik faoliyatini uning shu mavzuda yozgan asarlari yanada to'ldiradi. Uning tarbiyaviy mavzuda yaratgan “Ilm ista”, “Maktab”, “Kitob”, “O'qi”, “Qalam”, “Hikoya”, “To'g'ri so'z bola”, “Hikoyat”, “Toshbaqa bilan Chayon”, “Bolaning yomon bo'lmog'iga sabab bo'lgan onaning jazosi” kabi she'rlari xarakterlidir. Bu asarlar shoirning 1914 -yilgacha bo'lgan ijodidan namuna sifatida tahsinga loyiqdir.

Hamza xalqni o'qitish, savodxon qilish uchun tinimsiz intiladi va kurashadi. Maktablar uchun darslik va qo'llanmalar yozishni o'ziga maqsad qilib olgan bolalarning chin do'sti Hamza bu yo'lda ancha ishlarni amalga oshiradi. Hamza yozgan darsliklar uning o'sha davrdagi dunyoqarashi, badiiy ijodi, bolalar adabiyotini tushunishi haqida ko'pgina ma'lumot beradi. Bu g'oya «Yengil adabiyot»da o'z aksini topgan.

Muallim-olimning bu kitobidan munosib o`rin olgan “Maktab xususinda” asari alohida ajralib turadi. U bu she`rda maktabni millatning quyoshiga, guli va bog`iga o`xshatib ta`riflaydi:

*Maktab millat quyoshi,
Balki ko`z ila qoshi.
Ko`zsiz, qoshsiz kishining
Qanday xunukdir boshi.
Maktab millat saroyi,
Ilmu adabning joyi.
Dunyoda eng saodat
Axtarganlarning joyi.
Maktab millatning guli,
Millat aning bulbuli,
Maktabsiz qolgan millat
Boshqa chamanning quli...*

“Birinchi sinf bolasining so`zi” she`rida shoir o`sha quyoshga, nurga, gulga, baxtga intilgan o`quvchining yozuv va chizuvni o`rganib olib baxtga erishayotganligini uning nomidan,

*-Mening o`qib, yozganim,
Oltin, kumush qazganim,
Tilak sari uchuvga
Go`yo qanot yozganim, -*

kabi misralarda bayon qiladi.

Hamza xuddi shu darslikdan o`rin olgan “To`g`ri so`zla” she`rida har qanday holatda ham, hatto boshingga qilich kelganda ham to`g`ri so`z bo`l, deb o`z o`quvchisini, yosh kitobxonni to`g`ri so`z bo`lishga undaydi:

*To`g`ri so`zla ey o`g`ul,
Til burmagil yolg`onga hech.
Bir masal bor: to`g`ri so`zlar
Boshini kesmas qilich.*

Hamzaning “Yengil adabiyot”ga kiritgan she`rlaridagi bosh qahramonlarning belgili xususiyatlaridan biri – to`g`ri so`zlik. Shoir bolalarni to`g`ri va rostgo`y bo`lishga, zararli va foydasiz ishlardan

qochib ijobiy ishlar bilan shug'ullanishga, kishilarning yaxshi sifatlaridan ibrat olishga chaqiradi. "To'g'ri so'z bola"da bu fikr yanada jonli chiqqanini ko'ramiz. Hamza bu she'rida barcha narsa pul va boylik bilan o'lgangan jamiyatda hamma narsadan ko'ra haqiqatni ustun qo'ygan bola obrazini yaratadi.

Bir bola o'qishdan qaytayotganida ikki kishi uning oldini to'sib, biri dedi: "Tanga berurman senga, so'zla bir ozgina yolg'on menga".

Shunda bola unga juda donolik bilan javob beradi:

*So'zlang, aka, qomatingizga qarab,
Bu so'zingiz aslida yolg'on erur,
Tangaga yolg'onni kim olgan erur.
Sizda ko'p erkan o'zi yolg'on aka,
Siz ani avval sotib aylang ado.
Qolsa kamib, yetmay agar sizdanam,
O'rtog'ingizda ko'p erur bizdanam.
Ofarin aytdilar aning so'ziga
Tangani holis berubon o'ziga.
O'issa: kimki to'g'ri so'zi har qachon,
Teguzadur doimiy bo'yla hison.*

Hamza bu she'rida bolalarni yoshligidanoq rostgo'ylik ruhida tarbiyalash lozimligini uqtiradi, ularni yolg'onchilik va aldamchilikdan uzoqroq yurishga chaqiradi.

Shu kitobda "Qimorning boshi" degan bir she'r bor. Bu asarda Hoshimjon degan bolaning ayanchli qismatidan to'g'ri xulosa chiqarishga chaqiradi. Hoshimning "To'ptosh", "Juftmi-toq" degan o'yinlarni o'ynashdan asta-sekin qimor o'ynashga o'rganganini, bora-bora qimorga mukkasidan ketib, oxirida bor-yo'g'ini boy berganini, nihoyat uning go'loxlikka tushib, xorlikda o'lib ketganini ifoda etadi.

"O'qish kitobi" Hamzaning ikkinchi darsligidir. Unda to'qqizga dars bo'lib, ularning har biri axloqiy masalaga bag'ishlangan. Barcha hikoyalarning qahramoni ijobiy fazilatlarni o'zida mujassamlantirgan maktab o'quvchisidir. "Bir aqlli maktab bolasining o'z-o'zicha domlasining qilgan tarbiyalari yodiga tushib, fikrlanib, degan so'zlari" sarlavhali ikkinchi darsda bolaning nutq-ta'rifi vositasida ustoz obrazi

chiziladi. Hamza o`zi orzu qilgan o`qituvchini bola tilidan bunday ta`riflaydi:

*O`ylasak, bizning erurlar chin otamiz shul kishi,
Chunki bizga bilmaganni bildirur ustodimiz...
Ota birla onamizdan yaxshiroq shafqat qilib,
Bizdagi har kamchilikni ko`rsatur ustodimiz...
Asta-asta bizda bo`lgan har yomon, shum fe`lni,
Har kuni aylab nasihat yo`qotur ustodimiz.*

Yoshlarni insonparvarlik ruhida tarbiyalash ishiga Hamza alohida ahamiyat beradi. Odamlarga mehru muhabbat qo`yish, kishilarning qadr-qimmatiga yetish, ularni hurmat qilib, izzat-ikrom bilan muomala qilish Hamzaning fikricha, yoshlardagi insonparvarlikning asosidir. Yoshlarni bunday ruhda tarbiyalash dastavval, bolalarning eng yaqin kishilariga ayniqsa, ota-onasiga nisbatan muhabbat tuyg`ularini rivojlantirishdan boshlanishi kerak. Shoir ota-onani hurmat qilishni bolaning eng yuksak insoniy fazilatlaridan biri deb hisoblaydi. “Ul aqllik bola otasini ham qilgan tarbiya va shafqatlarini yod etib degan so`zi” sarlavhali uchinchi va “Ul aqllik bolaning mushfiqa enasi uchinda qilgan tashakkurlari” nomli to`rtinchi darslarida ota-onalar qiyofasi chiziladi.

Hamza kitobda otaning lirik obrazini chizarkan, uning amri xalq amridan ham kuchli, deb ta`riflaydi. Onani esa «Otamizdan ham muqaddas onamiz» tarzida ulug`laydi. Ayni choqda, ota-onaning bola tarbiyasi uchun mas`ul ekanligi ta`kidlanadi.

“O`qish kitobi”dagi bir necha she`rlar o`qish, ilm, maktab hamda kitobning ta`rifiga bag`ishlanadi. Jumladan, «O`qi» she`rida shoir o`qish natijasida kambag`al-bechoralarning asoratdan qutulib, madaniyat va san`atdan bahramand bo`lishi turgan gap, deb uqtiradi. O`qishning qadrini muallif o`qituvchi – ustozlar tilidan shunday ta`riflaydi:

*Gar dilingda o`ylagan orzuga yetmoq istasang,
Qimmat umring qilmagil bexudaga bekor, o`qi!..
Ey o`g`il! Dunyoda bo`lmoq istasang olijanob,
O`qigil maktab kelib, zinhor o`qi, ming bor o`qi!*

U “Maktab” she’rida “O`qub ilmu adab bo`lgay garang hushyor maktabdin” deb «Insonni inson qatoriga qo`shish», insonni kamolotga yetkazish va uni olijanob fazilatli kishi qilib yetishtirishda maktabning roli katta ekanligini ko`rsatadi. Shoir maktab tarbiyasining ahamiyatini yuksak baholaydi, uni sirlarning xazinasi, odamni odam qiladigan joy deb ko`rsatadi.

Hamza bolalarni ilimli, odobli hamda hunarli qilishda kitobning ahamiyati nihoyatda katta ekanligini “Kitob” she’rida sodda, obrazli, mazmundor misralarda tasvirlab berdi. U o`z she’rida kitob bilim manbai, “ko`zning nuri, dil huzuri, dillarning darmoni!...”. “Har balodan asrag`uvchi eng muhim qimmat yaror” kabi sifat va ta`riflar bilan kitobni yuksakka ko`taradi. Shu bilan birga har bir kishi ko`nglidagi orzuga yetishi uchun “Ilm manbai bo`lgan kitob”ni sevishi, savodli bo`lishi lozimligini uqtiradi.

*Har ko`ngilning orzusi shul erur obihayot,
Qadrini bilgan kishiga, shubhasiz, jondir kitob...
Ko`zning nuri, dil huzuri, dillarning darmonidur,
Har qorong`u dilga go`yo mohi-tobondir kitob...
Har kimki yoshlikda qilsa ozgina g`ayrat agar,
Tez zamonda oshno bo`lmog`i osondir kitob.*

Mumtoz adabiyotimizda qalam haqida juda ko`p falsafiy she`rlar yozilgan. Hamzaning “Qalam” deb nomlangan she`ri ham ana shunday asarlardan hisoblanadi. Shoir qalamni ma`rifat ramzi sifatida “Qoradir garchi izi nuri haqiqatdir o`zi” deya qadrlaydi.

Hamza “Ilm ista” she’rida yoshlarga murojaat qilib kishining ko`zlagan murod-maqsadiga erishishida ilm olishning ahamiyati katta ekanligini aytadi, yoshlarni ilm olishga, dunyo sirlarini o`rganishga da`vat qiladi. U ilimli kishi bilan ilmsiz kishini bir-biriga solishtirib ilimli kishini porloq oftobga, ilmsiz kishini qorong`u kechaga o`xshatadi. Shuning uchun ham Hamza ilm-fanning mohiyatini tushuntiradi va yoshlarni ilm o`rganishga undaydi:

*... Har murodu maqsadingga yetmoq istarsan murod,
Ko`z ochib bedor bo`l: darkor ilm, darkor ilm!
Ul haqiqat oyiniga sayqal istarsan*

Nihon, ilm ista, ilm ista, istag'il zinhor ilm!

Shuningdek, shoir ilm-fanni quruq o'rganib olishnigina targ'ib etmaydi, balki uning xalqqa xizmat qilishini yangi-yangi kashfiyotlar uchun kerakligini nazarda tutadi va buni bolalarga uqtiradi:

*Ilm bizni yeturgay har muroda,
Bizam ilm o'lsa uchgaymiz havoda
Olim bo'lsak dunyoda,
Kelur har ish bunyoda,
Biz ham suv osti kezib,
Ham ucharmiz havoda.*

Shoir ilm-fanning quch-qudratini, kishilar ongini o'stirishdagi bag'oyat katta rolini bolalarga sodda va ravon misralarda ifoda qiladi:

*... Olim bo'lsak qancha biz,
Har bid'atni yanchamiz.
Jahl otlig' dushmanni,
Ko'ksina tig' sanchamiz.*

Shoir "Hikoya" asarida bolalarni yolg'on gaprimaslikka, rostgo'ylikka chaqiradi. Bu g'oya xolasining pulini o'g'irlagan oiladagi katta o'g'ilning siri fosh etilishi vositasida ifodalanadi. Shoir sharmanda bo'lgan bola haqida gapirib, qissadan hissa chiqaradi:

*O'issa, kimi bo'yla xiyonat qilur,
Bir kun o'zin sho'yla hijolat qilur.*

"Toshbaqa bilan Chayon" masalining syujeti xalq og'zaki ijodida juda mashhur. Gulxaniy bu masal mazmunini nasriy yo'l bilan bergan bo'lsa, Hamza unga qayta sayqal berib, nazmda bayon etgan. Hamza masalda do'stlikni ulug'laydi, firibgarlik, tilyog'lamalikni esa qattiq qoralaydi. Toshbaqa orqali rahmdil, chin do'st obrazini yaratadi. Chayon obrazida esa yaxshilikka yomonlik qaytaruvchi, tilyog'lama, o'z so'zida turmaydigan kishilar fosh etiladi.

Shoir bolalarni tanlab, bilib do'st bo'lishga, yomon niyatli kishilar bilan xamroh bo'lmaslikka chaqiradi, kimda-kim yaxshilikka yomonlik qaytarsa, uning boshiga kulfat tushishi turgan gapligini uqtiradi. Masalda bunday xulosa chiqariladi:

*Hissa, kimi g'ayrni ulfat etar,
O'z-o'zicha boshig'a kulfat yetar.*

“O`qish kitobi”dagi asarlarning ko`pchiligida o`z zamonasi uchun g`oyat ilg`or fikrlar olg`a suriladi. Ayniqsa, undagi maktab, kitob, qalam, ilm, o`qituvchi, bola tarbiyasida ota-onaning roli haqidagi she`rlar, “Toshbaqa bilan Chayon” kabi ibratli asarlar hozirgi vaqtda ham kitobxonlarga manzur bo`lgan va ma`rifiy-estetik tarbiya beradigan asarlar sirasidandir. Ana shu g`oyaviy va badiiy yuksak, o`quvchilarga manzur bo`lgan asarlar “O`qish kitobi”ni o`zbek bolalar adabiyotining noyob namunalaridan deb hisoblash uchun asos bo`ladi.

Hamza 1925-yilda “Ikkinchi sinf uchun qiroat kitobi” darsligini yozdi. Bu kitob g`oyaviy mavzui jihatidan Alisher Navoiyning “Hayratul-abror” asariga yaqin turadi. Kitob bolalar ruhiga mos qilib, nasriy yo`l bilan yozilgan. Undagi birinchi asar – “Ilm”da ma`rifatlilik, ilmli bo`lish shunday sharhlanadi:

“Ey bolalar, har bir inson bolasiga dunyoda eng avval zarur va lozim bo`lgan narsa olamda ilmlik o`lmoqdir. Ilmsiz kishini butun inson demak ayni xatodir...”

Kitobdagi barcha darslar ana shunday tafsilot bilan boshlanadi, so`ng bir bayt she`r keltiriladi:

*Ilmsiz har kishi uchsa havoga
Ko`ngil berma aningdek xudnamoga.*

Hamza ilm haqidagi hikoyalaridan keyingilarini axloq, odob masalalariga bag`ishlaydi. Xususan, muallif darslikda bola tarbiyasida ota-onaning beqiyos rolini yuqori baholaydi.

Hamza bu asarida xalq og`zaki ijodidan unumli foydalangan. Asarning badiiy shaklini belgilashda bolalar adabiyotining talablari to`la ko`zda tutilgan, fikr sodda, ixcham, Ayni vaqtda, jonli til va obrazli iboralar bilan bayon qilingan.

Asarning boshdan-oyoq beva-bechora, mehnatkash omma manfaatini himoya qilish va ma`rifatga da`vat etish ruhi bilan sug`orilganligi Hamzaning haqiqiy ma`rifatparvar shoir ekanini tasdiqlaydi.

1915-yilda Hamzaning “Milliy ashulalar” toʻplami bosilib chiqdi. Bu toʻplamdagi sheʼrlarning koʻpchiligida maʼrifatparvarlik gʻoyalarini targʻib etish davom etadi. Hamza avvalgi sheʼrlarida ilmiy va yaxshi xulqli kishilarni maʼrifatparvar deb koʻrsatgan boʻlsa, endi u oʻz xalqi uchun jonini ham ayamaydigan, yuksak ijtimoiy ongli shaxslarni maʼrifatparvar deb talqin qildi. Bu uning ijodiga ijtimoiy voqelik taʼsir etganini, ijodkorning gʻoyaviy tomondan oʻsganini koʻrsatadi.

Shoir “Milliy ashulalar”, “Oq gul”, “Qizil gul”, “Yashil gul” va boshqa toʻplamlaridagi qoʻshiqlari bilan xalq ommasini madaniyatli boʻlishga undaydi, zulmdan shikoyat qiladi, ijtimoiy faollikka chaqiradi.

Mashhur tarbiyachi, atoqli shoir, dramaturg va bastakor Hamza Hakimzoda Niyoziy mehnatkash xalqni, shuningdek, yosh avlodni oʻqitish, maʼrifatli qilish, tarbiyalash ishiga oʻzining butun iqtidorini, umrini bagʻishladi.

Darsni mustahkamlash uchun savollar:

- 1.A.Avloniy qachon, qanday oilada tugʻilgan?**
- 2. Avloniy yaratgan darsliklarning nomini ayting.**
- 3. Avloniyning bolalar hayotidan olib yaratgan asarlarining nomlarini bilasizmi?**
- 4. Hamzaning qanday darsliklarini bilasiz?**
- 5. Hamza ning muallimlik faoliyati xususida fikringizni bildiring.**
- 6. Hamza masal yozganmi?**

Asosiy darsliklar va oʻquv qoʻllanmalari:

1. Jumaboyev M. Oʻzbek bolalar adabiyoti. –T.: Oʻqituvchi, 2002, -290 bet.
2. Jumaboyev M Bolalar adabiyoti. –T.: Oʻqituvchi, 2011-B. 260.
3. Zubareva Y.Y. i dr. Detskaya literatura: Uchebnik GʻY.Y. Zubareva, V.K. Sigov,

6-mavzu: Quddus Muhammadiy ijodida tabiat mavzusi

REJA:

1. Shoirning hayoti va ijodiy faoliyati.
2. She'rlardagi musiqiylikning kichik kitobxon uchun o'qimishlilikini ta'minlashi.
3. Q. Muhammadiy she'riyatida tabiatga munosabat.
4. She'rlarda poetik obrazning o'rni hamda ahamiyati.
5. Xulosa.

QUDDUS MUHAMMADIY (1907-1997)

Quddus Muhammadiy butun umrini, ijodini kichkintoylarning katta adabiyotiga bag'ishladi. Uning ijodi nihoyatda serqirra, mahsuldor, bolalar dunyosiga xos va mosdir.

*She'r yo'lin o'rgatgan quyoshim, oyim,
Kunduzim, yulduzim, ilhomim, so'zim,
Shu Vatan, shu xalqim, shu o'gil-qizim,
She'rimning asosiy mavzui sizlar.
Asarim ovozi – parvozi sizlar,
O'zingiz ilhomim oltin o'zagi,
O'zingiz she'rimning husn-bezagi,
Chunki siz men uchun, men-chi siz uchun...*

Haqiqatan ham shoir she'rlarining mavzui bepayon Vatani, uning mehnatsevar xalqi, shirin “o'g'il-qizlari”dir, asarlarining ovozi ham, “parvozi” ham, “ilhomim”ning “oltin o'zagi”, she'rining “husn – bezagi” ham shulardir.

Shoir o'z asarlarida bolalarning yurak tuyg'ularini, orzu va intilishlarini, o'qishdagi yutuqlarini aks ettirish bilan birga, ulardagi kamchiliklarni qoralaydi, uni yo'qotish yo'llarini izlaydi, topadi, o'z o'quvchisiga talabchan o'rtoq, qattiq qo'l ustoz sifatida yo'l ko'rsatadi.

Shoirni bolalarning hamma tomoni qiziqtiradi. U bolalarga nima xunigu nima chiroylik, nima yaxshi-yu, nima yomon, juda go'zal nima-yu, juda qiziq nima ekanligi haqida yozadi. U o'z she'rlari bilan

bolalarda estetik didni o`stirishga, go`zallik haqida tasavvur hosil qilishga harakat qiladi.

To`qson yillik umrini bolalarga she`r, qo`shiq, doston, doston – ertak yaratishga qaratgan Quddus Muhammadiy 1907-yilda Toshkent shahrida mehnatkash dehqon oilasida dunyoga keldi. Bo`lajak shoirning otasi Muhammad Alibek Abdurahmonbekov ancha savodli kishi edi. Shu sababli u dastlabki ma`lumotni otasidan oldi.

1925-yilda otasi vafot etgach, Quddus Muhammadiy avval amakisirikida, so`ngra esa maktab-internatda tarbiya oladi. Internatda Q.Muhammadiyning birinchi she`ri “Chuvalachi” maydonga keladi va bu erda chiqadigan «Quyosh» nomli devoriy gazetada bosilib chiqadi.

Shu ilk mashqlaridayoq bo`lajak shoirning nafosat olamini kuzatish va badiiy idrok etish talanti hamda umumlashtirish mahorati yaqqol ko`rinadi.

U yetti yillik maktabni muvaffaqiyatli tamomlab, Toshkent qishloq xo`jalik texnikumiga o`qishga kiradi. Bu yerda bolalar uchun she`rlar yoza boshlaydi. Uning “Tong o`yini”, “Paranji”, “Ahmad va asalari”, “Seleksiya stantsiyasi” nomli she`rlari vaqtli matbuotda bosilib chiqadi.

1931-yildan Q.Muhammadiy maktabda botanika o`qituvchisi bo`lib ishlaydi, shu bilan birga O`rta Osiyo Davlat universitetining biologiya fakul`tetida o`qiy boshlaydi.

Bolalar uyi va universitetdagi hayot, mehribon murabbiy va muallimlarning g`amxo`rliklari Q.Muhammadiy qalbida bir umr o`chmas iz qoldiradi. Bu yerdagi o`zaro do`stlik bo`lajak shoir qalbini tog`dek ko`tarib yuboradi.

Quddus Muhammadiy Oybek, O`.Olimjon, G`.G`ulomlarni o`zi uchun ustoz deb bilgan, ulardan o`rgangan, ular bilan doimo ijodiy muloqotda bo`lgan. Ilk she`rlaridan biri “Tong o`yini” orqali ulkan adib Oybek bilan tanishadi. Oybek bu iste`dodli bolalar shoirini hamisha qo`llab-quvvatlab, ijodiga g`amxo`rlik qilib kelgan.

Bir kuni yozuvchilar uyushmasida mushoira bo`ladi. Mushoiraga raislik qilayotgan Hamid Olijon she`r o`qish navbatini Q.Muhammadiyga beradi. Q.Muhammadiy zavq bilan “Sa`va

sayrarkan” she’rini o`qiydi. Q.Muhammadiyning ijodiy qobiliyatini payqagan H.Olimjon she’r tugashi bilan uni yoniga chaqirtiradi. Qachondan beri she’r yozishini, qaerda ishlashini surishtirib, she’r ma’qul tushganini aytadi. So`ng bolalar uchun she’rlarning kamligi haqida to`xtalib, mana shunday ajoyib she’rlarni ko`proq yozishni ta’kidlaydi.

Quddus Muhammadiy ijodiga xos bo`lgan muhim xususiyatlardan biri hozirjavoblikdir. Shoir asarlarida ona – Vatanga muhabbat, a’lo o`qish, xulq-odobda boshqalarga namuna bo`lishga da’vat etish, fan va texnikani o`rganish muammolari asosiy mavzulardan hisoblanadi.

Ikkinchi jahon urushi davrida Quddus Muhammadiy Islom shoirga adabiy kotiblik qiladi. Bu yerda u xalq og’zaki ijodi namunalari bilan yaqindan tanishadi. Islom shoirdan ko`p narsalarni o`rganadi.

Shoirning birinchi she’rlar to`plami 1946-yilda “O`quvchiga esdalik” nomi bilan bosilib chiqadi. Shundan keyin uning 60 dan ziyodroq turli nom va tillardagi kitoblari bosilib chiqdi.

Quddus Muhammadiy doimo zarur mavzularda asarlar yaratib keldi. Har bir she’rni kundalik hayotdan olib yozdi. Yozganda ham qiziq yozdi, qizg’in yozdi, soz yozdi. Bolalarni o`qishga, hunar o`rganishga, odobli bo`lishga, mehnatga chaqirdi, qiziqitirdi, yordam berdi. Buni shoirnig “O`quvchiga esdalik” she’rida ko`rish mumkin. Asarda maktab o`quvchisining ma’naviy qiyofasi va vazifalariga mufassal to`xtalib, o`qish, bilim o`rganish zarurligini ta’kidlaydi:

Bo`lay desang bog`bon,

Yo Vatanga posbon.

Yo osmonda uchuvchi,

Yo dengizda suzuvchi,

Nimani qilsang tilak,

Bariga o`qish kerak.

San’atkorning qaysi turkumda yaratgan asarini olmang, barchasida hayotbaxsh ruh, da’vatkorlik, bolani nimagadir chorlash, yaxshilik, a’lo o`qish, axloq-odobli bo`lishda boshqalarga o`rnak

ko'rsatish, qushlar va jonivorlarga mehribon bo'lishdek ibratomuz ma'no va mazmun yotadi.

Shoir o'quvchi bolalar hayotining faqat eng muhim, hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan masalalarinigina qalamga oldi va ularni badiiy jihatdan yorqin va ifodali qilib tasvirlashga urindi. Bu esa u tomonidan ishlatilgan tasvirlash vositalarining naqadar o'rinli va mazmundorligini tasdiqlaydi, obrazli ibora eng qisqa ifodali va mazmundor ibora ekanini isbotlaydi.

Quddus Muhammadiy sofdil, a'lochi o'quvchi bolalarni samimiy sevadi, o'z she'rlarida bunday bolalarni maqtaydi. "A'lochi Sodiq", "Sinov", "Mening orzuim", "Bizning uyda", "Yasha, Omon!", "Besh", "Solijonning darsxonasi" va boshqa she'rlari a'lochi o'quvchilar haqida yaratilganligi bilan muhim tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi. Shoir bu she'rlari orqali a'lo o'qish, tinmay mehnat qilish bilangina ilm-fan sirlarini egallash mumkinligini bolalar qulog'iga quyadi.

Quddus Muhammadiy ijodining yana bir muhim qirrasini satirik va yumoristik asarlari bilan bog'liq. "Nomsiz erkatoylar haqida", "Dum", "Ahmadjonga uyat", "Lapashang", "Ravshanjonning qo'li tilga kirdi" kabi ko'plab she'rlarida bolalar xarakteridagi yaramas odatlar ayovsiz tanqid qilinadi. Ayniqsa, shoirning "Dum" she'ri shu jihatdan xarakterlidir. Ulgurmovchi, uyga berilgan vazifani tayyorlamay «dum» bilan yuruvchi o'quvchilar haqida nasr va nazmda yozilgan ko'pgina asarlarni bilamiz. Q.Muhammadiy «dum»chilar ustidan kulish uchun mutlaqo yangi so'z va obraz topgan.

She'r quvnoq misralardan tashkil topgan bo'lib, bolalarning ruhiga, pedagogik-ruhiy xususiyatiga mos tushadi:

Bir maktabda gap mishmish

Turqunning dumi bormish.

Dum bilan yurish inson sha'niga yarashmasligi, ikkichi, qoloq, ishyoqmas Tursunlarning bunday yaramas dumdan qutulib ketishi zarurligi asarning mantiqiy xulosasidir.

Quddus Muhammadiy ko'pgina she'rlarida bolalarni hayvonot, qushlar, o'simliklar va buyumlar olamiga boshlab kiradi.

Qisqa, esda qoladigan she'rlarda shoir sodda, ammo jarangdor qofiyalarda toychoq, tuya, laylak, xo'roz, ipak qurti, gullar, parovoz va samolyot haqida hikoya qiladi.

Atrofdagi mavjudotlar haqida bolalarning dunyo qarashini kengaytirish, ularning so'z boyligi va bilimlarini boyitish Quddus Muhammadiyning o'z oldiga qo'ygan vazifalardan biridir.

“Ahmadjonning kitobxonligi” she'rida Ahmadning ko'z oldidagi kitobga tushirilgan har bir hayvon va qushchaga qisqacha ta'rif beriladi:

*Ana muqombir tulki,
Pisib turishi kulki.
Ana o'rdak bilan qoz,
Ana maymun sho'x dorvoz.*

Bolalarga yaxshi tanish bo'lmagan ukki haqida juda sodda tushuncha berilgan:

*Hammadan qiziq ukki,
Tumshuqi egri – dukki?
Nechun yurmas kunduzi,
Nega yonadi ko'zi?*

Suratlar orasida Arslon yo'qligi Quddus Muhammadiyga xos yumor bilan tasvirlanar ekan, yo'lbarsning yurish-turishi tushuntiriladi:

*“Xo'roz qichqirar qu-qu!
Bunda yo'lbars, sher yo'g'u...”
Shu bilan qolar kitob,
Go'yo o'qildi hisob.*

Shuningdek, Q.Muhammadiy ham boshqa shoirlar singari she'riy Alifbo tuzgan; har bir harfga biron voqea yoki harfni oson o'zlashtirishda bolaga yordam beradigan narsa asos qilib olingan. Bu alifboning tuzilish tarixi qiziq. Q.Muhammadiy kichik maktab yoshidagi bolalarni to'plab, ularga harflar to'g'risida gapirib bergan va ularning har biri buni nima deb tushunishini, undan boshlangan qaysi so'zlarni bilishini so'ragan. Ertasiga Q.Muhammadiy bolalardan juda ko'p so'z yozib oladi. Ulardan eng yaxshi va ta'sirlisini tanlab,

o`zining she`riy alifbosini tuzadi. Bu alifbo syujet asosida tuzilgan: maktab ta`illari vaqtida o`qishdan bo`shagan harflar davra qurishib, har kim o`z joyini topish o`yinini boshlashadi.

She`riy topishmoq – o`zbek adabiyotida ko`pdan buyon hukm surib kelayotgan juda qadimiy janr. Kichkintoylar bilan suhbatlashganda Q.Muhammadiy ham shu janrga murojaat qiladi. Masalan, uning “Bu nima?” she`rida kirpining obrazli tasviri bola uchun juda sodda beriladi. Birinchi satrdanoq ma`lum obraz ko`zga tashlanadi:

*Dum-dumaloq jonivor,
Tikanak choponi bor...*

Shunisi xarakterliki, shoir kirpiga o`zbekcha milliy to`n kiydirib, she`rlarga mahalliy ma`no beradi, bolalarning tushunishini osonlashtiradi.

Shoir ijodiga nazar tashlasak, mehnatga muhabbat mavzui alohida o`rin tutishini aytish mumkin. “Bobomning mehnati”, “GES qurilishi”, “Mirob”, “Bu binoni kim qurgan?”, “Etik”, “Madraim payvandchi”, “Mamajon shofyor” va boshqa shu kabi she`rlarida mehnat simfoniyasi jaranglab turadi. Bu yerda shuni ham ta`kidlab o`tish zarurki, mehnat ahlini sevish, ularning bunyodkor faoliyatlarini qadrlash birinchi o`rinda tasvirlanadi.

“Etik” she`rining qahramoni Solijon degan bola. U hali kichkintoy bo`lishiga qaramasdan mushohadasi o`tkir, odobli. U «O`rdak burunli kavkazcha etigiga gard yuqtirmaydi». Shunga ko`ra uni olifta bola ekan, deb o`ylash ham mumkin.

Shoir Solijon bilan uning etigi orasidagi munozaraga diqqatni qaratadi. Etik o`zining chiroyliligini ko`z-ko`z qilmoqchi bo`ladi:

*Ko`p chiranma husningga,
Rahmat deb qo`y bir marta
Seni tikkan ustangga.*

Solijonning “o`rdak burunli kavkazcha” etigini «puf-puflab» kiyib yurishi – uning tikilishiga sarf qilingan mehnatni yaxshi bilishidan, e`zozlashidan. Bolalar tabiatan odam va olam sirlarini bilishga astoydil qiziqadilar. Shoirning “Dunyoda eng kuchli nima?”

she'ri ana shu qiziqishning badiiy ifodasi sifatida e'tiborga loyiq. Shoir filni "tog'ni ortsang ko'taradi», sherni "filni ham tikka eydigan", suvni "daryo, soy, irmoqlari, buloqlari ko'p", sovuqni "daryolarni tosh qotirgan", issiqni "qish sovuqni qochirgan", tog'larni "tog'u toshni qulatar", quyoshni "qarimaydi, uchmaydi" deb har xil mavjudot va hodisalarga xos xarakterli xususiyatlarni g'oyat jonli, qiziqarli ifodalab, ularni bolalarning suhbatlari orqali poetik ravishda gavdalantiradi. Buni o'qigan bola hodisalarning sababini, ularning hayotdagi o'rnini tushunib oladi. Bu bolaning fikrini, qobiliyatini, ongini, dunyo haqidagi tushunchasini oshiradi. Ayniqsa, yosh kitobxon dunyoda kuch-qudrat, aql-zakovatda insonga teng keladigan hech narsa yo'q ekanligini bilib oladi:

*O'sha kuchli o'zimiz,
Borliqning egasimiz...
Xotiringiz bo'lsin jam,
Dunyoda kuchli odam!*

Maktab o'quvchilari har yili necha ming tonnalab temir-tersaklar yig'ib topshiradilar. Bu hol an'anaga aylanib ketgan. Maktab o'quvchilari bu ishga astoydil kirishib "Kim ko'p to'plashga" o'ynaydilar. Natijada, musobaqalar qizib ketadi. Shoir temir-tersak yig'ish chog'idagi o'quvchilarning qizg'in mehnatini, temir-tersaklarning xalq xo'jaligidagi o'rnini, ulardan nimalar tayyorlanishini "Temirlar o'yini" she'rida ifodalaydi.

Temirlar o'yinini ifodalashda shoir bolalarbop vosita, ohang topgan. She'rni o'qir ekansiz, temir-temirsaklarni jonlantirish asosida ularning har biriga o'ziga xos tasvir topishi va g'oyani obrazli ifodalay olishini kuzatish mumkin:

*Temirlar jarang-juring,
O'ynashib diring-diring,
Deyishar: «Yuring-yuring»
Tushdilar qiziq – tantsa.*

"Temirlar o'yini"dagi "siniq pero", "buzuq ruchka", "eski chelak", "cho'loq ketmon", "zang bosgan mix", "keraksiz kalit", "uzuq zanjir"larning o'z holiga achinishi, bolalar mehnati, tashabbusi

tufayli ular ham xalq xo'jaligini rivojlantirishda yaroqli bo'lishidan xushnudligi yanada aniq, jonli, lo'nda ifodalanadi: endi ular keraksiz bo'lib har erda sochilib yotmaydi. Zavodlarda eritilib, qayta quyilgandan so'ng mehnat qurollariga aylanishadi, ya'ni o'z o'rnini topishadi:

*Qurilishga boramiz,
O'z o'rnimiz olamiz.*

Shoir she'ring ikkinchi qismida maktab bolalari o'zlari to'plagan temir-tersaklarni zavodga topshirsalar, ulardan nimalar yasalishini tushuntirishga o'tadi:

*... Elektr salqi simlar,
Trolleybus, dizellar,
Poezd, vagon, po'lat iz,
Daryoni shart to'sgan GES...
Hattoki qisqich, chelak,
Tegirmonda sim, elak,
Palovimiz kapgiri,
Chovli, kastryul – bari.*

Xalq xo'jaligi va mehnatkashlar ehtiyojini ta'minlashda shunday katta ahamiyatli narsalar tayyorlanganligidan temir-tersaklarning:

O'ynashib diring-diring,

Deyishar: «Yuring-yuring», - tarzida quvnoqlik ruhini ifodalash bilan shoir bolalarni bu ishga yanada ko'proq ruhlantiradi.

Quddus Muhammadiy she'ring qiziqarli, bolalarbop bo'lishi uchun katta xizmat qilgan. Jonlantirish usulidan ustalik bilan foydalanib, temir-tersaklar ahamiyatini ularnig o'zlari tilidan so'zlatadi, har qaysisiga xos va mos sifatlarni topadi. Deyishar: “Yuring, yuring”, “Biz qachon bo'lamiz ZIL?”, “Traktorga vint bo'lib, Paxta maydonin ko'ray”, “Qurilishga boramiz”, “Temir mehnatkash do'stim” kabi jonlantirishlar she'ring Qoyaviy-badiiy tomondan yuksak bo'lishini ta'minlash bilan uning ta'sir kuchini oshirgan.

Shoir she'ning yengil vaznda, ravon va ohangdor bo'lishi uchun yorqin qofiyadosh so'zlarni topa olgan:

*Siniq pero dikillab,
Buzuq ruchka likillab...
Temir ishin bilaman,
Qayda ko'rsam ilaman,
Maktaga topshiraman*

Zavodga oshiraman, - kabi poetik tasvirlar she'ning g'oyaviy-badiiy mukammaligini ta'minlash bilan uning tarbiyaviy ahamiyatini ham oshirgan.

Tabiat go'zalligiga bo'lgan ulkan muhabbat shoirga hamisha xamrohdir. Maktabda muallimlik qilib yurgan paytida barg mavzusini o'tar ekan "Bargjon" she'rini yozadi. Shu tariqa uning "Momaqaymoq", "Qoqi o't", "Bog'imizda bir nok bor", "Tut", "Tolim gulladi-yu, nega meva tugmadi?", "Tok daraxti bir xilu uzumi nega har xil?", "Shaftoli-doktor", "Asalari va Ahmadjon" kabi she'rlari paydo bo'ldi.

Shu jihatdan shoirning Hamza nomidagi Respublika Davlat mukofotiga sazovor bo'lgan «Tabiat alifbosi» turkumiga kirgan beshta to'plami xarakterlidir. Shoir bu to'plamlarga kirgan she'rlarida tabiat hodisalari, narsa va buyumlar, koinot mo'jizalari haqida poetik xulosalar chiqargan. Bu xulosalar g'oyat bolalarbopdir. Chunonchi, zilzilani urning gimnastika qilishi deb ta'riflasa, chuvalchangni "yer traktori" deb ataydi, gilosning qizilligini kichkinaligidan uyalishidan degan xulosaga keladi. Xullas, tabiat mavzuidagi har bir she'rida shu tariqa bolalar xarakteri va tushunchasiga xos ibratli fikr ifoda etiladi.

Q.Muhammadiy yosh kitobxonlar qalbida tabiat va inson kuychisi sifatida e'zozli bo'lib qoldi.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Quddus Muhammadiy qaysi yozuvchilarni ustoz deb bilgan?
2. Quddus Muhammadiy qanday yumoristik va satirik she'rlar yozgan? Ulardan birini yoddan ayting.

3. Quddus Muhammadiyning qaysi sherlarida mehnat axlini sevish, bunyodkor faoliyatni qadrlash zo'r mahorat bilan tasvirlangan?

4. Quddus Muhammadiy qaysi she'rlarida bolalarni a'lo o'qish, tinmay mehnat qilish, ilm-fan sirlarini egallash mumkinligini uqtiradi?

5. Quddus Muhammadiyni "Etik" she'rini sharhlab bering.

6. Quddus Muhammadiyni qanday kitobi Hamza nomidagi respublika davlat mukofotiga sazovor bo'ldi va nechanchi yili.

7. Quddus Muhammadiyning eng mashhur asari nomini ayting va u necha to'plamdan iborat. Bu asarini nechanchi yilda yozgan?

8. Quddus Muhammadiyni "Dunyoda eng kuchli nima?" she'ri qanday tarbiyaviy ahamiyatga ega?

9. Quddus Muhammadiyning birinchi she'riy to'plami nechanchi yili qanday nom bilan nashr etilgan?

10. Quddus Muhammadiy 1941-1944-yillarda kimning dostonlarini yozish bilan mashg'ul bo'ladi?

11. Quddus Muhammadiyni qanday maqolalari chop etilgan?

12. Quddus Muhammadiy she'rlari bolalar bop bo'lishi uchun qanday usullardan foydalangan?

13. Quddus Muhammadiy tarjimon sifatida qaysi she'rlarni va asarlarni tarjima qiladi, qaysi tildan o'zbek tiliga o'giradi?

14. 1936-1937- yillarda qanday dostonlar yaratgan?

15. Uning ijodi nechanchi yili boshlangan, dastavval qaysi ro'znomalarda chop etilgan?

16. "Sinf siniq oyna parchasining so'zi" da bolalarning qanday hatti-harakatlari tanqid qilingan?

17. Quddus Muhammadiyni tabiat mavzusidagi she'rini nomlarini ayting va ulardan birontasini yoddan ayting.

18. Quddus Muhammadiyni "Dunyoda eng kuchli nima?" she'rini bolalar uchun ahamiyatini ayting.

19. Quddus Muhammadiyning qaysi asarlarining mavzusi Hamzaning “To'g'ri so'z bola” asariga o'xshaydi?

20. Quddus Muhammadiy haqida Uyg'un qanday so'zlar keltiradi?

Asosiy darslik va o`quv qo`llanmalar:

1.I.A. Karimov. Yuksak ma`naviyat – yengilmas kuch.- T.: Ma`naviyat, 2008.

2.Jumaboyev M. O`zbek bolalar adabiyoti. –T.: O`qituvchi, 2002.

3.Jumaboyev M Bolalar adabiyoti. –T.: O`qituvchi, 2011.

4.Jo`rayeva G O`zbek bolalar she`riyatida hajviy obraz yaratish mahorati. –T.: Muharrir, 2011.

5.Masharipova Z. O`zbek xalq og`zaki ijodi.- T., 2008

Qo`shimcha adabiyotlar:

1.Asotirlar va rivoyatlar. -T.: Yozuvchi, 1993.

2.M.Murodov. Oltin sandiq ochildi.- T.: O`qituvchi, 1994.

3.Mirzayeva S. O`zbek xalq romanik dostonlari poetikasi. Doktorlik dissertatsiyasi avtoreferati. -T.: 2004.

4.Matchonov S. Kitob o`qishni bilasizmi? –T.: O`qituvchi, 1993.

5. Safarov O. Oliy o`quv yurtlarida bolalar adabiyotini o`qitish muammolari // Til va adabiyot ta`limi, 1999-yil, 3-4-sonlar.

6. Barakayev R. Jonajonim she`riyat. –T.: Cho`lpon, 1996.

7.Barakayev R. O`zbek bolalar adabiyoti va A.Avloniy ijodi. – T.:Fan, 2004.

8. Ibragimova Z. Anvar Obidjon – bolalar shoiri. – T.: Yangi asr avlodi, 2006.

7 -mavzu: Zafar Diyor va Shukur Sa`dulla ijodi

REJA:

1.Zafar Diyorning hayoti va ijodi.

2. Zafar Diyor ijodida ilgari urilgan g`oyalar.

3. Zafar Diyorning she`riy asarlarida inson va tabiat o`rtasidagi munosabatlarning ifodalanishi.

4.Shukur Sa`dulla hayoti va ijodi.

5.Sh.Sa`dulla ijodida hayotiy voqealarning haqqoniy badiiy tasviri.

6.Janr rang-barangligi va badiiy xususiyatlari.

7.Obrazlari talqini, tarbiyaviyligi, hayotiyliigi.

8.Xulosa.

ZAFAR DIYOR

(1912-1946)

Bolalarning jo`shqin kuychilaridan biri Zafar Diyor 1912-yilda Namangan viloyatining hozirgi Chust tumani, Samsotqepa qishlog`ida kambag`al dehqon oilasida tug`ildi. 1916-yilda Zafarlar oilasi Toshkent shahriga ko`chib keladi. Zafarning otasi dalada, onasi esa bosmaxonada mehnat qiladilar.

1927-yilda Zafar to`liqsiz o`rta maktabni bitiradi va Samarqanddagi Narimonov nomli pedagogika texnikumiga o`qishga kiradi. Texnikumda ko`proq ilm-fan sirlaridan bahramand bo`lishga harakat qiladi. Uning dastlabki she`riy mashqlari shu bilim yurti devoriy ro`znomasi sahifalarida ko`rina boshlaydi.

Yigirmanchi yillar oxiri va o`ttizinchii yillar boshlarida uning yoshlar gazeta va jurnallarida ilk she`rlari Chop etila boshlandi. Zafar Diyorning birinchi she`ri yosh shoirlarning “Qurilish kuylari” degan to`plamida bosilib chiqdi. Ko`p o`tmay, uning birinchi she`rlar to`plami ham “Qo`shiqlar” nomi bilan 1933- yilda nashr etildi.

Yosh shoir 1933-yilda bilim yurtini muvaffaqiyatli bitirgach, o`qituvchi bo`lib ishlay boshladi. Bu xol uning maktab va bolalar hayoti bilan yaqindan tanishishida, yosh avlod hayoti haqida yozadigan asarlarining hayotiy, puxta bo`lishida ijobiy rol` o`ynaydi. Uning bunday ruhdagi she`r, hikoya va ocherklari 1928-yildan boshlab matbuot sahifalarida tez-tez bosilib turdi.

1934 -yilda Zafar Diyor Samarqanddan Toshkentga qaytadi va hozirgi “Tong yulduzi” gazetasida adabiy xodim, keyinroq ro`znomaning mas`ul kotibi bo`lib ishlaydi. Shu bilan birga u hozirgi Toshkent davlat pedagogika universitetining til va adabiyot fakul`tetiga kirib, o`qishni davom ettiradi. O`zbek hamda qardosh

xalqlar yozuvchilarining asarlarini qunt bilan o`rganadi. Zafar Diyor kichkintoylar uchun she`rlar yozar ekan, izlanish, o`qish, o`rganish zarurligini dildan his etadi. “Bolalar uchun asar yozishni men o`zim uchun juda qiyin va mas`uliyatli vazifa deb bilaman. Bu mas`uliyatli vazifaning uddasidan chiqish uchun tinmay ijodiy izlanishdaman”.

O`sha yillari gazetada Zafar Diyor bilan birga ishlagan yozuvchi Hakim Nazir o`z esdaliklarida shunday yozadi: “Men Zafarni o`ylasam uni nuqul shod-hurram bolalar qurshovida, quvnoq chehrasidan nur taralib, sertabassum lablaridan she`r durdonalari taralayotganday ko`raman. Chindanam u bolalarga juda yaqin edi. Maktablar va bolalar uylarida, kutubxona va bog`chalarda bot-bot bo`lar, yosh kitobxonlarga yangi-yangi she`rlarini bolalarcha muloyim, sodda, shirali ovoz bilan o`qib berar, ayrim she`rlarini yoddan juda o`xshatib deklamatsiya qilar, bolalarga ham she`r o`qitib eshitardi. Shunda u o`zining qaysi she`rlari bilan bolalar ko`rigidan yaxshi o`tganini, qaysi she`rini ko`proq sevib qolganlarini ko`rar, bolalarga yoqtirish uchun qanday she`rlar yozish lozimligini faxmlab olardi. “Biz bolalarga nuqul o`rgatibgina qolmay, ulardan o`rganib ham turishimiz kerak”, derdi.

Zafar Diyor 1935-yilda dastlabki mashhur asarlaridan biri bo`lgan “Mashinist” dostonini yaratdi. Dostondagi Ashur obrazi baxtiyor yoshlarning fazilatlarini umumlashtirishga bag`ishlangan.

O`tgan asrning boshlarida yoshlarni o`qitish, ilimli, kasb-hunarli qilib etishtirish muhim ishlardan biri bo`lib turgan bir paytda “Mashinist”ning maydonga kelishi bolalar adabiyotida muhim voqea bo`ladi.

Dostonning asosiy qahramoni Ashir g`irt yetim. Ko`cha-ko`ylarda sarson-sargardon bo`lib yurgan, o`g`irlik qilib tirikchilik o`tkazib yurgan bola dostonda yaxshi insonlarning ko`magi, yordami bilan katta bir kasb egasi – mashinist (poezd haydovchi) bo`lib kamol topishi kitobxon bolalarda katta taassurot qoldiradi.

Davr, zamonning tuhfası bois Ashir kasb-hunar egasi bo`lishdan tashqari, uning ongi va tushunchasi ham o`sadi. U Vatanga sadoqatli, har doim olg`a intiluvchi ilg`or yoshlardan biri bo`lib etishadi.

Shuning uchun doston qahramoni o'z umirini Vatan yo'liga tikishga tayyor turadi:

*Sevinaman, hali yoshman, ko'p yashayman
Bu o'lkaning saodati – baxti uchun.
Yana o'qib, yana kulib ko'p yashayman
Shu ko'plarning biri bo'lib o'lkam uchun.
Ha! Mamlakat shunday va'da beray senga:
Butun umrim sening porloq hayotingga!*

Asar yoshlarning ilm-fanga, kasb-hunarga, ona-Vatanga muhabbat, sadoqat ruhida tarbiyalanishlarida muhim o'rin tutadi.

Zafar Diyorning o'ttizinchi yillar ijodi vatanparvarlik, baynalmilallik va mehnatsevarlik tuyg'ularini aks ettiruvchi asarlarining ko'pligi bilan xarakterlidir. Bu xil asarlar yoshlar xarakterini shakllantirishda, ularni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda katta rol o'ynab kelmoqda.

Shoir ijodidagi muhim mavzulardan biri inson va tabiat munosabati mavzuidir. “Binafsha”, “Navbahor”, “Qushlar haqida qo'shiq”, “Kapalak” singari she'rlari shular jumlasiga kiradi.

Rang-barang gullarni, turli-tuman qushlarni sevgan shoir bolalar ruhiyatini chuqur tahlil etib, ularni ham ona tabiatni sevishga va parvarish qilishga ruhlantiradi, yoshlarni mehnatdan zavqlanishga o'rgatadi. Shoir bolalarda qushlarga muhabbat hissini uyg'ota oladigan quvnoq vazn, o'ynoqi misralar yaratadi. Shoir shu maqsadda so'zlarning xilma-xil takroridan, misralarni esa Mayakovskiychasiga tizib, tasvirning ohangdorlik jarangini, kuchini yanada oshiradi:

*Hoy qushlar, qushlar, qushlar,
Qanot qoqib kelinglar, sa'va,
Mayna, bulbullar
Sizga termular ko'zlar...
Bizga ortiq yoqadi
Quvnoq qo'shiq –kuyingiz!
 (“Qushlar haqida qo'shiq”).*

Shoir bolalarning tabiat hodisalariga, hasharotu jonivorlarga, ayniqsa, kapalakka qiziqishini, mehr-muhabbatini kichkintoylarga xos

soʻz va ohangda ifodalab, hayotga diqqat-eʻtiborlarini oshiradi, kuchli zavq uygʻotadi, kapalak obrazi orqali kitobxonda insoniy tuygʻularni shakllantirishga harakat qiladi:

*Uch, ucha ber, ucha ber,
Goʻzal bogʻcham – gulshanda.
Sira ozor bermayman,
Sevgim, fikrim ham sanda.
Kapalakjon, kapalak,
Doʻst boʻlaylik ikkimiz,
Toʻxta, soʻzlayinandek!*
(“Kapalak”)

Zafar Diyorning “Binafsha” sheʼrini yoddan bilmagan oʻquvchi boʻlmasa kerak. Sheʼr oʻzining ravon oʻqilishi, qofiyalarining jarangdorligi bilan oʻquvchini oʻziga tortadi:

*Binafshaxon, binafsha,
Kulishlaring chiroyli;
Bogʻimizda ochilib,
Turishlaring chiroyli.*

Shoirning “Mamlakat”, “Kazbek», “Tilsiz oʻrtoq”, “Madridan kelgan mehmon” kabi sheʼr va dostonlari Zafar Diyor ijodining har tomonlama yuksalishidan dalolat beruvchi liro-epik asarlardir.

Zafar Diyor bolalarning xatti-harakatlarini, orzu-intilishlarini yaxshi biladi. Shu jihatdan qaraydigan boʻlsak, uning “Kel, uchaylik shimolga” sheʼri gʻoyat xarakterlidir. Bunda shoir “Quyosh tushmaydigan” qutbni borib koʻrishni orzu qilgan bolaning lirik obrazini gavdalantiradi. Yosh bolaning murgʻak xayoti shimoliy qutbni borib koʻrishni, undagi hodisalar bilan tanishishni xohlaydi. Shoir lirik qahramonning ulugʻ maqsadlarga erishish uchun fan va texnika asoslarini amalda egallashi kerakligini chuqur anglaydi. Buni shoir modelcha yasash jarayonida kichik yoshdagi bolalarning ruhiyatiga mos, sodda holda tushuntiradi va ularda katta ishlarga - qahramonlikka havas uygʻotadi:

*Yosh boʻlsam ham mayliga
Qanot bogʻlab uchayin;*

*Muz sahrosi – Qutbning
Sirin men ham ochayin.
Hoy, suyukli modelcham,
Tayyormisan safarga?
Fikrim senda hamisha,
Kel, uchaylik Shimolga!*

Shoir dovyurak uchuvchilarning tarixda birinchi bo'lib qutb yo'lini ochganligi bilan bolalarni tanishtirib, ularni chkalovlar kabi mard uchuvchi bo'lishga undaydi.

Shu narsa xarakterliki, she'rda Zafar Diyor bolalarning yangilikka intilishi va qiziqishini qizg'in qo'llab-quvvatlaydi, ulardagi oliy his-tuyg'ularni o'stirishga, vatanparvarlik hislarini tarkib toptirishga yordam beradi. Shoir bunday yuksak tuyg'ularni badiiy sodda, ta'sirchan va mazmundor misralar bilan ifodalaydi:

*Butun dunyo anglasin
“Bir modelist kepti, - deb
Yangi avlod bayrog'in
Qutb uzra tindi, - deb”.*

She'r bolaning kelajakda orzu-umidiga erishishga bo'lgan zo'r ishonch bilan tugaydi. Bu asar bolalarni ilm va hunarga muhabbat, tinmay olg'a intilishga chaqiriq ruhida tarbiyalashi jihatidan katta ahamiyatga ega.

Zamondoshlarimizning yangi qo'riq va bo'z yerlarni o'zlashtirish, mo'l-ko'l hosil olish va qishloqlarni obodonlashtirish ishida olib borayotgan kurashlari “Yuksak tog', keng o'tloq va mard o'rtoq haqida qissa” dostonida ochib berilgan.

Zafar Diyor dostonida sahro-cho'llardagi shamolning vahimasi va uning ayanchli tasvirini chizib, kitobxon diqqatini asarga jalb qiladi. Doston ertak shaklida, bolalarbop usulda yozilgan. Shoir sahrolarning “Qashqir kabi uvillovchi”, “Boyqush kabi huvlovchi” dahshatli shamollari odam – tabiat dushmani ekanini obrazli misralarda yoritadi. Bundan keyin shoir hayotni go'zal, sahro-cho'llarni obod qilishda suvning qadrini juda yaxshi bilgan keng

o'tloqni jonlantirib so'zlatadi va u yerlarda "gul hayot" qurish g'oyasini olg'a suradi.

*Ne bo'larmish bizning ham
Ko'ksimizdan ketsa g'am.
Bu g'am suvsiz ketmaydi,
Suvsiz yara bitmaydi...
Men suvingdan kuch olsam,
Tentak eldan o'ch olsam,
Uzoq yillar xo'rlangan,
Qaqrab toshga aylangan
Ko'ksim bo'lardi obod,
Boshlanardi gul hayot...
Talabimga otko'r tog',
Ber suvingdan jon o'rtoq!*

Yuksak tog' ham chorasizlikdan o'z dardini – suvni keng o'tloqqa eltib berolmasligini o'kinch va alam bilan so'zlaydi.

Shoir endi bolalar fikrini boshqa narsaga – dunyoda aql-ongga, qudratga ega bo'lgan inson va uning ta'rifiga buradi. Zafar Diyor insonning quch-qudratini sodda, mazmunli, shirali, bolalar qalbiga tez etadigan iboralarda ifodalagan:

*Bu mardlik va mahorat,
Bu kuch-quvvat, jasorat
Insonlarga yo'ldoshdir,
Ularga xos qo'ldoshdir.
Butun borliq – tabiat
(Bu so'zlarim haqiqat)
Bo'ysunajak insonga
Gul tutajak ul jonga.*

Shoir insonning aql-zakovati, kuch-qudrati haqida fikrlar ekan mubolag'aga zo'r beradi, insonni hatto, tabiatni ham o'ziga bo'ysundiruvchi kuch sifatida ta'rif etadi. Albatta, bu fikrlar turg'unlik davrining oqibatidir. Negaki, "Sirdaryoning jilovlanishi" bugungi kunda xalqimizga qimmatga tushmoqda. Bir so'z bilan aytganda, tabiat insonlarning boshboshdoqlik xatti-harakatlari uchun shafqatsiz

o`ch olmoqda. Bundan bu asar mutlaqo keraksiz yoki zararli asar ekan, degan xulosaga kelmaslik zarur. Asar kitobxonlarni mehnatsevarlikka, yaratuvchilikka, tabiat bilan inson munosabatida muhabbat tuyg`ulari bo`lishi lozimligiga undaydi. Bu fikrini ifoda etishda shoir yangi usul – tog` va o`tloqlarni jonlantirishdan foydalanadi:

-Hoy, mard o`rtoq, mard o`rtoq...

Qara qancha keng o`tloq

Suvsizlikdan dili dog`,

Uning ohin o`chirib,

Chamanzorga aylantir,

Mangulikka shodlantir.

Dostonda shu tariqa xalqimizning azaliy orzusi – cho`l-biyobonlarni bog`-rog`larga aylantirish o`zining badiiy ifodasini topgan.

Zafar Diyor dostonning g`oyaviy-badiiy mukammalligi uchun qattiq ijodiy mehnat qilgan. Asarning kompozitsion tuzilishi xalq ertaklariga yaqinligi bilan xarakterlidir. Shoir asarning sehrli, romantik, ya`ni g`oyat ta`sirchan, o`qimishli bo`lishini ta`minlash uchun sodda, ajoyib badiiy – tasviriy vositalardan ustalik bilan foydalangan. Keng o`tloq, sahro, cho`llarning suvga tashnaligi va uning orzusi haqidagi “Bitta to`yib suv ichsak”, “Suv ber, menga suv bergin”, “Ko`ksimdan so`ng gul tergin”; sahro va uning shamoli to`g`risidagi “Eng g`azabli, eng o`chli, xarsang toshday qotaman, misdek qizib yotaman”; davr kishilarining quch-qudratiga oid “Chinordek zo`r qomati, Go`ro`g`lidek savlati” kabi tasviriy vositalarga boy misralar fikrimizning dalilidir.

Bu asar yosh kitobxonlarni mehnatga muhabbat ruhida tarbiyalashi bilan muhimdir.

Zafar Diyorning ko`pgina asarlari mehnat mavzuiga bag`ishlangan. Ana shunday asarlaridan biri “Kichkina bog`bon haqida doston”dir. Dostonda bolalar va yoshlar dov-daraxtlarni ekish, parvarish qilishga chaqirilib, mehnat zavqi va ahamiyati kuylanadi. Bu g`oya Shotursun obrazi orqali ifodalanadi. Kichik qahramon otasi

bilan birgalashib mevali daraxtlarni parvarish qilishga, “Qo`lda kichik ketmon” bilan bog`larni yashnatishga mehr qo`yib, mehnatda o`zini ko`rsatadi.

Zo`r g`ayrat va katta ishtiyoq bilan ishga kirishgan Shotursunning o`zi parvarish qilib yurgan bir tup olmasi barvaqt pishib, mo`l-ko`l hosil beradi. Bola bir yili yalqovlikka berilib, olmaga qaramay qo`yadi. Shoirning mahorati shundaki, olmani jonlantirib uning so`zlari orqali bolalarga ibrat bo`ladigan fikrni aytadi:

*Bu yil esa Shotursun
G`ayrating yo`q unchalik;
Berilmassan deb edim
Yalqovlikka bunchalik
Ahvolimni so`rmading,
Oqlamading tanamni;
Qurt-qumursqa talaydi,
Ertadan kech mevamni.*

Olmaning bunday ayanchli ahvoli Shotursunga qattiq ta`sir qiladi va u o`z xato-kamchiliklarini to`la anglaydi. Olmaning tilidan aytilgan, «Ish yoqmasga, yalqovga men ham endi dushmanman» deb, g`ayrat bilan ish olib boradi. Zafar Diyor o`quvchida Shotursunga nisbatan mehr uyg`otadi, undan o`rnak olishga chaqiradi.

Zafar Diyor o`zining “Amudaryo bo`yida” she`rida o`lka chegarachilarining lirik obrazini mahorat bilan chizgan. She`rda bolalarni chegara soqchilarining hayoti, ularning mas`uliyatli va faxrli burchi bilan tanishtiradi.

Zafar Diyor ko`p she`rlarida vatanparvarlik, vatanga muhabbat g`oyalarini ilgari suradi. Bolalarni vatanning munosib farzandlari bo`lib etishishga undaydi. Buning uchun ularga bilim manbai bo`lgan kitobni sevib, fan asoslarini chuqur egallashlari zarurligini uqtiradi. Bu g`oyani «Kitob, mening do`stimsan» she`rida shunday tasvirlaydi:

*Varaqlasam bir boshdan
Quvnab bahrim ochilur,
Oltin harf-so`zlardan
Totli ma`no sochilur.*

Shuning uchun deymanki:

Kitob, mening do`stimsan!

Zafar Diyor kitobning mohiyatini bolalar ongiga oson singdirishda jonlantirish vositalaridan ustalik bilan foydalana olgan. Shoir kitobni bola tilidan shunday ta'riflaydi:

Har sahifang men uchun

Bir hikoyat so`zlaydi,

- O`qib, odam bo`lgini, - deb

Yaxshi niyat ko`zlaydi.

Shoir kitob bolaning eng yaqini, mehribon do`sti, g'amxo'r o`rtog'i deb ko`rsatgach, uni jon-dildan sevgan bolaning jonli qiyofasini chizadi:

Seni jondan sevaman,

Meni tilga o`rgatding,

Hadya qilib ilm-fan,

Yorug' yo`llar ko`rsatding.

Shoir kitobning mohiyatini bolalarga chuqurroq anglatishda, uni ta'sirchan qilib gavdalandirishda: "Baxtim kular kitobdan", "Quvnab baxtim ochilur", "Yosh o`ynoqi ko`zlarim shuur olar kitobdan" kabi istioralarni ishlatib, she'rning badiiy ta'sirchanligini yanada oshirgan.

Zafar Diyor ikkinchi jahon urushi yillarida hozirgi "O`zbekiston ovozi" gazetasida adabiy xodim bo`lib ishladi. Ayni choqda, u tinmay, samarali ijod etdi. Shoirning "G`unchalar", "Serquyosh o`lka", "Ona qo`shig'i", "Bizning oila", "Qahramon", "Tankist", "Ulug` bayram", "Qurol bering menga ham", "Qahramonning kelishi", "Biz yashamoq istaymiz", "Qo`riqchilikda" singari jangovar she'rlari shu yillarda yaratilgan.

Zafar Diyor bugungi o`zbek bolalar dramaturgiyasi taraqqiyotiga ham barakali hissa qo`shdi. U bolalar hayoti haqida "Baxtli yoshlik", "Yosh vatanparvarlar", "Omonat", "Uch og'ayni" kabi qator dramalar yozdi.

O`zbek bolalar nasrini rivojlantirishga ham Zafar Diyor o`z hissasini qo`shgan yozuvchilardan. Uning "Jo`natish", "Cho`pon qizi", "Nojo`yaliklar" kabi hikoyalari shular jumlasidandir.

Zafar Diyor bolalar adabiyotining hamma janrlarida qalam tebratdi. U bolalarning talab-ehtiyojlari hamda orzu-tilaklarini, turmushini, ruhiyatini puxta bilganligi uchun bolalarning yoshiga, ong-tushunchasiga moslab, g'oyaviy-badiiy jihatdan pishiq asarlar yaratdi.

Zafar Diyor turli yoshdagi bolalarning tilini yaxshi o'rganib, ular uchun sodda, ravon, shirali tilda, o'ynoqi vaznlarda ohandor, ta'sirchan she'rlar yozdi.

Shoir o'zining qo'shiq va she'rlarida hamda boshqa asarlarida yosh kitobxonlarni ulug' yurtimizning behisob boyliklari bilan faxrlanishga, kelgusida yaxshi hayot bunyod etishlari uchun astoydil kurashuvchi, ongli, madaniyatli, vatanparvar kishilar bo'lib etishishlari uchun a'lo baholar bilan o'qishga chaqiradi. U yosh avlodni mehnatga muhabbat bilan qarashga, rostgo'y va intizomli bo'lishga undadi, ularda vatanparvarlik, do'stlik tuyg'ularini o'stirishga katta e'tibor berdi. Uning asarlari davr bolalari va yoshlari uchun zavq bag'ishladi, ularni o'qish-o'rganish va kamol topish uchun kurashga ruhlantirdi.

O'zbek bolalar adabiyotining rivojlanishiga she'r, qo'shiq, doston va ertaklari bilan juda katta hissa qo'shgan Zafar Diyorning asarlarini bolalar hamon sevib o'qiydilar va yuksak qadrlaydilar.

SHUKUR SA'DULLA

(1912-1972)

Shukur Sa'dulla kichkintoylarga katta estetik shavq-zavq bag'ishlaydigan zabardast she'rlari, yosh kitobxonni yaxshilikka o'rgatuvchi ertak-dostonlari, a'lo o'qishga, davrimizga munosib kishilar bo'lib kamol topishga da'vat etuvchi badiiy pishiq hikoyalari, o'tmish hamda davrimiz bolalari hayotidan olib yozilgan pyesalari, yosh qalblarni larzaga soluvchi qissalari bilan hamma yoshdagi bolalarning qadrdon va suyuqli yozuvchisi bo'lib qoldi.

Shukur Sa'dulla 1912-yilning yanvarida Jizzax shahrida xizmatchi oilasida dunyoga keldi, boshlang'ich ma'lumotni ona shahridagi Narimonov nomli maktabda oldi. 1924-yilda Samarqand pedagogika bilim yurtida tahsil ko'rdi, so'ngra Alisher Navoiy

nomidagi O'zbekiston davlat universitetida o'qidi. Sh.Sa'dulla 1931-yildan to umrining oxirigacha turli nashriyotlarda muharrir, bo'lim boshlig'i, bosh muharrir o'rinbosari, bosh muharrir, direktor vazifalarida mehnat qilib, bolalar uchun adabiy-badiiy kitoblar nashr etishga o'zining barakali hissasini qo'shdi.

Sh.Sa'dullaning birinchi she'rlar to'plami 1932-yilda "Hayqiriq" nomi bilan bosilib chiqdi.

"Hayqiriq"ning maydonga kelishi shoir ijodida juda katta voqea bo'ladi. Adabiy jamoatchilikning bu kitob haqidagi fikr va mulohazalari yanada chidam, qunt bilan ijod qilishga, o'z ustida ko'proq ishlashga, izlanishga, eng muhimi hayotni o'rganishga va shu asosda ijod etishga chorladi.

Sh.Sa'dulla butun umri davomida bunga amal qildi. Qirq yildan ortiqroq hayotini ijodga bag'ishlagan san'atkorning "Uch ayiq", "Ayyor chumchuq" (1935-1936), "Yoriltosh" (1939), "Ikki sandiq" (1942), "Sen nima qilding?" (1942), "Shohista" (1944), "Shirin kun" (1946), "She'rlar" (1955), "She'r va ertaklar" (1957), "Pyesalar" (1959), "Dastyor qiz" (1960), "Sening al'boming" (1962), "Ozoda" (1969), "Komandirning boshidan kechirganlari" (1962), "Kachal polvon" (1963,1966,1967,1986), "Ism qo'yilmagan xat", "Sening bayraming", "Mening aziz bolalarim" va boshqa kitoblari bosilib chiqdi.

Dramaturg Shukur Sa'dullaning "Yoriltosh", "Gulxan", "Bizning boqchamiz", "Dalada bayram", "Vatan ishq" (dramaturg 3. Fatxullin bilan hamkorlikda yozilgan), "Ikki bilakuzuk", "Zubayda", "Afsona yaratgan qiz" pyesalarini tomoshabinlar yaxshi bilishadi.

Quvnoq va jo'shqin asarlar kuychisi bo'lgan Shukur Sa'dulla o'zining juda ko'p she'r, qo'shiq, ertak, ertak-doston, pyesalarini kichik maktab yoshidagi bolalarga bag'ishlagan.

Shukur Sa'dulla tabiat kuychisi sifatida e'zozlanadi. Shoir so'lim bahorni ko'pgina she'rlarida qalamga olib, ayniqsa, kichik maktab yoshidagi bolalarni hayot bilan tanishtiradi, ularda olamni tushunish qobiliyatlarini o'stiradi.

Odatda, boychechak juda erta ochiladi. U qor erib-erimasidanoq ko`zga tashlanadi. Buni ko`rgan odamlar “Ha, bahor yaqinlashib qolibdi”, deydilar. Shoir “Boychechak” asarida xuddi shu fikrni lo`nda qilib chizib beradi:

*Ochildimi boychechak,
Endi har yon gul demak,
Chunki bahor elchisi –
Shu mitti gul-boychechak.*

Albatta, boychechak paydo bo`lganidan keyin bahor boshlanadi, yomg`ir ustiga yomg`ir yog`adi. Yomg`ir tabiat husniga husn qo`shadi, odamlar ruhini ko`taradi. Shukur Sa`dulla “Yomg`ir yog`aloq” she`rida bahor yomg`iriga muhabbat bilan munosabatda bo`ladi. Bu yomg`ir ona-tabiatni gulga burkashi bilan birga ekin-tikinlar uchun ham koni foyda ekanligini yosh kitobxon qalbiga yetib boradigan darajada quvnoq va sho`x misralarda yaratadi:

*Yomg`ir yog`aloq
Yam-yashil o`tloq
Endi ekinlar
Chiqarar quloq...
Yomg`ir tinganda,
Chiqar kamalak,
Yomg`irdan foyda
Maysaga, donga
Yurt serob bo`lar,
Oq bug`doy, donga.*

Shukur Sa`dulla “To`rt fasl” she`rida yil fasllarining o`ziga xos xususiyatlarini xarakterli detallar yordamida yoritadi. Ularning jozibasi, tabiatga alohida ko`rk bag`ishlashi, insonlar qalbiga ta`siri xususida bolalarbop xulosalar chiqaradi. She`rda bahor fasli shunday tasvirlanadi:

*Milt etib chiqdi quyosh
Dedi:-Do`stlar, qish odosh.
Ko`rsak yo`q qora bulut.
Yer yuzi ko`k gilam-o`t.*

Shukur Sa'dulla bahorni yaratuvchi, insonlarga estetik zavq va mehnat in'om etgan fasl deb ta'riflagach, ko'rkam yoz fasli bilan bolalarni tanishtirishga o'tadi. Yoz kelishi bilan xursand bo'lgan bolalarning sevinchini shoir shunday ifoda etadi:

*Keldi ko'klam kabi soz,
Bizlar sevgan issiq yoz.*

Shoir Vatanimizning boyligiga boylik qo'shgan, mehnatkashlar dasturxonini bezovchi noz-ne'matlarni vujudga keltirgan, "to'qson xil mevalarni pishirib", "yangi dunyolar ochgan" kishilarni zo'r muhabbat bilan ajoyib misralarda ulug'laydi:

*Ekin o'sdi yerlarda,
Bug'doy pishdi qirlarda...
Poliz to'la bodring,
Bog'bon, tez uzib bering!
-Sabr qiling siz andek,
So'yib beray handalak.*

Shukur Sa'dulla yoz faslini ulug'lash bilan kuzning ham o'ziga xos fazilatlariga to'lalagigini tabiatning oltin davri deb ta'riflaydi, kuz faslining o'ziga xosligini obrazli tasvirlar orqali ochadi:

*Quyosh tushar taptidan,
Qo'rqib qishning aftidan.
Sarg'ayadi ko'katlar,
Barg to'kadi daraxtlar.
Hosil yig'ib olinar,
Qishga zamin solinar.*

Shoir qish faslining ham o'ziga xos chiroyli gashti borligini, kishilarda zavq-shavq uyg'otishini lirik bo'yoqlarda ko'rsatadi:

*Dala-tishda tindi ish,
Keldi mehmon bo'lib qish.
Qish emas, u – qarbobo,
Sovg'alari bor bobo...
Xuddi yozday, bahorday-
Iliq, kuzgi nahorlay..
Qor yog'ar, kecha-kunduz,*

Suv sovqotib kiygan muz.

Shukur Sa'dulla ikkinchi jahon urushi davrida yanada barakali ijod etdi. "Sen nima qilding?", "Ona va bola", "Shohista" to'plamlarini nashr ettirdi. Bu davr shoir she'riyatida bolalar kutgan voqealar o'z aksini topganini ko'ramiz. Mavzu rang-barangligi shoirning fikrlash doirasi kengligidan, bolalarni jon-dilidan sevishidan, ona-Vatanga cheksiz mehr-muhabbatidan dalolat berib turibdi. Buni "Sen nima qilding?", "Bizning qahramon", "Otliqlar", "Mehmon qiz", "Uning hikoyasi", "Razvetkachi Kolya Kulikov", "Shohista" kabi asarlari misolida ochiq-oydin ko'rishimiz mumkin.

Bu she'rlar ichida "Shohista" asari alohida ajralib turadi:

Ko'k chirog'i oy so'ndi,

Barglarga shabnam qo'ndi.

Tong oqarar ohista,

Turar sakrab Shohista,- misralarida shoir Shohista ismli jajji qizchaning mehnatga muhabbati, g'ayrati, bog'idagi uzumlarni qanchalik mehr qo'yib parvarishlashi bilan birga, uning frontda odamxo'r yovlarga qarshi kurash olib borayotgan otasiga bo'lgan mehr-muhabbatini badiiy bo'yoqlar bilan ifodalab beradi. Shohista asaldek tovlanib pishgan uzumdan dadasiga sovg'a hozirlaydi:

So'ngra pochtaga bordi,

Dadasiga yubordi.

Dadasi botir jangchi,

Shohistaning quvonchi.

Shukur Sa'dulla "Egizak", "Sen menga do'st, men senga do'st", "Ulug' shahar" (turkum), "Hovlimizning bolalari" kabi qator she'rlarida do'stlik g'oyalarini ilgari suradi.

Sh.Sa'dulla "Tulki va Qozlar", "Lola va mushuk", "Jo'jalar", "Bola va Turg'un", "Yomg'ir yog'aloq" kabi she'rlarida bolalar hayotidan xarakterli voqealar asosida yosh kitobxonni parranda, hasharot va hayvonlar dunyosi bilan tanishtiradi. Shoir har bir narsa va predmetning o'ziga xos xususiyatlarini bolalar uchun sodda va qiziqarli qilib tasvirlaydi.

Bu jihatdan qaraydigan bo'lsak "Ninachi" she'ri muhim tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi.

Bog'da uchar ninachi,

Gulni quchar ninachi.

Shisha kabi ko'zi bor.

Yum-yumaloq yuzi bor.

Yozganda ikki qanot

Xuddi ko'kda samolyot.

Shoir bolalar tarbiyasiga oid yana turli mavzularda she'rlar yozgan. Bu she'rlarda u bolalar tabiati ko'tarmaydigan quruq nasihatgo'ylikdan qochadi. Inson tabiatiga xos bo'lgan chinakam his va axloq qoidalarini bola hayotidagi oddiy voqealar asosida tashviq qiladi. "Kim yaxshi?" she'rida oilaning kenjatoyi Dildor oiladagi hamma kishilarga bir xilda munosabatda bo'ladi. Dadasini ham ayasini ham, buvisini ham, akasini ham bir xilda yaxshi ko'radi. Birortasini birov yomonlasa yig'lab yuboradi. Bu she'ri bilan shoir boladagi oilaga bo'lgan ilk muhabbatni va boladagi gumanistik hislarni tarbiyalaydi.

Shoir bolalar o'yinchoqlari va ularning bolalar tarbiyasidagi ahamiyatini ham to'g'ri tasavvur qiladi. Bolaning "o'zi yog'och, yoli qil" toychoqqa minib zavqlanishini ham, qizchalarning "Bolalarga ovunchoq" quyon qo'g'irchoqqa bo'lgan mehrini ham, ularning "Boshchasida shoxi bor, dumchasida oqi bor" echki bola bilan inoqligi va u bilan o'ynashishini ham maroqli tasvirlaydi. Bu tasvirda bola xarakteri va xususiyati ochiladi. Shu bilan birga shoir bolalarni o'yinchoqlarga to'g'ri munosabatda bo'lishga, ularni sindirmasdan, buzmasdan asrashga chaqiradi. Bu tarbiyaviy chaqiriqning o'yinchoq tilidan bayon qilinishi esa she'rning ta'sir kuchini yana oshirgan:

Buksangiz qayrilaman,

Oyoqdan ayrilaman.

Mayli o'ynang erta-kech,

Lekin ozor bermang hech.

Shukur Sa'dulla bolalarning o`yin mashg`ulotlari haqida ham ko`pgina chiroyli, ta'sirchan she'rlar yozgan. Bolalar o`yini bilan bog'langan she'r bolalar uchun qimmatli asardir. Bu yerda shu narsani ham ta'kidlab aytish kerakki, o`yinlar bola uchun jiddiy ishdur. "Tulki va g'ozlar" she'rida birlari tulki, qolganlari g'oz bo`lib tulkiga tutqich bermay uning ustidan kulib qochsalar, "Mehmondorchilik" she'rida qizchalar "G'ivirlashib hovlida" tut terib shinni pishiradilar va qo`g'irchoqlarni ziyofat qiladilar. Qo`g'irchoqlar ziyofatga qaramagach tovuq va mushukni taklif qiladilar. Ular hamma yoqni to`zitib, to`kib ketadilar. Shu bilan "mehmondorchilik odosh" bo`ladi. Bu she'rlarda shoirning izlanishi, bolalarga ma'qul o`yinlar topishi va uni bolaga moslab berishga intilishi ko`rinib turibdi. Shu bilan birga bu she'rlarning yana bir muvaffaqiyati shundaki, u umumiylikdan, quruq ritorikadan uzoq bo`lgan syujetli va voqeaband she'rlardir. Ma'lumki, voqeabandlik ayniqsa, bolalar asari uchun muhim ahamiyatga ega. Bunday she'r bolani zeriktirmaydi. U xuddi hikoya yoki ertak kabi bola ongiga, xotirasiga oson singadi.

Shoir ijodida yumoristik she'rlar ham bir talay: "Shalabbo", "Aniqov", "Injiq", "Ivirsiq", "Bizning oyi" kabi asarlarida shoir dangasa, o`z ustida ko`p ishlamaydigan, o`qish, izlanishni yoqtirmaydigan, injiq, ivirsiq bolalar ustidan qattiq kuladi.

Daftari ochiq-sochiq

Qolgan vazifa chala.

Soat yurar: chiq-chiq-chiq,

Echilmagan masala.

"Ivirsiq"da shoir o`yinqaroq, kun bo`yi koptok o`ynab, uyga berilgan vazifani bajarish, o`z vaqtida uyqudan turish o`rniga qotib uxlab darsdan kech qolgan Siddiq ismli bolaning maktab o`quvchilariga xos bo`lmagan qiliqlarini fosh qiladi:

Yana jaranglab soat,

To`qqizga zang uradi.

"Ivirsiqjon" betoqat –

Endi shoshib turadi.

Shukur Sa'dulla xalq og'zaki ijodini sevgan va undan ijodiy foydalangan shoirlardan biri edi. U “Yoriltosh”, “No`xatpolvon”, “Laqma it”, “Ayyor chumchuq”, “Chol bilan bo`ri” kabi o`nlab asarlarini ertaklar asosida yaratdi. Xalq ertaklarini jo`ngina she`rga solib qo`ya qolmadi. Bolki unga ijodiy yondashdi. Davrimizga, bolalarning istak-armonlariga moslashtirdi.

Shukur Sa'dullaning “Komandirning boshidan kechirganlari”, “Kachal polvon”, “Aziz qishlog'im”, “Ism qo`yilmagan xat” qissalari o`zbek bolalar nasrining yaxshi namunalaridan hisoblanadi.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Zafar Diyor qachon va qayerda tug'ilgan?
2. Zafar Diyorning otasi va onasi qanday ish bilan shug'ullangan?
3. 1927- yilda Zafar Diyor qaysi bilim yurtiga o'qishga kiradi?
4. Zafar Diyorning birinchi she'ri qanday to'plamda bosilib chiqqan?
5. 1933-yilda Zafar Diyorning birinchi she'riy to'plami qanday nom bilan bosilib chiqdi?
6. Zafar Diyor 1934 -yildan boshlab qaysi ro'znomada ishlay boshladi?
7. “Bolalar uchun asar yozishni men eng qiyin va mas'uliyatli ish deb bilaman”. Ushbu satrlar kimga tegishli?
8. “Men Zafar Diyorni o'ylasam nuqul shod hurram bolalar qurshovida, sertabassum lablaridan she'r yog'ilayotganday ko'raman” Zafar Diyor haqida qaysi yozuvchi shunday yozgan?
9. “Biz bolalarga nuqul o'rgatibgina qolmay, ulardan o'rganib ham turishimiz kerak”. Bu kimning so'zlari?
10. Z.Diyorning 1935- yilda yozgan dostoni va uning bosh qahramoni kim?
11. 1938-yilda chop etilgan Zafar Diyorning ikkinchi she'rlar to'plami qanday nomlanadi?

12. Zafar Diyor “Kel uchaylik shimolga” she'rida bolalarni nimaga chorlagan?

13. Zafar Diyorning “Kichkina bog'bon haqida doston”i qanday mavzuga bag'ishlangan va qahramon Shotursunga qaysi daraxt nola qiladi?

14. Zafar Diyorning uchinchi to'plami qanday nomda bosilib chiqdi?

15. Varaqlasam bir boshdan

Quvnab bag'rim ochilur.

Oltin harf so'zlardan

Totli ma'no sochilur.

Zafar Diyorning qaysi she'ridan olingan?

16. “Yosh vatanparvarlar”, “Omonat”, “Uch og'ayni» dramalari, “Tankist”, “Qahramon” kabi jangovar she'rlari, “Tantana” she'rlari qaysi asarga tegishli?

17. Zafar Diyorning boshlang'ich sinf kitoblariga kiritilgan asarlari qaysilar?

18. Zafar Diyordan yod olgan she'ringizni aytib bering?

19. Shukur Sa'dulla 1931-yildan to umrining ohirigacha nashriyotda qanday vazifalarda ishlagan?

20. Shukur Sa'dullani birinchi she'riy to'plami nechanchi yili va qanday nom bilan bosilib chiqqan?

21. Shukur Sa'dulla xalq latifasi asosida qanday asar yaratgan?

22. Shukur Sa'dulla bahor fasli boshlanishini qanday nomdagi she'rlari orqali talqin etgan?

23. Shukur Sa'dulla necha yil umr ko'rgan va necha yilini ijodiga bag'ishlagan?

24. Shukur Sa'dulla qaysi she'rlarida yil fasllari haqida yoritib beradi?

25. Shukur Sa'dullani qaysi qissalari o'zbek bolalari nashrining yaxshi namunalari hisoblanadi?

26. Shukur Sa'dulla qaysi she'rlarida bolalarni dangasa, lapashang, yalqov fazilatlarini qoralagan?

27.Shukur Sa'dulla qanday pesalar yaratgan, pesalaridan birini so'zlab bering.

28.Shukur Sa'dulla qaysi asarlarini ertaklar asosida yaratgan?

29.Shukur Sa'dullani 2- jahon urushidan keyin qanday to'plamlari nashr etildi?

30.Shukur Sa'dullani qaysi she'rlari maktab darslik qo'llanmalarida uzoq yillardan beri nashr etib kelinyapti?

31.Shukur Sa'dulla «Shoxista» asarida bosh qahramonni xatti-harakatlarini izoxlab bering, u qanday obraz edi?

32.Shukur Sa'dulla qanday yumoristik asarlar yozgan?

33.Shukur Sa'dullani qaysi asarlar ertaklar asosida yozilgan, ulardan birortasini so'zlab bering.

34.Shukur Sa'dullani “Xovlimizning bolalari” she'rida qanday g'oyalar ilgari surilgan?

35.Shukur Sa'dulla bahor kelishini qanday misralar orqali jonlantirib tasvirlaydi?

36.Shukur Sa'dulla qaysi she'rida mexmondorchilikni ulug'laydi va qanday obrazlar orqali?

37.Shukur Sa'dullaning «Kichkintoy» she'rida bosh qahramon kim, nima uchun bunday nom olgan?

38.Shukur Sa'dullaning «Afandining ko'ylagi» she'riy latifasi qaysi janr talablarini saqlagan xolda yozilgan?

Asosiy darslik va o`quv qo`llanmalar:

1.I.A. Karimov. Yuksak ma`naviyat – yengilmas kuch.- T.: Ma`naviyat, 2008.

2.Jumaboyev M. O`zbek bolalar adabiyoti. –T.: O`qituvchi, 2002.

3.Jumaboyev M Bolalar adabiyoti. –T.: O`qituvchi, 2011.

4.Jo`rayeva G O`zbek bolalar she`riyatida hajviy obraz yaratish mahorati. –T.: Muharrir, 2011.

5.Masharipova Z. O`zbek xalq og`zaki ijodi.- T., 2008

Qo`shimcha adabiyotlar:

1.Asotirlar va rivoyatlar. -T.: Yozuvchi, 1993.

2.M.Murodov. Oltin sandiq ochildi.- T.: O`qituvchi, 1994.

3. Mirzayeva S. O'zbek xalq romanik dostonlari poetikasi. Doktorlik dissertatsiyasi avtoreferati. -T.: 2004.
4. Matchonov S. Kitob o'qishni bilasizmi? –T.: O'qituvchi, 1993.
5. Safarov O. Oliy o'quv yurtlarida bolalar adabiyotini o'qitish muammolari // Til va adabiyot ta'limi, 1999-yil, 3-4-sonlar.
6. Barakayev R. Jonajonim she'riyat. –T.: Cho'lpon, 1996.
7. Barakayev R. O'zbek bolalar adabiyoti va A. Avloniy ijodi. –T.: Fan, 2004.
8. Ibragimova Z. Anvar Obidjon – bolalar shoiri. – T.: Yangi asr avlodi, 2006.

8-mavzu: Hakim Nazir va Po'lat Mo'min ijodi

Reja:

1. Hakim Nazir realistik bolalar nasrining yetuk vakili sifatida.
2. Adibning ijodiy faoliyati tavsifi.
3. Uning asarlarida inson ruhiyatining badiiy in'ikosi.
4. H. Nazir ijodida realistik bolalar nasrining unsurlari.
5. Po'lat Mo'min ijodida odob-axloq mavzusi.
6. P. Mo'min-iste'dodli shoir.
7. Shoir she'riyatining mavzu ko'lam.
8. Odob-axloq mavzusining yetakchi o'rin tutishi.
9. Qo'shiqchi shoir sifatida bolalar adabiyotidagi o'rni.
10. Xulosa.

HAKIM NAZIR

(1915 – 2008)

Hayotda har bir kishining – katta-yu, kichikning o'ziga yarashiq burch, vazifalari, yumush va tashvishlari, umid va intilishlari bo'ladi. Tarovatli qishloqlarimizdan birida yashovchi Karimning yagona ishi ("Bir tup g'o'za") sigir boqishdan iborat edi. Lekin inson bolasi boshiga nima kelishini, qanday voqea ro'y berishini oldindan bilmaydi. Tasodif oyoq ostidan chiqadi. Karimning sigiri arqonini uzib ketib, bir necha g'o'za nihollarini payhon qilib tashlaydi. Bunga Karimning beparvoligi sabab bo'ladi.

Bo`lib o`tgan voqeaga Karim oldiniga parvo qilmaydi. Chunki bepayon zumrad dalalarda g`o`zalarning son-sanog`i yo`q. Karimning sigiri payhon qilgan nihollar esa buning oldida dengizdan bir qatranku. Avvaliga Karim ham shunday deb o`ylaydi. Biroq, unga o`zidan kattaroq bolalar bir tup g`o`zadan qancha tola, yog`, qanchadan-qancha moddalar borligini tushuntiradilar. Karim shundan keyingina sigirining qancha zarar keltirganligini payqab, achinadi, uyaladi. Chunki Karim bu ishda, sigiri emas, o`zi aybdorligini juda yaxshi bilardi.

Hakim Nazirning asarlaridan olib hikoya qilingan bu parchada qatrada quyosh aks etishi ko`rinib turibdi. Yozuvchining shunga o`xshash o`nlab hikoyalarida, biz o`zimizga qadrdon olovli quyoshni, musaffo havoni, muqaddas ona erni, bir so`z bilan aytganda, bugungi go`zal O`zbekistonni, osmono`par “oq oltin” tog`lari bunyod etayotgan fidokor paxtakorlarni, ularning quvnoq, baxtiyor bolalarini ko`ramiz. Ular Hakim Nazir asarlarining qahramonlaridir.

Bu hikoyalarning ijobiy qahramonlari o`rta va katta yoshdagi maktab bolalaridir. Bu yoshda bolalarni dunyodagi hamma narsa qiziqtiradi, bu yoshda ularning ona-Vatanga bo`lgan mehr-muhabbat, sadoqat, burch kabi olijanob tuyg`ulari shakllanadi, go`zal his-tuyg`ulari, oliy insoniy munosabatlari uyg`onadi. Bu qahramonlar shunday yoshdagi, ularning o`zaro munosabatida soddalik, shu bilan bir qatorda jiddiylik va qat`iyat bor.

Shuning uchun yozuvchining “Boshqoq” hikoyasining qahramonlari Azimjon va Toshtilla boshqoqda ishtirok etmasak, kattalar oldida uyatga qolamiz, mehnat intizomini buzgan bo`lamiz, degan fikrga keladilar. Bu bolalar ma`naviy dunyosi boyligidandir. Hakim Nazir bu tuyg`ular olamida mehnat romantikasiga katta e`tibor berib, uning o`ziga xos nafosatini ko`rsatadi. Adib o`zining bu tasvirlarida haq. Bu xususan uning o`zbek milliy koloritini to`g`ri va yorqin tasvirlashida, qishloq turmushidan olingan jonli va hayotiy voqea detallarni to`g`ri topishida yaqqol ko`rinadi. Adib asarlarida bolalarning xalq mulkini ko`z qorachig`idek asrash xususidagi olijanob tuyg`ulari, jamoaning mehnatini qadrlash, e`zozlashlari,

mehnatning shon-sharaf ishi ekanligi haqidagi tushunchalari o'zining jonli ifodasini topgan. Ana shunday bilimdon adib Hakim Nazir 1915-yilda Toshkent shahrida maxsido'z-kosib oilasida dunyoga keldi. Onasi Malika otinning maktabida boshlang'ich ma'lumot olgandan keyin, poyabzal fabrikasiga kirib kasb egallash bilan birga kechki ishchilar dorilfununi (industiral texnikum)da o'qishni davom ettirdi.

Hakim Nazir bolaligidan kitobxonlikka juda berilib, gazeta va jurnallarda bosilgan materiallarni chanqoqlik bilan o'qib chiqardi. Undagi o'qish-yozishga bo'lgan qiziqish uni hozirgi "Tong yulduzi" gazeta-tahririyatida ishlashga olib keldi. 1934-1935-yillarda dastlabki hikoya, ocherklari gazetada, "Yosh kuch" jurnalida bosilib chiqdi. Bular havaskorlik mashqlari edi. Adib jiddiyoq asar yozish uchun hayot taassurotlaridan tashqari chuqur nazariy ma'lumot ham zarur ekanligini angladi. Kunduzi redaksiyalarda ishlagani holda kechki Toshkent davlat pedagogika institutida o'qib, til va adabiyot fakul'tetini muvaffaqiyatli bitirib chiqdi. Bir oz vaqt o'qituvchilik qildi. Adabiyotga astoydil berildi. 1942-yildan boshlab o'n bir yil davomida O'zbekiston radio qo'mitasida bo'lim boshlig'i, bosh muharrir bo'lib ishladi. So'ng Badiiy adabiyot nashriyotida bosh muharrir, O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasida kotib, adabiy maslahatchi vazifalarini bajardi. Mazkur vazifalarni yozuvchi ijodiy ish bilan qo'shib olib bordi.

Qunt, chidam bilan o'z ustida ishlashi, tinimsiz ijodiy izlanishi tufayli Hakim Nazir bolalar yozuvchisi sifatida kitobxonlarga tanildi. 1940-yilda "Kenja" (yangi nomi "Quyosh qachon tutiladi?"), 1949-yilda "Salim ota" nomli hikoyalari respublika tanlovlarida sovrindor bo'ldi. 1951-yilda esa Moskvada rus tilida chiqqan "Malchiki iz kishlaka" hikoyalar to'plami sobiq ittifoq tanlovida mukofot oldi.

Sevimli yozuvchimizning ijod yo'liga sinchiklab nazar tashlasak, uning daslabki ijodiy izlanishlari hikoyachilikdan boshlanganini ko'ramiz. Uning birinchi kitobi "Qishloqdagi jiyanlarim" ham hikoyalardan jamlangandir. Hikoya janri yozuvchi bilan yosh kitobxonlar olamini birlashtirishda bamisoli bir ko'prik bo'ldi. Bu ko'prik orqali Hakim Nazir bolalarning boy, go'zal, quvnoq,

ajoyibotlarga to'la dunyosiga kirib bordi. Bir-biridan ta'sirli, bir-biridan o'qimishli, bolalarcha jonli hikoyalari dunyo yuzini ko'rdi. Bularda kichkintoylarning quvonchlarga to'la turmushi, his-tuyg'ulari, o'qishi, xulq-odobi, kattalarga hurmati, mehnatga munosabati, milliy qadriyatlar o'z badiiy ifodasini topdi. Hikoyalarda yozuvchining kichkintoylar yoshi, saviyasi va ruhiyatini ko'rsatishga alohida e'tibor bergani ko'rinib turadi. "Qishloqdagi jiyanlarim" (1948), "Besh baho" (1955), "Cho'l havosi" (1958), "Yaxshi ism" (1962), "Meni taniysizmi?" (1963), "Bolajonlarim" (1964) nomli hikoyalar to'plamlari birin-ketin e'lon etilib, bolalar va o'smirlarning ma'naviy mulkiga aylandi.

Hakim Nazirning ko'pgina hikoyalari boQcha yoshdagi yoki endigina birinchi sinfga qadam qo'ygan bolalar hayotini aks ettirishga bag'ishlangan. Buni adibning "Bir og'iz so'z", "Rasmlı kitobcha", "Davronning qushchasi", "Qaysargina ukam", "Yaxshi ism", "Ikki o'rtoq", "Bulbul", "Qanddon", "Igna", "Bir tup g'o'za" kabi hikoyalari misolida aytish mumkin. Bunday hikoyalarda bolalar o'rtasidagi o'zaro do'stlik, axloq-odob, a'lo o'qish, jamoat ishlarida faollik ko'rsatish, kattalarning yumushlariga ko'maklashish, qushlar va jonivorlarga Qamxo'r bo'lish, orzu-umidlar qanotida yashash va boshqa masalalar aks etganini ko'ramiz.

Bolalarda orzu-umid, yaxshilik sari intilish kattalarga nisbatan kuchliroq bo'ladi. "Yaxshi ism" hikoyachasida adib xuddi shu to'g'rida so'z yuritadi. Shoir endigina birinchi sinfga qadam qo'ygan. U hali maktab qonun-qoidasini yaxshi bilmaydi. Shuning uchun qizcha maktab o'qituvchisi Zuhra yulduziga raketa uchirilganligi to'g'risidagi axborotni ro'znomadan o'qib berganida butun sinfni boshiga ko'tarib:

- Topdim! Topdim! Topdim! – deya ovozinıg boricha baqirib yuboradi.

Ayon bo'lishicha kecha Shoiraning onasi unga singilcha tug'ib bergan bo'lib, chaqaloqqa nima deb ism qo'yish janjal bo'lib turgan ekan. Shoirada havas yaxshi, niyat kuchli. Unga raketa va ayniqsa,

zuhra yulduzi yoqib qoladi. Shu onda singilchasiga Zuhra deb ism berish fikri tug'iladi. Bu haqda butun sinfga so'zlab beradi.

“Yaxshi ism”ning ahamiyati shundaki, bolaning Shoiraga, tanlagan ismga, qudratli texnikaga, shirinsuxan muallimaga va otaga bir umr havasi keladi.

Bolalarga har taraflama to'g'ri ta'lim-tarbiya berish, tushuntirish, o'rgatish, ularda ko'nikmalar hosil qilish kattalarga bog'liq. Kichkintoylarning otaxon adibi “Bulbul” hikoyasida bu masalaga katta e'tibor beradi. Ona tabiatga, qushlarga mehribonchilik qilish g'oyasi bu asarning asosini tashkil etadi.

Qobiljon qushlarni ehtiyot qilish, e'zozlash kerak ekanligini, ularni urish, ozor berish yomonligini tushunib etmaydi. Shu sababli qo'shni hovliga kelib sayragan bulbulni urmoqchi bo'ladi.

Olim aka ishdan qaytganda Qobiljon qo'shnilarnikiga bulbul kelganidan xabar beradi.

- Dada, dada! – dedi u ko'zini katta-katta ochib, - nega bizning boqqa bulbul kelmaydiya?

- Qo'rqadi, - dedi dadasi.

- Nimadan qo'rqadi? – dedi u ajablanib.

- Sendan! – dedi dadasi.

- Iya, nega endi mendan qo'rqadi?

- Axir kesak otsang, mayib bo'ladi-da! Bu ishing yaramaydi deb aytib edim-ku. Qobiljon indamay, o'ylanib qoldi: endi nima bo'ladi? Rostdan ham bulbuljon uning bog'iga hech kelmasmikan-a?

- Kesak otmasam keladimi, dada? – dedi oxiri Qobiljon.

- Albatta, keladi, - deb ishontirdi dadasi.

-Bo'pti!-dedi Qobiljon va shu paytdan boshlab qushlarga kesak otmaydigan bo'ldi.

Adibning maktab yoshidagi bolalarga bag'ishlab yozgan juda ko'p hikoyalari kitobxonni ona-yurtni sevishga, mehnatkash bo'lishga, mehnat ahlini, ota-onani e'zozlashga, kasb-hunar egasi bo'lishga chorlaydi.

Muallif “Qishloqdagi jiyanlarim” to'plamidagi “Vilijonning dadasi” hikoyasida bolalarning jangchilarga hurmat va muhabbatini

tasvirlaydi. Buni ikkinchi jahon urushidan qahramon bo'lib qaytgan Valijonning dadasini butun qishloq ahli zo'r hurmat va katta tantana bilan kutib olishi orqali ochadi.

“Jiyanimning toychasi” hikoyasida kitobxonni qishloq bolalarining xarakterlari va hayoti bilan tanishtiradi. Mahmudjon bilan Omonning otasi paxtadan mo'l hosil olish uchun kim o'zarga kirishadi. Bolalar o'z otalarining g'olib chiqishi uchun kuyib-pishib harakat qiladilar. Mahmudjon jonidan aziz ko'rgan toychasini aravaga qo'shib paxta tashishga kirishadi. Bu bilan yozuvchi qishloq bolalarining o'ziga xos xarakterini yaratadi. Kichik bir parcha orqali katta voqeani-bolalarning ulug' ishlarga qo'l urganligini haqqoniy ko'rsatadi.

Hakim Nazirning aksariyat asarlari, yuqorida ko'rganimizday, umuminsoniy va milliy qadriyatlarga bag'ishlangan.

Muallifning birinchi qissasi “Ko'korol chiroqlari” ikkinchi jahon urushidan keyingi qishloq hayotida yuz bergan qiyinchiliklarni engishda ota-onalariga ko'mak ko'rsatgan bolalar haqida, ularning mehnatda xarakterlarining chiniqishi, do'stliklarining toblanishi aks ettiriladi. Bu qissani muallif kitobxonlar talabi asosida keyinroq qayta ishlab, “So'nmas chaqmoqlar” nomi bilan bostirdi.

Hakim Nazirning “Yonar daryo” qissasi o'zbek bolalar adabiyotining keyingi yillardagi katta yutug'idir. “Gaz-qaynar” manzarasini yorqin bo'yoqlarda gavdalantirgan bu asarda o'sha davrda Qizilqum sahrosi kishilarining jasorati, romantik hayoti, qahramonligi hamda bir-birga chin mehribonligi tasvirlanadi. Shuningdek, oiladagi bola tarbiyasi, bunda ota-onaning tutgan roli ko'rsatiladi. Asarda voqea o'n ikki yoshli o'quvchi Damir tilidan hikoya qilinadi. Bundan ikki yil avval otasi vafot etib, singlisi Popuk ikkovi onasining qaramog'ida qolishgan. Ko'p vaqti ishda o'tadigan ona bolalar tarbiyasiga kam e'tibor bergan. Damir esa keksa buvisining o'ta mehribonligi, yumshoqligi orqasida o'yinqaroq, o'qishga kam xafsala, o'jar bo'lib qolgan. Natijada u onasiga bo'yin egmaslikka harakat qiladi.

Damirlarning uzoq qarindoshlari Sulton amaki ularning uylariga tez-tez kelib turadi, shuning uchun bolalar unga o'rganib qolishgan. Keyinchalik ota sifatida shu oilaga kirgan Sulton amaki Damir xarakterining shakllanishida muhim rol' o'ynaydi. Damir xarakterida iz qoldirgan ikkinchi muhim voqea uni Qizil qumga safari bo'ladi. Bu uning ko'z o'ngida yangi olam ochadi, uning mehnat quchog'ida chiniqtiradi.

Gazchilarning "o'ildirab yuradigan posyolkasi", "Cho'pon boboning boshchiligida" ochilgan "Mo'jiza quduq", bemorligiga qaramay Sulton amaki ko'rsatgan fidokorlik, umuman, gazchilarning afsonaviy qahramonligi Damir ruhida keskin burilish yasaydi.

Yozuvchining "Kenjatoy" qissasida hunar maktabi hayoti qiziqarli va jozibador aks ettirilgan bo'lib, o'smirlarda ishchi kasbidan faxrlanish tuyg'usini tarbiyalashga xizmat etadi.

"Tohir-Zuhra qissasi"ni olsak, unda bosh muammo hayotga qadam qo'yayotgan balog'at pallasidagi o'spirin bilan qizaloqning yosh qalblarida tug'ilmish ilk sevgi kechinmalariga qaratilgan, yoniq iztiroblari tasviriga keng o'rin berilgan.

"Dadamni topib beringlar" qissasida bir dehqon oilasi boshiga tushgan nohaqlik fojeasi kichiklar nazari orqali o'tkazilib, ularning ongi va ruhiyatiga etkazilgan salbiy ta'siri badiiy tahlil etilganini ko'ramiz va yosh qahramonlar bilan birga iztirobga tushamiz.

Hakim Nazir so'nggi kitobini "Oq fotiha" deb atadi. Bu xotira-qissa bo'lib, bolalik sarguzashtlariga bag'ishlangan. Muallif bezovtalik, g'ulg'ula-hayajonlarga to'la bolalik chog'lari, ko'rgan-kechirganlarini jonli lavhalarda hikoya qiladi, kichiklikda ota-onasidan olgan ilk insoniy saboqlari uchun chuqur va samimiy minnatdorchiligini izhor etadi.

Hakim Nazir 1973 -yilda "Lochin qanotlari" romanini yaratdi. Bunda urushga ketgan ota-onalarning o'rnini bosgan O'ktam, Umri va boshqa yosh vatanparvarlar obrazlari gavdalantirildi. Romanni jamoatchilik iliq qabul etdi. Tadqiqotchilar: "Lochin qanotlari" romani o'zbek bolalar adabiyotida deyarli qo'l urilmagan mavzuni – urush yillari kichkintoylarning buyuk g'alabaga qo'shgan hissasini

ko'rsatishga bag'ishlangan yirik asar sifatida qimmatlidir" deb yozdilar.

Yozuvchining "Chiranma g'oz – hunaring oz" nomli pyesasi ko'p yil davomida yosh tomoshabinlar teatri sahnasida qo'yildi.

Muallifning 24 ta kitobi rus tilida, 12 ta kitobi qozoq, qirg'iz, turkman, gruzin, arman, ukrain, belorus, latish, litva, eston va boshqa tillarda tarjima bo'lib chiqqan. Qator hikoyalari nemis, frantsuz, ispan, bulg'or, chex, mo'g'ul kabi tillarda e'lon etilgan.

PO'LAT MO'MIN (1922-2005)

Bolalarning suyuqli shoiri Po'lat Mo'min yoshligidanoq adabiyotga havas qo'ydi. U Toshkent pedagogika bilim yurtida o'qib yurgan vaqtida adabiyot to'garagiga faol qatnashdi. Adabiyotni qunt bilan o'qidi, o'rgandi. O'rta ma'lumot olgach, hozirgi Nizomiy nomli Toshkent davlat pedagogika universitetining o'zbek tili va adabiyoti fakul'tetiga o'qishga kirib, uni muvaffaqiyatli tamomlagach, aspiranturada o'qidi, maktablarda o'qituvchilik qildi. So'ngra O'zbekiston davlat nashriyotida ishladi. P. Mo'min qaerda ishlamasin, doimo adabiyotga muhabbat bilan qaradi, uni qunt bilan mutolaa qildi, o'rgandi. Kichik-kichik she'rlar yoza boshladi. 1944-yilda "Bahorga sayohat" nomli birinchi she'ri bosilib chiqdi. Birinchi she'rlar to'plami esa 1949-yilda "Sayrang, qushlar" nomi bilan nashr etildi. Kitob adabiy jamoatchilik tomonidan iliq qutib olindi. To'plamdan munosib o'rin olgan "Obod o'lkam", "Haykal", "Alla va Jalla" (ertak) singari asarlari mazmundorligi, qiziqarliligi bilan kitobxonlarning e'tiborini o'ziga jalb etdi.

Bolalarga atab ijod etish, bu sohada muvaffaqiyat qozonish uchun birgina qobiliyat va istakning o'zigina etmaydi. Belinskiy ta'rifi bilan aytganda, bolalar yozuvchisi bo'lib tug'ilish kerak. Bu bolalar yozuvchisi mohir pedagoglarday bola qalbining bilimdoni bo'lsin, nozik ta'b egasi, go'dak tabiati va psixologiyasining bilimdoni, mehribon va bolajon, kamtarin va samimiy, bolalarcha soddadil ham dono bo'lsin, degan mazmunni taqazo etadi, albatta. Biz Po'lat

Mo'min ijodida ana shunday olijanob xususiyatlar mujassamligini his etamiz.

Shoirning tinimsiz ijodiy mehnati tufayli “Hunardan unar”, “To'g'ri o'sgan gul bo'lar”, “Aql qayerda bo'lar”, “O'rinbosarlar”, “Oltin nay”, “Bir yarim Karim”, “Endi adashmaydi”, “Barcha bola do'st bo'lsa”, “Rahmatga rahmat”, “Gazpolvon ertak aytar”, “Chang yutar botir”, “Do'sting qancha ko'p bo'lsa”, “Oftob va odob”, “Yaxshilarga o'xshasam”, “Bu juda soz”, “Eson va Omon”, “Oltmish olti oltin qo'l”, “Ustozlar izidan”, “Bolalarning baxti kulgan”, “Bir yuz bir oltin qo'l” she'riy to'plamlari; “Chanoqvoy bilan Qovoqvoy”, “Bahodirning botirligi”, “Oq fil yo'qoldi”, “Suqatoy-konfetvoy”, “Ona bolam deydi” kabi ertaklari, pyesalari yuzaga keldi. Bu kitoblarga kirgan eng yaxshi she'r va qo'shiqlari doston va ertaklari bolalar adabiyoti xazinasiga munosib hissa bo'lib qo'shildi, uni boyitdi. Bu asarlardan bir qanchasi jahon xalqlari tillariga tarjima qilinganki, bu faqat shoirning emas, balki o'zbek bolalar adabiyotining ham yutug'i, obro'si hisoblanadi.

Kimda-kim a'lo va yaxshi baholarga o'qish uchun astoydil intilsa, harakat qilsa, zahmat cheksa, shubhasiz, u maqsadga erishadi. Agar bu intilish jismoniy mehnat bilan qo'shib olib borilsa, yanada muvaffaqiyatli bo'ladi. Po'lat Mo'min ta'lim va jismoniy mehnatga bag'ishlangan she'rlarida mehnat va mehnatsevar bolalar haqida fikr yuritadi. Ba'zan ishyoqmas, dangasa, yalqov o'quvchilarni tanqid qiladi, ularning kamchiliklarini ochib tashlaydi. Masalan, “Besh oldim, besh!” degan she'rini olaylik. Asar qahramoni uzoq vaqt past bahoga o'qib yurardi, fanlarni ko'ngildagidek o'zlashtira olmaganidan do'stlari, ota-onasi va o'qituvchilar oldida gunohkordek his qilardi o'zini. O'quvchi bunday qiyin ahvoldan faqat ko'proq dars tayyorlashi, kitob o'qishi bilan qutilib ketishi mumkinligiga ham ishonmaydi. Nima bo'ladi-yu, bir kuni u uyga berilgan topshiriqni qayta-qayta o'qiydi, dars va kitobdan boshqa hech narsani o'ylamaslikka harakat qiladi. Qunt qilish, berilgan topshiriq ustida ko'p mehnat qilish lozimligini tushunib yetadi. O'zidagi bunday ijobiy

o'zgarishdan xursand bo'ladi. Boladagi bu quvonch va hayajonni shoir yosh kitobxon ruhiyatiga mos ravishda chizib beradi:

*Shunday qilib do'stlarim,
Aytsam yurak so'zlarim,
Yurishib qoldi ishim
Ko'payib ketar «besh»ish.*

Bolalar shoirining “Tuganmas kon”, “O'qituvchi baho qo'yganda”, “Ko'chalarni to'ldirib”, “Sizga nima bo'ldi, o'g'il bolalar?”, “Yuqimli “2” lar”, “Bilsa bo'lar ekanku!”, “Sentyabrdan kim sevinar?” kabi she'rlari ham a'lo va yaxshi o'qish uchun intilayotgan, harakat qilayotgan bolalar to'g'risida yozilgandir.

Ba'zan o'quvchi-yoshlar orasida mug'ambir, pisman bolalar ham topilib qoladi. Shoirning “Qo'l ko'tarib qo'lga tushdi” degan asari ana shunday bolalarga bag'ishlangan. Asar qahramoni aslida dangasa, ishyoqmas, qoloq o'quvchi. U buni o'qituvchisiga sezdirmaslik uchun har kuni dars paytida “Men aytaman, deb ko'taradi qo'l”. O'qituvchi esa bolaning bunday mug'ombirligini sezmaydi, u darsni yaxshi o'zlashtiribdi, deb undan so'ramaydi, baho qo'yib qo'yaveradi. Oxirgi bir kuni “Mayli, ayta qol” deydi. Shunda haligi bola savolga javob bera olmay, o'qituvchi va o'quvchi do'stlari oldida izza bo'ladi:

*Darvozasiga
Urilganday gol.
Qo'lga tushgandi
U ko'tarib qo'l.*

Shoir she'rlarida kichkintoylarning jismoniy ishga intilishlari ham yaxshi ochib beriladi. “Oftob chiqdi olamga” asarida u xalq og'zaki ijodidan unumli foydalangan. She'rda bolalarning harakati, urinishi, kattalar ishiga ko'maklashishi nihoyatda ta'sirli va shirali ifodalangan.

Po'lat Mo'min haqiqatan ham oftob-bu olam-olam quvonch, shodlik, mehnat, yashash, yasharish ramzi ekanligini kichkintoy do'stlari qulog'iga quyishga, buni bola obrazi orqali yanada yorqinroq, ta'sirliroq aks ettirishga harakat qiladi:

Oftob chiqdi olamga,

*Chopib bordim dalamga.
Dadam ko`chat ekardi,
Salom berdim dadamga.*

Po`lat Mo`minning “Yer chopildi-javob topildi” asarida mehnatdan zavqlanish tuyg`usi yorqin ifodalangan. Asar qahramoni dastlab uyga berilgan topshiriq- misollarni ishlay olmaydi. Shunda u jismoniy mehnat qilishga kirishadi-yer chopadi. Terlab-pishadi. Natijada ko`ngli yorishadi, fikri oydinlashadi. Uyga berilgan misollarni ham yechadi, yerni ham chopadi. Barcha savolga javob topildi. Shu bahonada yer ham chopildi.

Po`lat Mo`minning “5” baho qo`shig`i, “Xursandmisiz?, Xursandmiz”, “Sentabrim”, “Uch baho-puch baho” singari qo`shiqlari o`qish, ilmi bo`lish mavzuiga bag`ishlangan. O`z ustida ko`p ishlash, kitob o`qish, dars qoldirmaslik “a`lo” o`qishning mustahkam garovi ekanligini shoir “Uch baho-puch baho” qo`shig`ida qoloq o`quvchilarni ancha tanqid qilib o`tadi. Onalarni, keksalarni hurmat qilish, e`zozlash (“Achom-achom, buvijon”, “Mehribonim, oyijon!”); o`zaro hurmat, do`stlikni joyiga qo`yish (“Bir jahon bolalarimiz”); har bir shodiyona, bayramlarni zo`r tayyorgarlik bilan kutib olish, chevarlik kasbini bolalikdan bilib borish (“Ko`ylagim”) shoir qo`shiqlarining asosi hisoblanadi.

Po`lat Mo`min axloq va odob kuychisi hisoblanadi. Bu masala ko`proq uning “Birovlar”, “Bir odamning afsusi”, “So`zi shunaqa-o`zi shunaqa”, “Behzodni bilasizmi?”, “Ulg`aydimi aqlingiz?”, “Qo`ling oltin-yo`ling oltin”, “Birinchi bo`l, birinchi” kabi she`r va qo`shiqlarida ochib beriladi.

Po`lat Mo`min “Alla bilan Jalla”, “Ziyrak fil va ziqna boqqol”, “Har kimniki o`ziga, oy ko`rinar ko`ziga”, “Unutgan o`g`il”, “Oltin nay”, “Dono bola”, “Bilganni qari – bilmaydi pari” singari ertak-dostonlarida xalq og`zaki ijodi namunalaridan unumli foydalangani ko`rinib turadi.

Po`lat Mo`min dostonchi-shoir sifatida ham juda qadrlidir. Uning “Oltin nokli bog`”, “Ko`cha-ko`pchilik uchun”, “Eh, rosa shirin ekan”, “Xolning jiyron velosipedi”, “Ko`ngil istar yaxshilik” degan

dostonlari allaqachon kichkintoylarning sevimli asarlariga aylanib ketgan. Shoirning dostonlarida bolalar o`rtasidagi o`zaro do`stlik, birodarlik, o`qituvchi va jonajon maktabga muhabbat, birlik, baynalmilallik kabi masalalar badiiy bo`yoqlarda, qiziqarli epizotlarda chizib berilgan. Bir so`z bilan aytganda, maktab o`quvchilarining hayoti zavq-shavq bilan tasvirlangan.

Po`lat Mo`min o`zining ertak-pyesalari bilan ham yosh kitobxonlar o`rtasida shuhrat qozondi. Uning “Qovoqvoy bilan Chanoqvoy”, “Suqatoy-Konfetvoy”, “Ona bolam deydi, bola onam deydi” nomli fantastik ertak-pyesalari uzoq vaqtlardan beri bolalarning quvonchiga-quvonch qo`shib kelayotir.

Muallifning “Qovoqvoy bilan Chanoqvoy” asarining ta`lim-tarbiyaviy tomoni juda katta. Undagi ertaklarga xos shartli, allegorik obrazlar tamomila aniq va hayotiy zaminga asoslangan.

Pyesaning bosh qahramonlardan biri Qovoqvoydir. Uning timsolida muallif dangasalik va beg`amlik oqibatida darslarni o`zlashtira olmay, sinfda qoluvchi lapashang va po`k bolaning tadrijiy takomilini mujassamlashtirgan. Do`stlari ta`sirida Qovoqvoyning asta-sekin tuzala borishi, ilg`orlar qatoriga kirib, mehnatsevarlik va epchillik darajasiga ko`tarilishi bilan bog`liq voqealar, bu yo`ldagi kishilar o`rtasidagi munosabat, tortishuv va kurashlar pyesa syujetini tashkil etadi.

P.Mo`min ertak syujetini harakatiga keltirishda bosh va yordamchi - konfliktlardan foydalanadi. Qishloq xo`jalik ekinlarining ashaddiy dushmanlari - chigirtka va kapalaklar o`z urug`larini paxtazorlarga tarqatmoqchi bo`ladilaru Tarvuz, Qovun, Chanoqvoy, Paxtaoy, o`ujumoy, Lavlagi hamda Sholg`om kabi kuchlar ta`qibidan qo`rqadilar. Qovoqvoyning befahm, landavur, beg`am hamda qo`rqoqligi zararkunandalarga ish beradi. Ular paxtazorlarga sochishni buyurib, tuxumlari solingan xaltachani Qovoqvoyga zo`rlab tutqaziladilar. Hashorotlar undan o`z maqsadlari yo`lida foydalanish uchun harakat qilsa, ijobiy qahramonlar Qovoqvoyni tarbiyalamoqchi. Mana shu o`rtadagi kurash asar konfliktining bosh va etakchi tomonini tashkil etadi.

Mehnatga bo'yni yor bermay, darslarni o'zlashtira olmaganidan tashqari, Qovoqvoy tanbal, yalqov, fahm-farosati kam, bo'shang, ayni vaqtda u, haddan ziyod chiranchiq. Uning xarakteridagi bu sifatlar asardagi ijobiy kuchlar bilan bo'lgan ziddiyat va to'qnashuvlarda ochib tashlanadi, Qovoqvoy asta-sekin tuzalish tomon yo'naltiriladi. Bir-birini o'rtoqlarcha samimiy tanqid qilishga asoslangan ijobiy kuchlar o'rtasidagi shu ziddiyatlar dramatik konfliktning yordamchi chizig'ini yuzaga keltiradi. Konfliktning yordamchi chizig'i esa yaxshi ishlangan va qahramonlar xarakterini chizib berishda, asarning muvaffaqiyatini ta'minlashda katta xizmat qilgan. Po'lat Mo'min Qovoqvoyning maqtanchoqligini fosh etib, uni izza qilishda to'g'ridan-to'g'ri zalga-tomoshabinlarning o'ziga murojaat etish bilan o'ziga xos yutuqqa erishgan: Qovoqvoyning "Mendan karra jadvalni so'rang, suv qilib ichib yubordim" degan mazmunda kerilib savol-javob o'ynashi zalni faollashtiradi, maqtanchoqning miyasi g'ovlab, o'sal bo'lishi qalblarga samimiy kulgi shavqini soladi.

Chiranchiq Qovoqvoyning jismoniy zaif va po'kligi kamtarin Tarvuz bilan yuz bergan tortishuv va to'qnashuvlarda Tarvuzdan engilib zil ketsa, ikkinchi tomondan qadam-baqadam Qayratga kira boradi, badan tarbiya mashqlari foydasini, mehnatsevarlik manfaat keltirishini anglaydi.

Qovoqvoyning qayta tarbiyalanishida ayniqsa, Chanoqvoy hal qiluvchi rol' o'ynaydi. Boshda Chanoqvoyning odilona, samimiy, do'stona maslahatlariga mensimay qarab, quloq solmagan Qovoqvoy "Sehrgar" gaplarini jon dili bilan tinglaydi. Uning ko'rsatmalariga amal qilib, karrani o'rgana boradi, Qayratga kiradi, faollashadi. Zararkuranda hashoratlarga qarshi kurash, ularni tutishda faollik ko'rsatish darajasiga ko'tariladi. Biroq uning xarakteridagi zaif tomonlar tezda uzil-kesil yo'qolmaydi. U endi do'stlariga "Sehrgar"ni uchratganligi bilan maqtanadi. Muhimi shundaki, do'stlar uni qayta tarbiyalashga, o'z saflariga qaytarishga muvaffaq bo'ladilar.

Asarda Chanoqvoy xarakteriga mos va etarli material berilgan. Xususan, muallif uning tilini individuallashtirishga alohida e'tibor bergan. Pyesaning she'riy kuch, yumoristik va satirik fazilatlar ham

Chanoqvoy, Qovoqvoy, Tarvuzvoy nutqida, ularning dialog va monologlarida yaxshi ko`rinadi.

Bu asardagi yaxshi fazilatlar dramaturgning boshqa bir ertak-pyesasi “Suqatoy-Konfetvoy”da ham ko`ringan. Tematikasi va g`oyaviy yo`nalishi, uslubi jihatidan bu ikki asar bir-biriga yaqin. Unda ham ilm, odob, halollik va mehnatsevarlik ulug`lanadi. Voqea bilim xola, Janjal xola, Qurt o`rtasidagi kurash asosida rivojlanadi.

Po`lat Mo`minning butun e`tibori, ijodining mohiyati bolalarga hayot yo`lini ko`rsatib berishga intilishdan iborat. Shu pyesadagi Aqljon bilan Odojon aytganidek:

*Aql, Odob, Fan yo`li,
Yo`llarning eng ma`quli,
Kimki yursa shu yo`ldan
Ishi keladi o`ngdan,
Yo`llar eltar maktabga,
Yetkazadi maqsadga.*

Bugina emas, bolalar Po`lat Mo`minning o`nlab topishmoqlarini ham sevib o`qib o`rganadilar va zehnlari charxlaydilar.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Hakim Nazir qayerda muharrir bo`lib ishlaydi va nima sababdan u yerda ishlaydi?
2. Hakim Nazir qayerda kotiblik qilgan?
3. Hakim Nazir hikoyalarini to`plab, qanday nomdagi kitob nashr qildirgan?
4. Hakim Nazirning “Qishloqdagi jiyanlarim” kitobi qanday mukofotlarga sazovar bo`ladi?
5. Hakim Nazirning “Bulbul” hikoyasi kim haqida va bu obrazga ta`rif bering?
6. Hakim Nazir qancha asar yozgan va bulardan nechitasi qissa. Bu asarlarni nomlaridan misol keltiring?
7. Hakim Nazir qissalarining nomlarini ayting?

8. Hakim Nazirning “Lochin qanotlari” asari nimaga bag'ishlangan?

9. “Oq fotixa” asarida Hakim Nazir qanday mavzudagi voqealarni tasvirlagan?

10. Hakim Nazirning nechta asari rus tilida chiqqan va yana qancha asari boshqa tillarga tarjima qilingan?

11. Hakim Nazirning qaysi xikoyalari Respublika sovrinini olgan?

12. Hakim Nazirning “Boshqoq” hikoyasi qanday bolalar hayotidan olingan?

13. Hakim Nazirning qaysi hikoyasi sobiq Ittifoqda sovrinli o'rin oladi?

14. Hakim Nazirning “Yaxshi ism” hikoyasini so'zlab bering?

15. “Bir og'iz so'z” hikoyasida Hakim Nazir necha yoshdagi bolalar hayotini tasvirlagan?

16. Hakim Nazirning qaysi pesasi teatr sahnasida qo'yildi?

17. “Yaxshi ism” da Hakim Nazir bolalarda qanday tarbiyani rivojlantirishni ko'zda tutadi?

18. Hakim Nazir «Bulbul» hikoyasida qanday g'oyani ilgari surgan?

19. Hakim Nazir qaysi rus shoiri asarlaridan ta'sirlanib o'z asarlarini yaratadi?

20. Hakim Nazirning “Yonar daryo” qissasining bosh maqsadi nima?

21. Po'lat Mo'min dastlab qayerda ishlaydi?

22. Po'lat Mo'min qanday ilmiy ish olib borgan?

23. Po'lat Mo'minning birinchi she'riy to'plami nechanchi yili qanday nom bilan nashr etilgan?

24. Po'lat Mo'min qaysi bo'lib o'tgan voqeadan ta'sirlanib “Parpining harfi” she'rini yozadi?

25. Agniya Barto Po'lat Mo'min haqida qanday so'zlar aytadi?

26. Po'lat Mo'min “Ko'chalarni to'ldirib” she'rida qanday bolalar haqida yozadi?

27. Po'lat Mo'min qaysi asarida xalq og'zaki ijodidan unumli foydalangan?
28. Po'lat Mo'min “Yer chopildi- javob topildi” asarida qaysi tuyg'uni yorqin ifodalagan?
29. Po'lat Mo'min onalarni e'zozlash haqida qanday she'rlar yozgan?
30. Po'lat Mo'min do'stlik haqida qanday she'rlar yozgan?
31. Po'lat Mo'min qanday dostonlar yozgan?
32. Po'lat Mo'minni dostonlarida qanday masalalar ilgari surilgan?
33. Po'lat Mo'minni biror bir she'rini aytib bering?
34. Po'lat Mo'minning biror bir hikoyasini aytib bering?
35. Po'lat Mo'min dastlabki ma'lumotni qayerdan oladi?
36. Po'lat Mo'minning yumoristik she'rlaridan birini aytib bering?
37. Po'lat Mo'minning qanday qo'shiqlari bolalarni ilmi bo'lishi haqida yozilgan?
38. Po'lat Mo'min dostonchi shoir sifatida qanday dostonlar yozgan?
39. Po'lat Mo'minning “Qovoqvoy va Chanoqvoy” asarini ahamiyati nima?
40. Po'lat Mo'minning ijodi haqida gapiring?

Asosiy darsliklar va o'quv qo'llanmalari:

1. Jumaboyev M. O'zbek bolalar adabiyoti. –T.: O'qituvchi, 2002, -290 bet.
2. Jumaboyev M Bolalar adabiyoti. –T.: O'qituvchi, 2011-B. 260.
3. Zubareva Y.Y. i dr. Detskaya literatura: Uchebnik G`Y.Y. Zubareva, V.K. Sigov,

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Masharipova Z. O'zbek xalq og'zaki ijodi.- T., 2008. – B.150.

9-mavzu: Qudrat Hikmatning badiiy mahorati

Reja:

- 1.Q.Hikmatning hayoti va ijodi.
2. Adib ijodida bolalalar dunyosining badiiy talqini.
3. Shoir she'riyatida milliylik hamda zamonaviylik.
4. Q.Hikmat she'riyatida o'ziga xos poetik obrazlar talqini.
5. Xulosa.

QUDRAT HIKMAT (1925-1968)

Qudrat Hikmat 1925-yilda Toshkent shahrida kambag'al dehqon oilasida tug'ilgan. Bo'lajak shoir Quddus Muhammadiy rahbarlik qilgan adabiyot to'garagida faol ishtirok etadi. Bu to'garak uning she'riyat sirlarini egallashida katta rol o'ynaydi.

Q.Hikmatning ijodiy o'sishida Oybek, Abdulla Qahhor, Uyg'un, Mirtemir, Quddus Muhammadiylarning murabbiylik roli katta bo'ldi.

Q.Hikmat bolalar uchun 1945-yildan boshlab she'rlar yoza boshlaydi. Uning dastlabki she'rlari bolalar va yoshlar gazetalarida hamda jurnallarida bosila boshlaydi.

Q.Hikmat bir qancha vaqt Chirchiq shahar gazetasida ishlaydi. Shu bilan birga mehnatdan ajralmagan holda hozirgi Toshkent davlat pedagogika universitetida o'qiydi. 1957- yildan umrining oxirigacha turli nashriyotlarda redaktor, bo'lim boshliqi ifatida yosh avlodga kitoblar chop etishda fidoyilik qiladi.

Qudrat Hikmatning "Mening Vatanim" (1950), "Baxtli bolalar" (1951-1952), "Obodlik" (1953), "Do'stlik" (1950), "Rodnoy Uzbekistan" (1955) kabi qator to'plamlari nashr etildi. Keyinchalik "Ilon shoh va uning amaldori ari haqida ertak" (1963), "Soatjonning soati" (1964), "Toshbaqalar hujumi" (1965), "Daydi bola", "O'Qlim bilan suhbat" (1970) singari kitoblari bilan o'zbek bolalar adabiyoti taraqqiyotiga samarali hissa qo'shdi.

Shoir asarlarining mavzu doirasi keng va rang-barang. Turli yoshdagi kitobxonlar Qudrat Hikmat asarlarini sevib o'qiydilar, ulardan estetik zavq oladilar. Shoir o'z asarlarida bolalarni qiziqtirgan,

ularning bilgisi, eshitgisi kelgan narsa va voqealarni ixcham, o'ynoqi vazn va qofiyalari pishiq ishlangan misrlarda ifodalaydi.

Qudrat Hikmat ijodining yana bir muhim tomoni shundaki, u bolalar tilini yaxshi o'zlashtirgan, o'rgangan. Shuning uchun ham she'rlari go'zal va yoqimli, sodda va ravon.

Qudrat Hikmat o'zining ilk she'rlaridan biri "Mening Vatanim"da mehribon ona-Vatanning ulug'vorligini ko'tarinki ruh bilan kuylasa, "Bog'cha" she'rida bolalarni shu ulkan Vatanning quchog'iga yetaklab kiradi. Vatan degan shu aziz so'zni, uning tom ma'nosini bolalarning soya-salqin, ozoda, orombaxsh bog'chasiga ko'chiradi. Shu yer, kichkintoylarning yurgan-turgan joyi ulug' Vatan ekanligini uqtiradi:

*O'rtoqjon Turg'un,
Men bilan yurgin.
Bizning bog'chani,
Bir borib ko'rgin.
Turli o'yinchoq,
Arg'imchoq bizda.
Kemamiz suzar,
Dengizchamizda.
Miltig'imizning
O'qlari olmos,
Chegaramizga
Dushman yo'lolmas.*

Shoir "Baxtli bolalar" she'rida bolalarni ozod, erkin, baxtiyorligi va ularning ona-Vatanga bo'lgan cheksiz mehr-muhabbatlarini zo'r ko'tarinki ruh bilan kuylaydi. Qudrat Hikmat bu she'rida ham o'z uslubiga sodiq o'laroq misralarni eng kichik vaznda ifodalaydi:

*Quyosh yo'liday
Yorug' yo'limiz.
Qayga uzatsak,
Etar qo'limiz...
Gullasin doim
Jonajon Vatan!*

Xalqimiz uchun

Fido jon va tan

Qudrat Hikmat kichik yoshdagi bolalarni maktabga qiziqtirishni, ularning ilm-fanga nisbatan bo'lgan xavasini uyg'otishni o'zining shoirlik vazifasi deb bildi. Masalan, uning "Kitob - do'stim" she'rini olib ko'raylik. She'rda boshdan oyoq kitob ta'rifi yotganligini ko'ramiz. Shoirning ta'kidlashicha, kimki kitobga mehr qo'ysa, astoydil o'qisa aqli-zehni rivojlanishini o'ynoqi misralalarda yozadi:

Kitob – keng dunyo

So`z nur – ziyo.

Qo`ysang mehringni,

Ochar zehningni.

Shoir kitobning mohiyatini chuqurroq ochishga intilib, "Keng - dunyo", "So`zi nur - ziyo" kabi istioralarni qo'llab o'z oldiga qo'ygan maqsadiga erishadi.

"Salom, maktab" she'rida shoir maktabning mohiyati va ulug'vorligini bir butunligicha kitobxon ko'z o'ngida gavdalantira olgan. Sa'natkor jozibali misralar tuzib, bolalar e'tiborini maktabga tortadi, ularni ilm-fan asoslarini mukammal egallashga undaydi:

Ilmu fan bori.

Hayot bulog'i.

Aziz umrning

Suyangan tog'i.

She'rda nazarda tutilgan eng muhim masalalardan biri shundaki, maktabdan olgan ilmni xalq uchun, Vatan uchun sarf qilish har bir bolaning muqaddas burchi ekanligi alohida ta'kidlanadi:

Sendan olib dars,

O`sdik har nafas.

Vatan xizmatin-

O`tash bizning qarz.

Qudrat Hikmat ijodida "Tinchlik haqida qo'shiq" she'ri alohida ahamiyatga egadir. Shoir tinchlikning mohiyatini butun borligicha she'rga soladi:

Tinchlik juda soz,

To`kin – sochin yoz.

O`q tovushi chiqmas,

Yangrar qo`shiq – soz, -deb bolaning tinchlik
haqidagi tasavvurini hayotiy parchalar orqali kengaytiradi. Shoir
tinchlik so`zini yanada chuqurroq ochish uchun urushning yomon
oqibatlarini bolalar ongiga mos ravishda ko`rsatadi:

Bo`lsa –chi, urush,

O`t tushar har yon.

Tinch, shirin turmush,

Bo`ladi vayron...

Go`zal shaharlar,

Yonib kul bo`lar.

Na giyoh qolar,

Na daryo, ko`llar.

Bu sira bo`lmas,

Xalqar yo`l qo`ymas,

Tinchlik – obodlik,

Hech qachon so`nmas.

Shoir hamma, har bir oila, jumladan, shavkatlarning oilasi ham
tinchlik bo`lsin, deb astoyidil xizmat qilayotganini tasvirlab, tinchlik
urushni engishi muqararligini tasdiqlaydi. SHoir bu bilan bolada jahon
ilg`or xalqlarining, ayniqsa, tinchliksevar xalqlarning kuch-qudratiga
zo`r ishonch tug`diradi, bolaga tinchliksevarlik ruhini singdiradi.

Qudrat Hikmat halol mehnatni go`zal hayot manbai, u bilan kishi
hurmat topadi, e`tibor orttiradi deb ifodalaydi. Shuning uchun u
o`zining kichik kitobxonalarida yoshligidanoq mehnat ko`nikmalarini
tarbiyalashni asosiy vazifa deb biladi. “Buvimning deganlari” she`rida
o`z mehnat samarasidan xursand bo`lgan kichkintoylar obrazini
yaratadi. Buni shoir Sanobar obrazida gavdalantiradi. Muallif o`zining
kichkina qahramonidagi intilishni sezib, uni ulug` ishlarga boshlaydi.
Sanobar buvisi bilan pilla qurti tutadi va bu ishdan benihoya xursand
bo`ladi. Buning uchun uning sevinchi, buvisiga bo`lgan muhabbati
cheksizdir. Sanobardagi bu holni:

Sanobarning vaqti chog`,

Barg keltirdi bir quchoq,- deb tasvirlaydi.

Buvi ham Sanobarning ishidan xursand bo'ladi, endi uning katta ishlarni ham uddalay olishiga ishonadi:

*Endi senga shu so'zim-
Qurtlar kirdi dahaga,-
O'rnak bo'lib hammaga
Dastaga harakat qil,
O'z ishingning ko'zin bil!*

Shoir Sanobarning buvisidan o'rgangan ishining katta ijtimoiy mohiyatga ega ekanini sodda misralarda chuqur ochishga erishadi:

*Bu yil bizlar uch marta
Qurt tutib, mamlakatga-
Topshiramiz pillani,
Pilla emas, tillani.*

Bu she'rning har bir misrasi o'ynoqi, tez yodda qoladigan asarlardan biridir. Buning uchun yuqoridagi parchaga, ayniqsa, "Pilla emas, tillani" iborasiga qayta nigoh tashlash kifoya.

Shoir bu she'rda bolalarni mehnatsevarlikka, Vatan va xalq oldidagi burchini muqaddas deb bilishga undaydi.

Qudrat Hikmat ijodida bolalarning ona-Vatanga nisbatan bo'lgan muhabbatlari "Mening Vatanim", "Men tug'ulgan kun" kabi she'rlarida yaqqol ifodasini topgan. Jumladan, "Mening Vatanim" she'rda jonajon O'zbekistonimizning go'zalligi, yurtimizdagi barcha xalq aka-ukaday do'st bo'lib, ittifoq bo'lib hayot kechirayotganligi o'ynoqi misralarda aks ettirilgan:

*Ko'kday bepayon
Boyliklarga kon,
Keng paxta maydon
Mening Vatanim.*

Qudrat Hikmatning "Chovkar", "Toshbaqalar hujumi", "Qum ostida qovunlar", "Ilonshoh va uning amaldori ari haqida ertak", "Chirchiq farzandi" kabi doston va ertak-dostonlarini bolalar huzur qilib o'qiydilar va katta estetik zavq oladilar.

Qudrat Hikmatning “Bobodehqon hangomasi”, “Qum ostida qovunlar”, “Toshbaqalar hujumi” dostonlarida bolalarning kattalar mehnatiga qiziqishlari, ulardan oʻrnak olishga intilishlari yoritiladi.

Bolalar shoirning “Koʻmilgan oltin, vaysaqi xotin va tadbirkor ovchi qissasi”, “Ilonshoh va uning amaldori ari haqida ertak” singari ertak-dostonlarini ham yaxshi biladilar.

Oz va mazmunli umr koʻrgan Qudrat Hikmat bolalarga bagʻishlab yigirmadan ziyod kitob yozdi. U tamomila yosh kitobxon ishonchini oqlab, kishilar hurmatini qozondi. Buning evaziga u munosib taqdirlanib, el nazariga tushdi.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Qudrat Hikmat kimning toʻgaragidan sheʼriyat sirlarini oʻrganadi?
2. Qudrat Hikmatni ijodiy oʻsishida kimlar murabbiylik qilgan?
3. Qudrat Hikmat 1960-yildan umrining ohirigacha qaysi nashriyotda, qanday vazifada faoliyat yuritdi?
4. 1957-1960-yillarda Qudrat Hikmat qaysi nashriyotda muharrirlik qildi?
5. Qudrat Hikmat oʻzining “Bogʻcha” sheʼri orqali bolalarga nimani uqtirmoqchi boʻladi?
6. Qudrat Hikmat “Mening Vatanim” sheʼrida qanday gʻoyani ilgari surdi?
7. Qudrat Hikmat onasi haqida qaysi sheʼrida yozadi?
8. Oybek Qudrat Hikmatni sheʼrlariga zoʻr baho berib qayerga borishi uchun yoʻllanma olib beradi?
9. Qudrat Hikmat qaysi shoir bilan muloqoti tufayli ijodi shakllanadi?
10. Qudrat Hikmatning qaysi dostoni Chirchiq oʻtmishi haqida?
11. Qudrat Hikmatning “Chirchiq farzandi” dostonining xulosasini soʻzlab bering.
12. Qudrat Hikmatning “Qum ostida qolgan qovunlar” dostonida bosh obrazlar kim edi unga taʼrif bering.

13. Quدرات Hikmatning “Qum ostida qolgan qovunlar” dostonining tarbiyaviy ahamiyati nimada?

14. Quدرات Hikmatning “Toshbaqalar hujumi” dostonida qanday voqea hikoya qilinadi?

15. Quدرات Hikmatning qaysi dostonida Qo'ldosh boboning ulug' fazilatlari talqin etiladi?

16. Quدرات Hikmat haqida atoqli shoirlardan kim Oybekka xat yo'llaydi?

17. Quدرات Hikmat ijodi haqida Mirtemir qanday so'zlar aytadi?

18. Quدرات Hikmatning “Eshak nega hangraydi?” she'rini sharxlab bering.

19. Quدرات Hikmatning “Mix” she'rida mixni nimaga o'xshatadi?

20. Quدرات Hikmatning biror bir dostonini so'zlab bering.

Asosiy darsliklar va o‘quv qo‘llanmalari:

1. Jumaboyev M. O‘zbek bolalar adabiyoti. –T.: O‘qituvchi, 2002, -290 bet.

2. Jumaboyev M Bolalar adabiyoti. –T.: O‘qituvchi, 2011-B. 260.

3. Zubareva Y.Y. i dr. Detskaya literatura: Uchebnik G`Y.Y. Zubareva, V.K. Sigov,

Nosir Fozilov - qissanavis

Reja:

1. Nosir Fozilov hayoti va ijodi.

2.N.Fozilov qissalarida bola ruhiy olamining rangin qirralari.

3.Adibning ayrim qissalari tahlili.

4. Xulosa.

NOSIR FOZILOV

(1929-yilda tug'ilan)

Yozuvchi Nosir Fozilov adabiyotimizning qutlug' dargohiga 50-yillarning ikkinchi yarmida kirib kelgan bo'lib, hozirgacha jami yetmishdan ortiq qitob chop ettirdi.

U 1929-yili Qozog'istonning Chimkent viloyati Turkiston tumanining Koriz qishlog'ida tavallud topdi. Uning ota va onalari dehqonchilik bilan shug'ullangan bo'lsalar ham buvasi Tursunmuhammad A'lam G'urbatiy taxallusi bilan she'rlar yozgan. Kamiy, Xislat, Sidqiy Xondaliqiy bilan hamnafas, hamfikir bo'lib, Toshkentda uning uchta she'riy kitobi chop etilgan.

N.Fozilovning bolaligi urush davriga to'g'ri kelganligi tufayli ham o'qib, ham mehnat qilgan. Shu sababli u o'z tengdoshlaridan ancha kech, ya'ni 1949-yilda o'rta maktabni tugatadi. So'ng Toshkentga kelib, universitetga o'qishga kiradi va uni 1954-yilda tugatadi. Shundan keyin "Gulxan", "Sharq yulduzi" kabi jurnallarda va "Yosh gvardiya", G'.G'ulom nomidagi "Adabiyot va san'at" nashriyotlarida turli lavozimlarda ishlaydi.

Adibning birinchi hikoyasi "Lening uchquni" gazetasida 1953-yilda bosilgan bo'lsa, uning birinchi kitobi 1959-yilda "irmoq" nomi bilan chop qilinadi. So'ngra "Oqim" (1962), "Robinzonlar" (1964), "Qush qanoti bilan" (1965), "Qorxat" (1968), "Ko'klam qiyoslari" (1970), "Diydor" (1979), "Tanlangan asarlar" 2 jildlik (1983-1984), "Bolaligim-poshsholigim" (1989), "Bir otar to'pponcha" (1995) kabi o'nlab kitoblari nashrdan chiqdi.

Nosir Fozilov tarjimon sifatida ram samarali ijod qilmoqda. U Abay, Muxtor Avezov, Sobit Muqonov, G'abit Musrepov, G'abiden Mustafin, Abdulla Tojiboyev, Abdujalil Nurpeisov kabi ko'plab qozoq adiblari asarlarini o'zbek tiliga tarjima qilib, nashr ettirdi. Suningek, qirg'iz, qoraqalpoq va o'zga tillardan ham ko'plab sara asarlarni o'zbek tiliga o'girdi. Uning ana shu ijod sohasidagi samarali mehnati zoye ketmadi. 1985-yilda unga "Shum bolaning nabiralari" kitobi uchun O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasining G'.G'ulom nomidagi, 1986-yilda esa qozoq adabiyotidan qilgan tarjimalari uchun

Qozog'iston Yozuvchilar uyushmasining Boyimbet Maylin nomidagi, "Ustozlar davrasida asari uchun esa Hamza nomidagi Davlat mukofoti beridi. 1990 –yilda u "O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan sanat arbobi" unvoniga sazovor bo'ldi.

Nosir Fozilovning ko'plab asarlari o'zga tillarga ham tarjima qilinib, nashr etilmoqda. U 1994-yili o'zbek va qozoq adabiy aloqalari borasidagi katta xizmatlari uchun Qozog'iston Prezidenti ta'sis etgan "Tinchlik va ma'naviy hamjihatlik uchun" Xalqaro mukofotiga sazovor bo'ldi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Nosir Fozilov ijodi namunalari orqali insonlarni kamtarlikka, mehnatsevarlikka, xushxulq va xushodob kabi xislatlar egasi bo'lishga undagan.

Nosir Fozilov bolalar adabiyoti nasrining rivojiga katta hissa qo'shgan ijodkordir.

Masalan, adibning "Quyuncha" hikoyasini oladigan bo'lsak, ushbu hikoyada bahor fasli tasviri beriladi. Mirtoji bobo bahor faslidagi qizg'in ish tufali uyiga bora olmaydi. Nabiralari Bektosh bilan Hoshim maktabdan qaytib, bobolariga ovqat olib borishadi. Bolalar hali yosh bo'lganlari uchun shoshilmay, atrofning go'zalligidan bahra olib yurib borishardi. Shunda Bektosh uchib yurgan zog'chalarni ko'rib, ularga kesak otadi. Bir otgan kesagi shudgor chekkasidagi qalin olabo'taga kelib tushadi va u yerdan kichkina quyuncha sakrab chiqadi. "Bolalar qiyqirishib o'zlarini quyunchaga otishdi. Bechora quyuncha nima qilarini bilmay olabo'tadan bir-ikki aylandi. Keyin shoshganidan haydalgan yerga qarab qochdi. Bektosh uch-to'rt hatlashdayoq unga yetib, tutib oldi. Orqasidan Hoshim halloslab yetib kelganida, Bektosh quyunchani bag'riga bosdi."

Ular shu zaylda bobalarining oldiga yetib borishadi. Ular yo'lda topib olgan quyunchalarini ko'rsatishganida bobosi uning hali kichkinaligini, o'z uyiga olib borib qo'yishlarini aytadi. Har ikki bola quyunchani topib olgan yerlariga qo'yib kelish uchun yo'lga tushishadi. Bobo esa ular ketgach, ishtaha bilan tovoqning og'zini ochadi

O'zbekiston xalq yozuvchisi Said Ahmadning 1998-yil nashr etilgan "Yo'qotganlarim va topganlarim:Xotiralar. Adabiy o'ylar" kitobining "Ikki xalq bolasi" nomli qismida Nosir Fozilov hayot yo'li xususida quyidagi fikrlarini ilgari surgan:

Talantli yozuvchilarimizdan Nosir Fozilov ellik yoshga kirdi. Bolaligimda ko'rgan ellik yoshlilar boshqacha bo'lardi. Belbog'iga nosqovog'u soqoltaroq osgan, bo'yinlari tokning zangidek bujmayib ketgan chollar ko'cha ostonasida iyagiga xassasini tirab: "Yo, haq" deb o'tirishardi. Ana o'shalar hali ellikka kirmay chol nomini olgan kishilar edi.

Nahotki, Nosir Fozilov o'shanaqa chollardan bo'lsa? Nosir yana ellik yil yashasa ham o'sha chollarga o'xshamaydigan ko'rinadi. Iyaklaridan billiard soqqasidek sip-silliq, qaddi tik, so'zlari burro...

Soqoli ichiga qarab o'sgan mana shu yosh chol, chamalab ko'rsam, adabiyotimiz uchun ancha-muncha ish qilib qo'yibdi.

Uning mahorat bilan yozgan qissalarini, hayotning bir parchasidek yuragi gup-gup urib turgan hikoyalarini yonboshlab o'qigansiz.

Nosirning qissalari ko'ngillarimizning allaqayerida mudragan bolalik xotiralarimizni uyg'otadi. Ko'ksimizga muzdek adir salqinini olib kelgandek bo'ladi. Yonbag'irlarda sudralgan poda ovozini eshitgandek, shu poda orqasidan ko'tarilgan chang-to'zonlarni ko'rgandek bo'lasiz. Guvala devor orqasidagi tandirdan ko'tarilgan ko'm-ko'k tutun bilan yangi yopilgan nonning omuxta hidi dimoqlaringizni qitiqlaydi. Yag'rinini oftob kuydirgan o'roqchining bug'doyzor o'rtasida qaddini g'oz tutib, qumg'ondan yaxna simirayotganini ko'rib siz ham tamshanasiz. Urush davri birdan ulg'aytirib qo'ygan qishloq bolasining o'ziga yopishib tushmagan salmoqli gaplarini eshitasiz, beixtiyor yuzingizga tabassum yuguradi.

Yelini tirsillagan sigirlarni hovlima-hovli tarqatib yurgan podachi bolaning "Osh halol!" deb chaqirishi shundoqqina qulog'ingiz ostida jaranglab turadi. Qovun paykali etagidagi chaylada

oqshom sukunatiga quloq tutgan qorovul cholning o'y-xayollariga siz ham sherik bo'lasiz. Sahar shabnamida tirs-tirs yorilayotgan qovunlar bir on sizni ham sarxush qilgandek bo'ladi. Bedana pit-pildig'i, chigirtkalar tovushi, chayla tepasidagi qurigan shox-shabballarning kuz shamolida shitirlashi... hamma-hammasi o'y-xayollaringizni allaqanday sirli olamga sudrab ketadi.

Bu-Nosir Fozilov qissalarini o'qiganimda ko'nglimda tug'ilgan gaplar.

Nosir qishloqda tug'ilib, bolaligini, o'spirinligini adirlar etagida mol boqib, o'roqchilarga suv tashib, bug'doy g'aramlarining soya tomonida kitob o'qib o'tkazgan. O'shanday joylarda olamni tanigan. Shuning uchun ham uning asarlarida qishloq manzaralari nihoyatda tiniq, nihoyatda jozibali tasvirlanadi. Men Turkiston yaqinidagi u tug'ilgan qishloqni ko'rmaganman. Ammo hikoyalarini o'qib, u tasvirlagan dalalarni, ko'chalarni ko'rib turgandek bo'laman. Chizgan manzaralariga, tasvirlagan odamlarining qiyofasiga ishonaman.

Nosir qozoq ovullarida ko'p kezgan. Ularning to'ylarini, sayillarini ko'p ko'rgan. Oqinlarining o'lanlarini, aytishuvlarini ko'p eshitgan. Hamqishloq qozoq bolalari bilan birga mol boqqan, birga mashoq tergan. Ana shuning uchun ham har bir asarida albatta qardosh qozoq birodarlarining juda chiroyli, juda ishonarli qiyofalari tasvirlanadi.

Bo'lajak adib yoshligidayoq kitobga o'ch edi. Qodiriy, Oybek romanlari bilan birga Avezov, Muqonov, Musrepov kabi qozoq adiblarining romanlarini ham qo'lidan qo'ymay o'qirdi. Birdaniga ikki xalqning hayoti ko'z oldida o'tmishi-yu hoziri bilan gavdalanardi.

Nosir Toshkent davlat universitetiga kelguncha ancha-muncha kitoblarni o'qib bo'lgan, o'zicha kichik-kichik hikoyalar mashq qilib yurar edi.

Toshkent Nosirning ko'pdan orzu qilgan niyatlariga yo'l ochdi. Katta adabiy hayot ichiga olib kirdi. Endi u o'zini adabiyotga astoydil bag'ishladi. Matbuotda ilk hikoyalari ko'rina boshladi. Dastlabki mashqlari G'afur G'ulom, Oybek, Abdulla Qahhor kabi yirik so'z ustalarining e'tiborini qozondi. Yirik adiblar bilan oralarida ijodiy

munosabat paydo bo'ldi. Endi u ijod olamining sirlarini tinmay o'rganar edi. Ustodlarning "turtkisi", tanqidchilarning "kaltagi" Nosirga ijodning mashaqqatli so'qmoqlaridan o'tishiga dalda bo'ldi.

Nosir Fozilov goho o'zining hali katta ijod oldida ojizligini sezardi. Qozoq adabiyotining nodir namunalarini tarjima qilishga kirishdi. Tarjima jarayoni unga nasr san'atining sirlarini yanada keng ochdi. Tarjima jarayonida u Sobit Muqonov, Qalmaqon Abdiqodirov, G'abiden Mustafin, Abdilla Tojiboyev kabi ulkan yozuvchilar bilan do'stlashdi. Ulardan ham ta'lim oldi.

Shunday qilib, Nosir Fozilov tarjimasida o'zbek kitobxoni qozoq prozasining ko'plab asarlarini o'qishga muyassar bo'ldi.

Ikki xalqning yetuk adiblari yaratgan ajoyib roman va qissalar ham unga ustozlik vazifasini o'tar edi. O'zi yozgan qissalarida o'sha buyuk adiblar san'atidan bahramand bo'lganini sezib turasiz.

Tez orada uning qator qissalari bosilib chiqdi. Adabiy tanqidchilik bu qissalarga iliq-issiq gaplar aytishdi. Qissalar rus va qozoq adiblarini bir-biriga bog'lab turgan do'stlik zanjirining bitta xalqasi, deb atasa arziydi.

Men uning xonadonida Sobit Muqonov, Qalmaqon Abdiqodirov, Abdilla Tojiboyevlar bilan gurunglashganman. Ular suhbatda Nosirdan nihoyatda minnatdor ekanliklarini qayta-qayta aytgan edilar. Ayniqsa, Sobit Muqonovning bir gapi sira esimdan chiqmaydi. Sobit og'a Toshkentga oxirgi marta kelganida dasturxon ustida shunday dedi:

- Sari bola, sendan ko'p qarzdor bo'lib qoldim. Uyingdan yegan tuzlarimni uzganman. Ammo sen mening ko'p romanlarimni o'zbek tiliga ag'darding. Bu mening zimmamdagi qarz. Endi sening bir-ikki qissangni qozoqchaga ag'darib qarzimni uzishim kerak.

Afsuski, Sobit og'a bu niyatini amalga oshira olmadi.

O'tgan yili biz Nosir bilan ikki marta Olmaotaga bordik. Keyingi borishimiz Abdilla Tojiboyevning yetmish yillik to'yi bahonasi bilan edi. Shunda men Nosirni qozoq adiblari naaqdar yaxshi ko'rishlariga guvoh bo'ldim. Yozuvchilar soyuzida bo'lsin, nashriyot yo redaktsiyalarda bo'lsin, yozuvchilar, shoirlar uni hurmatlab

uylariga taklif qilishar, yana nimalar yozganini surishtirishar edi. O'ljaz Sulaymonov, Abdijamil Nurpesov, Anvar Olimjonov, Juban Muldag'aliyev kabi yetuk shoir va adiblar uni qanchalik hurmat qilishlarini ko'rib xavasim keldi.

Nosirning ellik yillik yubileyiga Qozog'iston yozuvchilari soyuzi ham tayyorgarlik ko'rayotganini, uning bir tomlik hikoya va qissalar to'plamini to'yona qilib nashrdan chiqarganliklarini o'z ko'zim bilan ko'rdim.

Men ukam Nosir Fozilovning yozuvchi bo'lib yetishishida, elga tanilishida jindekkina xizmatim borligidan quvonaman. Ammo kechagina qishloqdan kelib, yozuvchini ko'rsa anqayib, orqasidan ergashib yuradigan bolaning bugun ellik yoshga kirib, keksalar qatoriga qo'shilayotganiga sira ishongim kelmayapti.

Na chora! Nosirning o'nga yaqin romanni tarjima qilib, qanchadan-qancha qissa yozib, bitta tokchani to'ldiradigan kitob chiqarib qo'yganini uncha-muncha ellik yoshlining qo'lidan kelmaydigan mehnat deb tan olmay ilojim yo'q!

Nosir yaxshi odam, yaxshi yozuvchi, yaxshi tarjimon va mana endi boz ustiga yaxshi chol bo'ldi.

Men talantli ukam Nosir Fozilovga Jambul umridek uzoq umr, Oybekcha donolik, G'afur G'ulomga xos quvnoqlik, Qahhorcha zukkolik tilayman.

Ellik yoshing qutlug' bo'lsin, o'zbeklarning qozog'i, qozoqlarning o'zbekgi!

Ikki onani emgan bolaning umri uzun bo'ladi. Oltmish tomonga yo'ling bexatar bo'lsin, ukam! (1979-yil).

**Foydalaniladigan asosiy darslik va o'quv qo'llanmalar,
elektron ta'lim resurslari hamda qo'shimcha adabiyotlar**

ro'yxati:

Rahbariy adabiyotlar :

1. Karimov I.A. Barkomol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori.- Toshkent, 1997.

2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. -T.: Ma'naviyat, 2008

Asosiy darslik va o`quv qo`llanmalar:

1. Jumaboyev M. O`zbek bolalar adabiyoti. –T.: O`qituvchi, 2002.
2. Jumaboyev M Bolalar adabiyoti: (Darslik-majmua). –T.: O`qituvchi, 2008.- 368 b.
3. Jumaboyev M Bolalar adabiyoti. –T.: O`qituvchi, 2011.

Qo`shimcha adabiyotlar:

1. Ahmad Said. Yo`qotganlarim va topganlarim: Xotiralar. Adabiy o`ylar.-Toshkent: Sharq, 1998. - B. 244-247.
2. Asotirlar va rivoyatlar. -T.: Yozuvchi, 1993.
3. Fozilov N. Quyuncha (Hikoya) // Umarova M. O`qish kitobi: 3-sinf uchun darslik.-Toshkent: O`qituvchi, 2012.- B.151-152.
4. Fozilov N. Quyuncha (Hikoya) //Nasriddinova D. Kitobim-oftobim. 3-sinfdan tashqari o`qish kitobi.- Toshkent: O`qituvchi, 2014.- B. 9-11.
5. Fozilov N. Insho //Nasriddinova D. Kitobim-oftobim. 3-sinfdan tashqari o`qish kitobi.- Toshkent: O`qituvchi, 2014.- B. 20-29.
6. Fozilov N. Polizda //Nasriddinova D. Kitobim-oftobim. 3-sinfdan tashqari o`qish kitobi.- Toshkent: O`qituvchi, 2014.- B. 37-44.
7. Fozilov N. Bolaligim-poshsholigim: Qissalar.-Toshkent: Yulduzcha, 1989.-384 b.
8. M.Murodov. Oltin sandiq ochildi.- T.: O`qituvchi, 1994.
9. Mirzayeva S. O`zbek xalq romanik dostonlari poetikasi. Doktorlik dissertatsiyasi avtoreferati. -T.: 2004.
10. Matchonov S. Kitob o`qishni bilasizmi? –T.: O`qituvchi, 1993.
11. Matjon S. O`zbek bolalar adabiyoti antologiyasi.- Toshkent: Cho`lpon, 2006.- B. 181-199.
12. Mirvaliyev S. O`zbek adiblari: Ixcham adabiy nashr.- Toshkent: Fan, 1993. – B. 139-140.
13. Safarov O. Oliy o`quv yurtlarida bolalar adabiyotini o`qitish muammolari // Til va adabiyot ta`limi, 1999-yil, 3-4-sonlar.

14.Barakayev R. O`zbek bolalar adabiyoti va A.Avloniy ijodi. – T.:Fan, 2004.

12-mavzu: Xudoyberdi To`xtaboyev – romannavis

Reja:

- 1.Xudoyberdi To`xtaboyevning hayoti, ijodiy faoliyati.
2. “Sariq devni minib”, “Qasoskorning oltin boshi”, “Besh bolali yigitcha” asarlari badiiyati.
- 3.Obrazlar talqini ustida ishlash.
- 4.Xulosa.

XUDOYBERDI TO`XTABOYEV

(1932-yilda tug`ilgan)

... Novcha niholcha hamon ajal bilan olishib yotibdi, jang bobokalonlari aytishganidek beomon, shafqatsiz edi. Birin-ketin yashil bargchalari qovjirab taslim bo`lishdi, shoxchalaridagi hayot so`ndi. “Tanam tirik hali, - entikib dedi novcha niholcha, - men yashashim kerak, albatta yashayman...” U kimdandir yordam kutgandek joydirab atrofga qaray boshladi. Meni bu yerga ekib, ketmonini asfal`tda daranglatib sudirab ketgan bolalar kelib qolmasmikan, deb yana bir bora ko`cha boshiga ko`z tashladi, yom-ir tomchilaridan umidvor bo`lib, bulut bo`lmasa ham ko`kka tikilib, uzoq qotib turdi... Keyin to`satdan sersuv adirlarda birga o`sgan ukalarining o`ligiga ko`zi tushib qoldi... Qiziq, hammalari tik turgancha jon berishibdi... O`tgan yili xuddi shu kecha-kunduzlarda hammalari tirik, yayrab-yashnab barq urib o`sishtayotgan edi... Endi bo`lsa ... “yo`q, men yashashim kerak...”.

- Suv! Suv! Suv!

Qaddi-qomati kelishgan novcha niholcha asta- sekin o`zidan ketib, allaqanday sehrli xayolot nash`asi bilan mast bo`la boshladi, keyin o`sha kuni quyosh haddan tashqari qizdirib yuborgan 19-iyun kuni kunduz soat oltilarda jon berdi.

Tik turgancha qotib qoldi u...

Bu atoqli adib Xudoyberdi To`xtaboyevning shox asarlaridan biri-“Nihollar nolasi”dan parcha. Bu asarni bolalar behad sevib

o'qiydilar, o'zlariga xulosalar chiqaradilar. Haqiqatan ham nihol-daraxtning xuddi inson kabi joni borligi, ozuqa-suvga ehtiyoji; parvarish qilinmasa yosh kitobxon qalbini achitib, tug'yonga solib halok bo'lishi asarning asosini tashkil etadi.

Xudoyberdi To'xtaboyev katta-yu, kichik bolalarning sevimli adibi. U hozirgi zamon o'zbek bolalar adabiyotida sarguzasht va fantastika janrlarining rivojlanishiga katta hissa qo'shib kelayotgan talantli adib sifatida kitobxonga ma'lum va mashhurdir.

Xudoyberdi To'xtaboyev 1932-yilning 17-dekabrda Farg'ona viloyatining O'zbekiston tumaniga qarashli Kattatagob qishlog'ida dehqon oilasida dunyoga keldi. Boshqa bolalar qatori Xudoyberdi ham poda boqdi, yer chopdi, paxta terdi, xullas, qishloqda bo'ladigan hamma mehnatlarda hol-qudrat ishtirok etdi., hayot nimadan iborat ekanligini yoshligidanoq bila boshladi.

Bo'lajak adib ikkinchi jahon urushi yillarida o'qishni yig'ishtirib dalada ketmon chopdi, hisobchilik qildi, mashaqqatli mehnat bilan suyagi qotdi.

Qo'qon pedagogika bilim yurtini muvaffaqiyatli tamomlagan Xudoyberdi To'xtaboev ona qishlog'ida muallimlik qilar ekan, unda ilmga cheksiz ishtiyoq uyg'onadi. Shuning uchun ham u o'qituvchilikni tashlab, Toshkent davlat dorilfununiga o'qishga kirdi. Bu yerda Alisher Novoiy, Bobur, G'.o'ulom, Oybek, O'.Olimjon, A.Qahhor asarlarini sevib o'qidi, o'rgandi.

Universitetni tugatib, Bog'dod tumanida o'qituvchilik qildi. Ilmiy bo'lim mudiri, direktorlik lavozimlarida ishlab, yoshlarni ilm-fan nurlaridan bahramand etish ishlarida faoliyat ko'rsatdi. She'riy mashqlari vaqtli matbuot sahifalarida e'lon qilina boshladi. Bu esa bo'lajak adibni markazga – Toshkentga ijodiy ish bilan jiddiy shug'ullanishga chorlar edi. Shunday ham bo'ldi. U 1958-yilda Toshkentga ko'chib keldi. "Toshkent haqiqati" gazetasiga ishga kirdi.

Xudoyberdi To'xtaboyev bolalikdan to'g'ri so'z, halol, pok va mehnatsevar bo'lib o'sdi. Gazetada ishlar ekan, ba'zi nopok odamlarni ko'rib, ularning qilmishlarini hazm qila olmadi. Bunday kishilarning sir-sinoatlarini fosh etishga, el-yurt o'rtasida munofiqlarning yaramas

tomonlarini ochib tashlashga qaror qildi. Bu borada unga felyeton janri qo'l keldi. 1962-yilda respublikamizning otaxon gazetasi- "O'zbekiston ovozi"ga fely'etonchi bo'lib ishga o'tdi. Bu qerda 300 dan ziyod fel'eton yozdi.

"Hadik", "Tilxat", "Ona", "Xarakteristika", "Barvaqt aytilgan azon", "Domlaning uyiga o't ketdi", "Maxsus topshiriq", "Jonginam, shartingni ayt" kabi kattalar uchun qissa va hikoyalar yozgan Xudoyberdi To'xtaboyev bolalar uchun ham hikoyalar yarata boshladi. Uning "Birinchi daraxtim", "Qochoqlar", "Qizg'anchiq", "Dadajon, yozmang", "Kelvordim, dada", "Vali bilan Salim", "Shoshqaloq", "Yashil-yashil" singari o'nlab hikoyalari yosh kitobxonlarda katta qiziqish uyg'otdi.

Inson olamga kelibdiki, ona allasi aytilibdiki bolaga rostgo'y bo'lish, yolg'on gapirmaslik masalasi qulog'iga quyiladi. Chunki kim yolg'onchi bo'lsa, o'zgalarga riyokorlik ko'rsatsa, bir kun emas, bir kuni siri fosh bo'ladi, yolg'onchiligi oshkor bo'lgach, izza bo'lib odamlar yuziga tik boqa olmay qoladi. Oddiy bir misol: adibning "Shoshqaloq" hikoyasini olib ko'raylik.

Shavkat juda shoshqaloq bola, doimo shoshilganidan gap orasida yolg'on-yashiq gapni ham qistirib yuboraveradi. Buni uning qo'shni ayol- Komila xolaga yolg'on gapirib qo'yib, mana bunday izza bo'lib qolishi misolida ham bilib olamiz:

Bu orada Shavkat nima qilmoqchi bo'lganini ham unutdi. U yon-veriga qaradi-da, to'nkani ustiga o'tirib oldi. Bu maza ekan! So'ng oyoqlarini o'ynatib ashula ayta boshladi:

-Nay, nay, na-nay...

-Ha , yorib bo'ldingmi? – deb so'radi Komila xola. Shavkat nima deyishini bilolmay qoldi. Aytmoqchi, u o'tin yorib bermoqchi edi-yu. Nega ham va'da qildi-a? U sirini boy bermaslikka harakat qilib:

-O'tinni-chi, keyin yorib beraman, - dedi. Biroq negadir o'zi qizarib ketdi.

Ertasiga nima bo'ldi-yu, Shavkatning mushugi yana kechagi teshikdan Komila xolaning hovlisiga kirib ketdi-da, Shavkat ham uni tutaman deb o'sha yoqqa chiqdi.

-Ha, Shavkat, tag'in nimaga kelding? – so'radi xola.

Shavkat kecha rosa ta'zirini egani esiga tushdi.

-Mushugimni ushlagani kirdim, - dedi rostiga ko'chib.

-Shunday degin, juda yaxshi... Qani buyoqqa kel-chi. Ana endi katta bo'libsan, mana shunaqa to'g'ri gapirishga odatlan. Ol, mana buni egin! – deb Komila xola unga yoqli qurt berdi.

Shu-shu bo'ldi-yu, Shavkat sira yolg'on gapirmaydigan bo'lib qoladi.

“Kichkina rais” hikoyasining qahramoni kichkintoy o'quvchi bola. Lekin Foziljonning xatti-harakati, intilishi, paxta dalalarini sergaklik bilan kuzatishi, fikr yuritishi raislarga xos.

Foziljonning ona zaminga, odamlarga nisbatan qiziqishi ta'sirli chizilgan. Kimsasiz, g'irt yetim bola o'z qishlog'i, atrofidagi odamlar bilan sevinib, quvonib yashaydi. O'zini ularning bag'rida erkin his etadi.

Xudoyberdi To'xtaboyevda yozuvchilikka ishtiyoq uyg'otgan, qobiliyatining shakllanishida muhim rol o'ynagan, asarlariga qaytarilmas rang va jilo bergan narsa hayot, vaqtli matbuot, redaksiyadagi qaynoq ijodiy muhit va qunt, chidam bilan o'qish, o'rganish, o'z ustida ishlash bo'ladi.

Hayotda turli xarakterdagi odamlar ko'p bo'ladi. Birov yaxshilik qilaman deb yomonlik qilib qo'yganini o'zi ham sezmay qoladi. Birov o'zini jamoat uchun g'oyat foydali odamman deb o'ylaydi, aslida esa zararkuranda bo'lib chiqadi. Yana birov bilar-bilmas har narsaga aralashaveradi, o'rtaga tushadi, so'z beradi, lekin bari bir men haqman, shunday qilishim kerak deb biladi. Ana shunday kishilarga bag'ishlangan “Jonginam, shartingni ayt” qissasi Xudoyberdi To'xtaboyevni hajvchi sifatida keng kitobxonlar ommasiga tanishtirdi.

Xudoyberdi To'xtaboyev uzoq yillar fel'etonchi bo'lib ishlab, kishilarning yurak dardini, hasratini qunt bilan o'rgandi. Bunday shikoyatlarga sabab bo'layotgan shaxslarning xatti-harakatlarini

mufasssal bilib olishga intildi. Davrdan orqada qolgan, sarqit deb atalgan illatlar botqog'iga botgan, molu dunyoga hirs qo'ygan shaxslar haqida talay fel'etonlar yozdi. "Sariq devni minib", "Sariq devning o'limi" nomli asarlari ana shu faktlarni umumlashtirish asosida yuzaga keldi, desak to'g'ri bo'ladi.

Ma'lumki, hajviy qissalarimiz barmoq bilan sanarli edi. "Kalvakmaxsum", "Toshpo'lat tajang", "Tirilgan murda", "Shum bola"dan keyin ancha vaqt bu janrda aytarli asar yaratilmadi. Keyingi yillarda Abdulla Qodiriy va Hafur o'ulomning an'analarini Xudoyberdi To'xtaboyev davom ettirib, bu "bo'shliq"ni to'ldirishga harakat qildi.

Xudoyberdi To'xtaboyev bolalar uchun asar yozayotgan paytda, albatta, o'z o'quvchisini ko'z oldiga keltirib yozadi. "Olti yoshli bolaga aytayotgan gapingiz o'n to'rt yoshli o'smirlarga aytadigan gapingizdan albatta farq qilishi kerak", deb ta'kidlaydi u. Yozuvchining bolalar va o'smirlarga atab yozgan asarlarining qiziqarli, o'qimishli, jozibali bo'lishining asosiy sabablaridan biri ham shunda. Shuning uchun ham Xudoyberdi To'xtaboyevning birinchi yumoristik-sarguzasht qissasi, bolalar hayotidan olingan "Sehrli qolpoqcha" tez orada bolalar hurmatiga sazovor bo'ladi va uni jamoatchilik juda iliq kutib oldi.

Yozuvchining yumorga moyilligi, oddiy vaziyatlardan ham kulgi chiqara olish iste'dodi ilgarigi asarlariga nisbatan bu asarida yana ham chuqurroq sezildi. "Sariq devni minib" asarini qiziqarli syujet asosiga quradi, asarning hikoyachisi-bayonchisi qilib undagi barcha voqealarning ishtirokchisi, guvohi bo'lmish O'oshimjonni qo'yadi, tilga olinadigan voqealar uning tilidan hikoya qilinadi. Yozuvchi Hoshimjonning hikoyasi orqali uning hayot yo'li sarguzashtlarini, o'ziga xos xarakteri va psixologiyasini atroflicha ochib beradi. Shuningdek, O'oshimjon xarakterida Xo'ja Nasriddinning va xalq ertaklaridagi "tegirmonga tushsa butun chiqadigan" zukko bolalarning fazilatlari yaqqol mujassamlashganligini ko'ramiz. Shu o'rinda bir gapni ta'kidlab o'tishimizga to'g'ri keladi. Adibning barcha asarlarida xalq og'zaki ijodining ta'siri shundoqqina ko'zga tashlanib turadi.

Zero, asarlarining jozibali, o`qimishli, ta'sirli chiqishining asosiy sabablaridan yana biri uning xalq og'zaki ijodi asarlarini mukammal bilishidadir.

Zero, bo'lajak adib bolaligida buva-buvilaridan, qishloq ertakchilaridan ko'plab xalq og'zaki ijodi asarlarini tinglab o'sgan. Shu sababli u alla, qo'shiq, ertaklarga ko'p suyanib, ilhomlanib, ta'sirlanib ijod qiladi. Ba'zan esa o'sha o'zi tinglab, o'qib, eshitgan alla-yu, ertaklari to'g'risida ilmiy-ommabop maqolalar ham yozib turadi. Quydagi matn fikrimizga asosdir.

Ruhshunos olimlar inson ruhining shakllanish jarayonini bosqichlarga bo'lar ekanlar, shu bosqichlar davomida ona allasi bilan milliy ertaklarga, rivoyatu afsonalarga alohida e'tibor berib tinmay tadqiqotlar olib boradilar. Goh g'amgin, goh quvnoq aytiladigan alla ohangida va mazmunida nafaqat beshik quchoqlab tebranayotgan onaning orzu-umidlari, quvonch va istaklari, balki butun millatning ham orzu-armonlari mujassam bo'ladi, deb ta'kidlaydilar. Milliy ruhni shakllantirishda ona allasi bilan ertaklari rivoyatlarning o'rni buyuk ekanligiga bag'ishlab yuzlab ertaklar, afsonalar to'qilgan. Chaqaloqligida ona allasini eshitmasa, bolaligida ertak tinglamasa, ruhiyatida milliylik oz bo'ladi deb ta'kidlaydilar. Bolalar dastlab dunyoni ertak orqali anglaydilar. Ertak o'smirni o'zi yashab turgan tor hovlidan keng dunyoga olib chiqadi. Devlarni yenggan qahramonlar, o'n boshli ajdahoni o'ldirgan pahlavonlar, sehrgarni mahv qilib, jodugarni bandi qilgan qo'rqmas, botir yigitlar bilan tanishtiradi. Elu yurt ozodligi uchun jang qilgan To'maris, Shiroqlar o'smirning ko'z o'ngidan birma-bir o'ta boshlaydi. Hunarmand kishining hech qachon dog'da qolmasligi rahmdilligi shafqatli kishining hamisha murodi hosil bo'lishligi bola ruhini charog'on qilib yuboradi. Ertaklardagi "Yolg'on gapirma-hijolat bo'lmaysan" degan hikmatlar tinglovchining ongi va qalbiga asta-sekin muhrlanib boradi, tabiatning saxiy va saxovatliligi, hayvonot olamining mehrga muhtojligi, qurt-qumirsqalaru hashoratlar ham ona tabiatning bir bo'lagi ekanligi ertaklarda shunday chiroyli tasvirlanganki, inson bilan tabiat birligi shunday ishonarli, qiziqarli ta'riflanganki, diqqat bilan tinglagan bola

shu zahotiyoq o'zini go'zal tabiat olamida ko'radi. Giyohni bosmoqlik, hashoratni ezmoqlik, hayvonni urmoqlikning gunohi azim ekanligini chuqur his qila boshlaydi. Hayvonlar gapirganda, qushlar tilga kirib, hikmat so'zlaganda, daraxtlar soyabon bo'lay deb qahramonlar ortidan ergashib yurganini eshitganda, o'smirning ongida sirli olam sinoatini bilishga qiziqish uyg'onadi. Voqealar goh yer ostida, goh qorli tog'lar cho'qqisi ostida, goh keng osmon gumbazida rivojlanganda bolada asta-sekin xayolot-fantaziyaning dastlabki belgilari shakllana boshlaydi. Bugungi samolyotu tez yurar mashinayu, suv osti kemalarining "bobolari" uchar gilamlar, qulog'ini burasa osmonga ko'tariladigan yog'och otlar, yarim odam baliqlar ekanligiga endi hech birimizda shubha yo'q.

Inson bolasida xayolot (fantaziya)ni rivojlantirishda ertagu rivoyatlarning oldiga tushadigan biron vosita yo'q desak lof bo'lmas. Xalqimiz ming yillar davomida shunday ko'p ertak aytganki, hayotning biron jabhasi chetda qolgan emas, axloq, odob normalarining biron qirrasini ertakchilarning nazaridan chetda bo'lmagan.

Ertagu rivoyatlarimiz ming yillar davomida muallimu mudarris bo'lib katta-yu, kichikka bir xilda ta'lim, bir xilda tarbiya berib kelgan. Ular ajdodlarimizning orzu-armonlarini, pandu nasihatlarini o'zida jamlab, nodir qomusga aylangan. Ijodkorlarning ilhomiga manba bo'lgan. Biron ijodkor yo'qki, bolaligida ertak tinglamagan bo'lsa, xayolotini charxlab olmagan bo'lsa, biron ixtirochi yo'qki, fantaziyasi bolaligidan boshlanmagan bo'lsa. Hazrat Navoiyning buyuk ijodidan tortib, Aytmatovning jahonshumul asarlarigacha hamma-hammasida u yoki bu ma'noda ertagu afsonalar ishtirok etganini bilamiz va shu ertakda xalqning dahosi jamlanganini ko'rib zavqlanamiz. Qaysi adibki, millat ruhiyatini o'zida yaxshi aks ettirgan ertak va afsonadan unumli foydalangan bo'lsa, muvaffaqiyati zo'r bo'lganini ko'rib quvonib ham turibmiz.

Ana shunday ruh ostida maydonga kelgan "Sariq devni minib"da o'qish, ilm cho'qqilarini egallash uchun va insonning o'z orzusi, ezgu niyatiga erishish uchun barcha imkoniyatlarni yaratib bergan

zamonamizda yashashiga qaramay, dangasalik, yalqovlik qilgan, hayotda engil-elpi yashashga yo'l axtargan va adashgan bolalar-hoshimjonlar kulgi ostiga olinadi:

Hoshimjon dehqon oilasidan chiqqan, sho'xligi olamni buzadigan bir bola. U hayotdagi ko'p narsaga mehnatsiz, qiyinchiliklarsiz oson yo'l bilan erishgisi keladi. Mehnatsiz va ilmsiz ham kishi istagan narsaga erisha olishi, katta obro' orttirishi mumkin, deb o'ylaydi. O'z fikrida qat'iy turgan Hoshimjon muddaosini amalga oshirish uchun buvisi aytib bergan ertakdagi sehrli qalpoqchani izlashga tushadi, uzoq izlanishlardan keyin istagan ishini hech qanday mashaqqatsiz bajarishga yordam beradigan sehrli qalpoqchani tashlandiq molxonadan topib oladi. Endi u o'zini orzulariga batamom erishadiganday his etadi, "Ortiqcha" fanlarni dars jadvalidan chiqarishni rad etgan direktor, har xil vazifalar berib "miyasini qotiradigan" o'qituvchilarga o'qimasdan ham har qanday kasb egasi, mashhur odam bo'la olish, ko'krak to'la nishonlar bilan shon-shuhratlar, katta obro'ga ega bo'lish mumkinligini ko'rsatib qo'ymoqchi bo'ladi va shu maqsadda sehrli qalpoqcha bilan safarga chiqadi. Shunday qilib uning sarguzashtlari boshlanadi.

Ming afsuski, sehrli qalpoqcha bu borada Hoshimjonga ko'mak berolmaydi. Sehrli qalpoqcha muhayyo etgan imkoniyatlar har safar kutilmagan ko'ngilsiz oqibatlarga olib kelaveradi. Hoshimjonning baxti endi kulay deb turganda ishning pachavasi chiqib qolaaveradi. U davlat xo'jaligida agronom bo'lib ham, shoirlik qilib ham, qurilishda muhandislik qilib ham, qo'g'irchoq teatrida artistlik ham qilib ko'radi. Mashqlar sayohatchi sifatida butun dunyoni kezmoqchi bo'ldi. Lekin hamma yerda ilmining, tajribasining yo'qligi ishning pachavasini chiqaraveradi. Hoshimjon qaerga bormasin, qanday ish qilmasin pirovardida sharmanda-yu, sharmisor bo'ladi. Uning agronomlik va muhandislik "faoliyati" jinoyatga olib keladi, qamalishiga sal qoladi, shoir bo'laman deb rasvo bo'ladi, "ulug' artist" teatrdan quviladi.

Qissada Hoshimjon o'z sayohati davomida qanchadan-qancha ajoyibotlarning guvohi bo'lib, qiziq, kulgili sarguzashtlarni boshidan kechiradi. U o'qimay, mehnat qilmay, o'z ustida ishlamay juda ko'p

narsalarga erishmoqchi bo'ladi, lekin u hech narsaga erisha olmaydi. Chunki unga ilmsizligi pand beradi.

Yozuvchi Hoshimjon obrazini butun qirralari bilan ochishga uringan. Bolalarga xos o'yinqaroqlik ham, soddaligu beg'uborlik ham, g'ururlilik, to'g'ri so'zlik, shumlik bir oz maqtancholik, hatto, o'rinli yolg'onni ham do'ndirib yuboradigan, o'zini boshqalardan ajratib ko'rsatishga intilish odatlari, bolalarga taqlidchilik, dovyurak, epchil va ruhiy tetiklik, xafachilik va ruhiy tushunlikdan yiroqlik ham Hoshimjon xarakteriga xos xususiyatdir.

Xudoyberdi To'xtaboyevning "Sariq devning o'limi" sarguzasht romani uch qism ("O'rtoq polkovnik", "Sariq devni quvib", "Sariq devning o'limi yoki olam guliston bo'lgani")dan iborat. Bu roman asosida ham Hoshimjon sarguzashtlari yotadi. Kitobni o'qib uning yangi sarguzashtlardan xabardor bo'lasiz, sehrli qalpoqcha yana madadga keladi, ajoyib-g'aroyib karomatlar ko'rsatadi. U Hoshimjonga jiddiy masalalarda-o'g'ri, muttaham, tekinxo'rlarni fosh etishda yordam beradi.

Endilikda Hoshimjon aynan avvalgi o'yinqaroq Hoshimjon emas, balki to'qqiz yillik maktabni bitirib, ulg'ayib, birmuncha quyulib, esa kirib, oq-qorani tanib qolgan yigitcha. Endi u o'z hayoti, taqdiri, jamiyatga foyda etkazadigan odam bo'lib etishi haqida jiddiy o'ylaydi, biror kasb egallash haqida bosh qotiradi. Boshda sartarosh bo'ladi. "Bilasiz-ku, bir ishga ahd qilsam, uni oxiriga etkazmaguncha qo'ymaydigan odatim bor. Jonimni qiynab bo'lsa ham maqsadimga erishaman", deb shu kasb orqali odamlarga xizmat qilishga bel bog'laydi. Keyin militsiya maktabiga kirib o'qib, uni bitirgandan so'ng militsionerlikka ishga o'tadi. Kitobdagi barcha voqea-hodisalar, sarguzashtlar Hoshimjonning ana shu militsionerlik nuqtasidan boshlanadi. Hamma gap-so'zlar qahramonning shu kasb-kori bilan bog'liq holda davom etadi.

Romanda yaxshilik, ezgulik ramzi sifatida militsiya polkovnigi Salimjon, uning madadkori Hoshimjon, yomonlik, eskilik ramzi tarzida Odil battol gavdalanadi.

Ular o`rtasida tinimsiz shiddatli kurash ketadi. Odil nihoyatda makkor, u Salimjon boshiga juda ko`p og`ir savdolar solgan, uyiga o`t qo`ygan, uning yakka-yu, yolg`iz farzandining qo`liga to`pponcha tutqazgan, jinoyatga etaklagan.

Asar pirovardida butun umri davomida xalqqa, yaxshi odamlarga zarar yetkazish bilan shug`ullangan Odil battol va uning hamtovoqlari qonuniy mag`lubiyatga uchraydi, haqiqat, adolat, ezgulik g`olib chiqadi.

Xudoyberdi To`xtaboyev o`z romanida yulg`ichlarga, qalloblarga qarshi kurashda butun xalq bir kishiday bo`lib birlashsa, bu ishni butunlay o`z qo`liga olsa, Odil battollarga qiron keladi, ulardan nom-nishon ham qolmaydi, degan fikrni o`rtaga tashlaydi.

“Sariq devni minib” qissasi, “Sariq devning o`limi” romanining eng yaxshi fazilatlaridan biri tilining shiradorligi va o`ynoqiligidadir. Muallif bosh qahramon Hoshimjonning tilini alohida e`tibor bilan ishlagan. Bu til nozik qochirmlarga boyligi va jonliligi, shu bilan birga bolalar tiliga mos holda soddaligi bilan ajralib turadi. Qahramonning xarakteri uning so`zlaridan shundoqqina bilinib turadi.

Fontastik-sarguzasht janri bolalar adabiyotining eng qiziqarli janrlaridan biridir. Bunday asarlar bolalarning ongi va psixologiyasiga kuchli ta`sir ko`rsatadi, ularni o`qishga, o`rganishga, izlanishga o`rgatadi, jamiyatimizning faol quruvchilarini tarbiyalashga yordam beradi.

“Qasoskorning oltin boshi” romani markazida bosh qahromon – tarixiy shaxs, xalq qasoskori Namoz taqdiri yotadi. “Qasoskorning oltin boshi” tarixiy – biografik roman emas, shuning uchun ham muallif Namozning hayotini batafsil yoritib berishni maqsad qilib olgan emas. Lekin adib o`rni – o`rni bilan uning hayotiga doir ma`lumotlar berib borgan. Bu ma`lumotlar uning xarakterini tushunib olishda kitobxonga yordam beradi.

Namoz faqat jismonan emas, aqlan ham etuk. U haqiqat uchun qasoskor, qo`rqmas, tadbirkor, ochiq ko`ngil qahramon sifatida gavdalantirilgan. U atrofdagi o`zi kabi dovyurak yigitlarni to`plab, zulmkorlarga qarshi kurashga undaydi.

Haloligi, mardligi, adolatligi, etimparvarligi uchun xalq Namozni yaxshi ko'radi va uni Go'ro'g'liga qiyos qiladi. "Go'ro'g'libek Namozboy qiyofasida paydo bo'lgan emish. Afsun o'qisa ko'zdan g'oyib bo'lib qolarmish. Undan o'q o'tmas emish, qilich chopmas emish"...

Namozning mardligi, jasorati xalq qalbida mangu yashab kelayotganligini "Qasoskorning oltin boshi" da yaxshi chizib berilgan.

Iste'dodli bolalar adibi Xudoyberdi To'xtaboevning "Sir ochildi", "Aka-uka Omonboy bilan Davronboyning qishloqqa gaz olib kelganlari haqida jajji qissa", "Besh bolali yigitcha", "Shirin qovunlar mamlakatida yoki sehrgarlar jangi", "Mungli ko'zlar", "Jannati odamlar" va boshqa roman va qissalarining yuzaga kelishi o'zbek bolalar adabiyotining yutug'i hisoblanadi.

Mavzu yuzasidan nazorat savollari:

1. Xudoyberdi To'xtaboyevning yozgan romanlari nomlarini sanang?
2. Xudoyberdi To'xtaboyev universitetni tugatib qayerda o'qituvchilik qildi?
3. Xudoyberdi To'xtaboyev qaysi shoirning asarlarini sevib o'qiydi?
4. Xudoyberdi To'xtaboyev 1958-yil qayerga ko'chib kelib, qaysi gazetaga ishga kiradi?
5. 1962-yilda Xudoyberdi To'xtaboyev Respublikamiz otaxon gazetasida qanday faoliyat yuritadi?
6. Xudoyberdi To'xtaboyev kattalar uchun qanday hikoya va qissalar yozgan?
7. "Kichkintoy rais" hikoyasida Xudoyberdi To'xtaboyev qahramon qilib kimni tayinlaydi?
8. Xudoyberdi To'xtaboyev qancha felyeton yozgan?
9. Xudoyberdi To'xtaboyev qaysi shoirlarning an'alarini davom ettirgan?

10. Xudoyberdi To'xtaboyev “Sariq devning o'limi” nomli asarini qanday faktlarni umumlashtirib yozadi?
11. Xudoyberdi To'xtaboyev asarlarining qiziqarli, o'qimishli bo'lishiga asosiy sabab nimada?
12. Xudoyberdi To'xtaboyevning birinchi yumoristik asari nomini ayting?
13. Xudoyberdi To'xtaboyev “Sehrli qalpoqcha” asarini qaysi asar syujeti orqali yaratadi?
14. Xudoyberdi To'xtaboyevning “Sariq devni minib” asarini gapirib bering?
15. Xudoyberdi To'xtaboyevning “Sariq devning o'limi” asari necha qism va qismlari nomini ayting?
16. Xudoyberdi To'xtaboyevning “Qasoskorning oltin boshi” romanini markazida bosh qahramon kim?
17. Xudoyberdi To'xtaboyev “Sariq devni minib” asarini qanday bolalar haqida yozadi?
18. Xudoyberdi To'xtaboyevning “Sehrli qalpoqcha” asarini gapirib bering.
19. Xudoyberdi To'xtaboyev “Sariq devni minib” asarining hikoyachisi, bayonchisi qilib kimni tayinlaydi?
20. Xudoyberdi To'xtaboyevning “Sariq devning o'limi” asarida voqea va hodisalar qaysi voqeadan boshlanadi?

Asosiy darsliklar va o'quv qo'llanmalari:

1. Jumaboyev M. O'zbek bolalar adabiyoti. –T.: O'qituvchi, 2002, -290 bet.
2. Jumaboyev M Bolalar adabiyoti. –T.: O'qituvchi, 2011-B. 260.
3. Zubareva Y.Y. i dr. Detskaya literatura: Uchebnik G'Y.Y. Zubareva, V.K. Sigov,

Qo'shimcha adabiyotlar

1. Masharipova Z. O'zbek xalq og'zaki ijodi.- T., 2008. –B.150.

MUNDARIJA:

Soʻz boshi.....	3
Kirish. “Bolalar adabiyoti” fan sifatida.....	3
Bolalar folklori va mumtoz adabiyot namunalari.....	16
Oʻzbek bolalar adabiyoti.....	61
Alisher Navoiy va Gulxaniy ijodi.....	81
Abdulla Avloniy va Hamza ijodi.....	111
Quddus Muhammadiy ijodida tabiat mavzusi.....	125
Zafar Diyor va Shukur Saʼdulla ijodi.....	135
Hakim Nazir va Poʻlat Moʻmin ijodi.....	155
Qudrat Hikmatning badiiy mahorati.....	171
Nosir Fozilov - qissanavis.....	178
Xudoyberdi Toʻxtaboyev – romannavis.....	185

